

108458

छन्दःसारसंग्रहः

विविधच्छब्दोपन्येभ्यः सारमाकाल्य नव्यरीत्यनुसारतो
विन्द्वस्तविभागः

श्रीचन्द्रमोहन-घोषिण सङ्कलितः ।

CHHANDAH SÁRA SANGRAHAH

OR

A COMPENDIUM OF SANSKRIT PROSODY COMPILED FROM
VARIOUS WORKS AND RECAST IN ACCORDANCE
WITH THE PRINCIPLES OF MODERN
INDUCTION

BY

CHANDRA MOHANA GHOSHA, M.B., B.A.

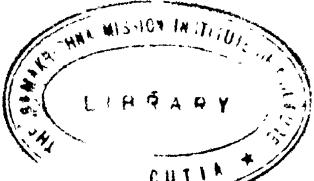

—oo—

Calcutta:

PUBLISHED BY GIRISA CHANDRA MUKHOPÁDHYÁYA,
21, CORNWALLIS STREET.
1893.

PRICE FOUR SHILLINGS.

PRINTED BY JADU NATH SEAL,

46. BECHU CHATTERJEE'S STREET

Presented by
Dr. R. C. Majumdar

All rights reserved.

P R E F A C E .

The main object of this compilation is simplification of a difficult subject, and the compiler has never kept it out of his view. He is conscious of its defects, which are neither slight nor few, but relies upon the forbearance of the reader.

If the latter happen to be an erudite scholar, the writer would beg of him, not to spare his criticism—for it is a salutary process, but to point out the weak points in a kind and generous spirit, so that he may profit instead of being injured by it. To the simple-minded student, who may be inclined to use the book as an instrument for acquiring knowledge, a few words of advice would not be amiss in this place.

After going through the preliminary chapter on technical terminology (पाठ्यानुसारः), especially the, symbolical method of expressing it, he may at once pass over to the fourth part (चतुर्थोऽर्थः), which would give him a fair knowledge of the more common forms of versification, met with in Sanskrit literature. He could then go through, with greater facility and advantage, the other parts of the book, in which the text of every metrical form is invariably quoted, where it was at all available, from an authoritative work on the subject.

The writer expresses his eternal gratitude to those of his friends, who have helped him in the preparation of the work: to Pandit Haris'chandra Kaviratna, Professor of Sanskrit, Presidency College, he cannot be sufficiently grateful, for his generous and ungrudging devotion of time and energy, in making emendations both literary and typographical through-

out the book : to Babu Náth Chandra Vidyáratna, for giving him free access to the splendid library of his illustrious father, the late Vidyáságara of hallowed memory : to Mahámahopádhyáya Mahes'a Chandra Nyáyaratna, Principal of the Sanskrit College, for kindly allowing him the use of the College-library: to Pandit Ráma Sarvaswa Vidyábhíshana, for help in various ways : and also to Pandit Navína Chandra Vidyáratna, Babus Rájkrishna Vandyopádhyáya, Panchánana Mukhopádhyáya, and other friends, for lending books, or making valuable suggestions.

38-1, SUKEAS STREET,
CALCUTTA: *August, 1893.*

THE COMPILER.

INTRODUCTION.

— — — ६० — — —

Perhaps in every language there exists, in literature, a division into Poetry and Prose, or the measured and the unmeasured. The measures vary much, however, in different languages, both in number, and in kind. In the Sanskrit they are a great deal too much diversified ; and the varieties are so many, that a knowledge of the different forms of versification is considered to be, in itself, a separate subject of study. Its complex and bulky appearance puzzles the student at the threshold, and altogether scares away many from entering into the labyrinth.

2. A perusal of the following extracts will show, to some extent, the amount of obscurity and depth of darkness, that prevails in connection with this subject, and is really astonishing, as it pervades the minds of eminent Sanskrit scholars of almost all classes and schools, at least in this side of India. They are picked out from recent and contemporary literature, and from the mature and thoughtful writings of really representative scholars, merely in support of this assertion, and not with a view to expose any individual person, or any particular book.

3. A very learned commentary on Abhijnána Sakuntalam of Kálidása thus elucidates the metrical structure of the stanza :—अमौ वेदि परित इत्यादि । Act IV.

“ इदं उत्तम्यपादमिश्रितलादुपज्ञातिगम्भीरम् । तदक्षम् । अनन्तरीदैरितलभाजी पादो यदीयातुप-ज्ञातयस्तः । इयं किलाभ्यास्वपि मिश्रितासु वदनि ज्ञातिविदमेव नामेति ॥ ” Here the nature of the measure has been indicated in the text of the drama itself ‘स्त्रकृष्टसा आशास्त्र’; but this passage has been somewhat conveniently omitted in the commentary. As a hybrid has no place among Vedic measures, it would have looked rather awkward to find it described in the commentary as such, where the poet, in no ambiguous language, calls it a vedic or *rikchhandah*. But still this manœuvre does not help much. For, to be a hybrid, the different verses of a stanza must belong to some definite measures, and, in this sloka, only one verse out of the four corresponds to a metre, that has been anywhere described by name, (*vide* १६ पृष्ठ of this compendium). The commentator is a renowned professor of the old school. This class of scholars inherited the profound learning and simple habits of Ancient India, and devoted their entire and undivided attention to a complete and exclusive study of single branches of knowledge.

The thoroughness and depth of acquirements of many of them were in complete contrast with the shallowness and superficial glitter of our modern jack-of-all-trades. He occupies a first rank in his profession, and has been lately very deservedly honored by the Government, with the distinguished title of *Mahámahopádhyáya*.

4. Another learned professor of the same school has brought out a well-known treatise on metres (कृत्तीमञ्ची), with an exhaustive commentary of his own ; and the several editions, the book has gone through, show that it has been appreciated by the public. He also places it among the *upajdtis* (hybrids), and asserts that it is known as such, throughout India, if the following passage has any meaning at all :—

“ इति अभिज्ञानशक्तिः ४ अष्टे महाकविकालिदासप्रयुक्त उपजातिभेदः भारतप्रसिद्धो श्लोः । ”

5. In a comprehensive work on Sanskrit Prosody, to be presently alluded to, this stanza is placed among undescribed metres (p. 165), of which there is a large collection from various poets. The first eighteen, including this one, are but examples of आर्द्धित्तुप, and it is strange that the author with his vast erudition did not recognise their true character.

6. The next extract is from a Bengali monthly periodical. (साहित्ये पौष्ट्रमासिके १७१०.) “यज्ञम् सकल यदि॒ गदा॒मय, उहादे॒र मध्ये अनेक श्लिते॒ एक पकाव मात्रा॒ आছे। एইकप मात्रार सङ्गत्येतः, कठकश्लि॒ मध्ये गदा॒ पदा॒ उत्तमेहै॒ प्रकृति॒ गाँश्च हस्तियाछे। उहाबा॒ ना॒ गदा॒, ना॒ पदा॒ ; एইकप महसूक्तेरे॒ मध्ये, ‘विद्युत्’ नामक एक श्रेणी॒र मध्ये आमादे॒र लिखे॒र गणिधारे॒र घोगो।” The writer of this passage is a very highly distinguished scholar of the Sanskrit College of Calcutta, a Master of Arts, and a Premchand Roychand studentship-holder. He now occupies a high position in the civil service. In him a western system of education has supplemented the eastern, and imparted all its renovating spirit of original research, but none of its corrupting influence, in destroying veneration for the ancient, or love of the archaic. He evidently means to let the reader of the passage, quoted above, infer, that vedic measures are regulated by *metris*. The fact however is quite otherwise. They take no cognisance of it, as will be shown in the sequel.

7. A very voluminous work on Sanskrit Prosody has this passage among other things : “the मात्रासमक्त metres are also nothing, but groups of uneven metres.” By uneven is meant here विषमतात्त्वात्। The following are however some of the even metres (समतात्त्वात्) which are likewise मात्रासमक्तात्—अनुष्टुप्मि॒ विद्युत्पाला॒ ; पञ्चांशी॒ पण्डः, लसा॒, रुद्रवती॒ and सुषमा॒ ; विष्टुभि॒ धमरविष्टिता॒, कञ्जलदली॒, शीटलक्ष्मी॒, दीधर्क॒ and अनवतिता॒ ; जगद्या॒ तीटक॒, कृत्तिमञ्ची॒, ललता॒ of Pingala and तामरसम् ; अतिजगद्या॒ अष्ट्य॒ ; इकार्यी॒ सुपवित्तं, प्रहरण्यकलिता॒ and अक्षपदम् ; and अतिशक्तर्थी॒ अन्तावर्णा॒, माला॒ and मञ्चि॒ गुरुलिकरः। There was then manifestly a confusion of ideas in the author's mind,

regarding the nature and character of these different groups of metres. He was a young man of extraordinary talent though. His very comprehensive work on Sanskrit Grammar, which consists of ten big octavo volumes, has the last one entirely devoted to metres (छन्दः). His premature death was a sad loss to the country. He had a marvellous capacity for learning a language, had entered the civil service through the door of open competition, and soon afterwards distinguished himself as a writer, by his versatile genius, wide range of scholarship, and indefatigable diligence. He eminently represented a certain modern school of scholars, who have completely emancipated themselves from old prejudice, and superstitious regard for the ancients.

8. Ancient works edited in modern times, even under the most favourable auspices, such as that of the Asiatic Society of Bengal, have not escaped untainted. The अधिपत्राणम्, for instance, edited by an ex-president of the Society and one of its most experienced and veteran editors, has the following reading of the very short 327th chapter.

“कन्दी वच्यं सूतजैसैः पिङ्गलैर्क यथाक्रमम् ।	Corrected reading.
सर्वादिमध्यात्मगणौ न्नौ त्री ज्ञौ सौ विकी गणाः ॥१॥	सर्वादिमध्यात्मगलौ न्नौ त्री ज्ञौ सौ विकी गणाः ॥१॥
ऋसी गुरुर्वा पादाने पूर्वीं योगाद् विसर्गतः ।	ऋसी योगादाङ्गनान् सात् विसर्गतः ।
अतुम्भारादाङ्गनान् सात् निष्ठासूलीयतत्त्वाः ॥२॥	पूर्वीं योगादाङ्गनान् सात् विसर्गतः ।
उपाधानीयती दीर्घीं गुरुग्रामौ नौ गणाविहः ।	उपाधा गुरुग्रामौ नौ गणाविहः ।
वसवीर्णौ च चत्वारी वेदादिवादि लोपतः ॥३॥	च विजेया सौ लोकतः ॥३॥

Every line of it, except the first, is tainted with errors of great gravity, as will appear from the corrections opposite to them. The same may be said almost, of all the six succeeding chapters, that are devoted to the exposition of chhandah, and are well known as a separate treatise under the designation of आर्द्धच्छन्दःसारः।

9. As my object in this compilation is only to facilitate the study of this complicated subject, and to make the path of the student easier so far, I shall not take up any more space to point out the errors, or otherwise to criticise the work of others.

10. The initial division of Sanskrit measures is that into Vedic and Laukika. “कन्दी विविधं वैदिकं सौकिकत्वम्” Laukika has been rendered into English by the word classical. It means human, in contradistinction to Vedic which is अपोरुषेय or superhuman. This seems, at first sight, to be a very singular mode of classification, and as our tendencies are either conservative or iconoclastic, we may attach too much, or too little importance to it. We may on every occasion cite

the dictum of Manu “সমাজাম্বৰম শুমি:” মন্ত্র সং. ১১৩, and assert that whatever is met with in the Vedas is much more authoritative than anything else ; or, adopting the phraseology of Bacon, put it aside, as a species of *idola theatri*, a crude production of the primitive ages, or a simple ebullition of uncultured minds of an untutored people.

11. It is by no means rare to meet with admirers of vedic versification praising it to the skies. Here is a recent instance of it, in the Bengali Magazine quoted once before.

“আৱ কথেদেৱ ছন্দেৱ মাধুৰ্যোৱ কথা কি বলিব ? কেৱল মাধুৰ্য্য নহে, ছন্দগুলিতে কোন খুঁত নাই ; মেঁগলি ছন্দঃশাস্ত্ৰেৱ নিয়মেৱ আদৰ্শৰকপ বলিলেও চলে। আৱ ছন্দঃ কি একটি দুইটি ? ভূরি ভূরি ছন্দঃ, আৱ তাৰাদেৱ পৰিপাটি, ভাবেৱ গান্ধীৰ্য্য, ভায়াৱ মাৰ্জিতৰী ও ওজৰিতা এবং ছন্দেৱ ভূরিতা, লালিতা ও পারিপাটো, কথেদেৱ মুসমকলেৱ উপমা পুজিয়া পাওয়া দুকৰ !”

12. Neither extravagant praise, nor unqualified decrival would meet the requirements of the case. To take a middle course would be a proper appreciation of the thing. That the Veda has held its ground for so many ages, and survived the violent onslaughts of many an enemy, Budhistic and atheistic, casuistic and polemic, is in itself a convincing proof of its intrinsic worth. It was an embodiment of all the knowledge, then in existence, in every department of society, in literature and art, in astronomy and medicine, architecture and politics &c. &c. It was a wonderful thing, and had the dignified appellation of Veda or বিদ্যা i. e. knowledge par excellence, applied to it. Very much in the same way have the scriptures been preferentially called the Bible, or *the book*, in the western world. It is no slur to nonscriptural literature to single out the scriptures alone as “the book,” and it is no slight to later Sanskrit learning to point at the vedas only, as “the book of knowledge.” But the absurdity of this exclusive application of the words has gradually led to a change of signification. The scriptures are no longer “the book,” but a book, and the Veda is no more ‘the book of knowledge,’ but a book of knowledge.

13. The separation of vedic measures (বৈদিকচৰ্কলাসি) from the laukika was an absolute necessity. In comparison to the latter, the former would not show itself to much advantage. But it would manifestly be as unfair to judge both of them by the same standard, as it would be to conclude, that manufacture of salt * from brine and brackish mud is in itself a crime, at all times, and all over the world, from the fact of its being so considered in British India, at present. The vedic verses were composed at different times, in diverse

* If a person, who is not duly licensed, manufacture salt, he is liable to fine and imprisonment under sec. 4 and 5 of the salt Act (VII.) of 1864 B. C., Acts XVII of 1840 Madras, XVII. of 1837, and XXXI. of 1850 Bombay. Salt weighing more than five seers found in the possession of a person unprotected by a pass is contraband, sec. 12 & 16.

localities, and by various persons. The gifted authors were not hampered by any rules of Grammar or Rhetoric, Syntax or Prosody. The language was not so stereotyped then as it subsequently became. In the unbounded vigour of genius, and amidst the surrounding luxuriance of nature, they burst forth into expressions, sometimes so exquisite, as to be almost inimitable. There is no wonder then, that the vedas came to be regarded as an emanation from the Supreme Source of all things. But that very luxuriance made it well nigh impossible to bring it under general rules. Whatever scheme might be adopted, there would still remain some exceptions, that could not be included in it. To avoid this inconvenience the (कृदःसूतकाराः) authors of the rules of versification devised an exceedingly plastic and variable numerical method. In it a single syllable is a दैवी गायत्री, be it a long or a short one, a couple of syllables are a दैवी उष्णिक, three of them are a दैवी अनुष्टुप्, and so on to an indefinite extent (*vide* table of vedic measures ११७ प्रति आसमासि).

14. Then again by the rules of निष्टुत् and भुरिक्, स्वराट् and विराट् an addition of, or a diminution by, a syllable or two is quite legitimate. “कनादिक्षिणैकिन निष्टुत्युभुरिजी, वाया विराट्-स्वराजौ ।” पि०। * * * “निष्टुतैकेन वक्तिंता ॥ भुरिकेनाधिकेन विष्णीना च विराट् भवेत् ॥ स्वराट् स्याद्वायामधिके” अग्निपुराणम् ३२९ अ०, १७, १८। Thus the little gaps in the numerical gradation is completely bridged over, and there could be no imaginable sentence or composition that would not fall under one or other of these measures. We must remember again that there was no restriction whatever, as to long or short syllables, nor any regulation of the pause or यति:। “पादात्मकरमानशः ।” इति नारदीयशिष्यायाम् । ३८० ४५० ।

15. This simple and elastic standard of vedic versification was a necessity of the circumstances, under which the verses, at least a great majority of them, were composed. In those early days, the divine poets had the wildest license. For nothing in the name of Grammar or Rhetoric, or of dogmas of a similar description was in existence. There was no fetter to genius, nor any shackle to the imagination.

16. But of what earthly use, one may say, would a knowledge of metrical forms of this kind be? That it served a very important purpose, one would clearly understand by remembering that the vedas (युति) came down orally from generation to generation: and, as in verbal transmission, there is a great risk of interpolation in, or perversion of, the text, a knowledge of the (कृदः) measure served effectually to check this process. It registered the exact number of syllables in each verse (पादः), and the number of verses (पादाः) in each चतुर्थ or मत्रः।

17. It was, and is still, considered to be a necessary part of the proper

* निष्टुदिति सामश्चिह्नतः पाठोऽवावस्थिती, गिर्दिति चक्षत द्वम्भते ।

perusal of the vedas, to use a certain musical intonation. This mingling of music and poetry is a notable feature in the earlier stages of evolution in every language. Whatever may be the explanation of it, the fact is patent, that, in almost all languages, the earlier poems have more or less the character of musical pieces. For those who are curious to know the reason why, here is a hypothesis which may be taken for what it is worth.

18. Poetry and music were born as twins in the womb of nature. The sisters grew up together in the same cradle, and had, at first, such an exact likeness, that it was hard to distinguish one from the other. They thus passed for one goddess, were worshipped in one name, and received a joint homage. The goddess is described as carrying a lyre and a book in her hands, dispelling the darkness of ignorance, (वीणाहस्ताम् अज्ञानतिमिरापहा । श्रेत्रवीणाधरा सिद्धगच्छैश्चन्दिता, अश्विता मुनिभिः सर्वैः रूपिभिः सूथ्यते सदा । “विसम्यायामनेन स्तीर्तेण दीर्घैः सरस्वतौ ये अर्थत ते सर्वां विद्या लभते ॥” इति पद्मपुराणम् ।) and dispensing every description of knowledge to her votaries of different kinds, *siddhas* and *gandharvas*, *munis* and *rhishis*. Again, “एकदेवी यज्ञवर्णा वीणापुस्तकधारिणी” इति ब्रह्मदेवतां ब्रह्मद्वये ३ अश्यायि । शब्दकल्पद्रुमे धृतम् । To this day, people worship but one Saraswati, as presiding over both music and literature, and science and art. The twin-character of the muses has not been as yet recognised by every one. They were fond of each other, and reluctant to part, until a rapid increase of family, and grown-up children made it impossible for them to live comfortably together. Not liking to quarrel, they parted in peace, and each with her family, lived and prospered in a separate home. When subsequently the loving sisters met each other, their mutual greeting was most cordial and pathetic, and gave rise to those beautifully artistic productions, in which the musical harmony, and the poetic imagery are so melodious and captivating, that the minstrel finds it an easy task, in their recital, to move the audience to rapture.

19. With progressive development and culture, poetic composition became more and more methodical and homogeneous. The more irregular forms were gradually discarded, and slowly eliminated. Ultimately of the almost infinite number of vedic measures, only six held their ground in the laukika, namely, the *drshas* included between six and eleven syllables. “ आत्रेषुभायदार्शम् । ” Preference was given to them, as they are among the most regular of the vedic metres. None of them is much in use however, except अनुष्टुप् । But the ground it alone covers in literature is so extensive as to more than compensate for the loss sustained by the rest.

20. In some compositions the succession of long and short syllables in consecutive lines might happen to be uniform, quite spontaneously, without any premeditation. Again, in others, successive lines might happen to bear a definite

relation in the time of their utterance. These two sorts would evidently be more sonorous and agreeable to the ear than less regular verses ; and, in fact, the whole superstructure of laukika metres has been built upon this basis. The following are some vedic verses that closely resemble laukika metres :—

गायत्राम् ।	“ इदः श्वीपतिर्विन वैलित । दशावनो हृषालमस्य सास्फः ॥ ”
अनुष्टुभि,	“ गर्भसेषि सिनोवलि गर्भसेषि सरस्सति ।
	गर्भते अन्तिनो देवा वाधतां पुष्टरस्त्रौ ॥ ” मन्त्रवृ० १ प्र० ४ ख० ०३ ।
	“ समञ्जत् विवे देवा: समापी हृदयानि च ।
	समातरिया समाता समुद्दीष्टो दधातु च ॥ ” मन्त्रवृ० १ प्र० २ ख० १५ ।
	“ अन्तपाशेन मणिणा प्राणस्त्रैष्य पृथिव्या ।
	वप्नामि सत्ययिना भनश्च हृदयं च ते ॥ ” मन्त्रवृ० १ प्र० ३ ख० ८ ।
तिष्ठभि	“ सम व्रते ते हृदयं दधातु, * * * हृष्टपतित्वा नियुमक्त मञ्जम् ॥ ” २ ख० २१ ।
	“ हृय दृक्षापरिवाधमाना, वर्ष पवित्रं पूर्णते म आगात् ॥ ” ६ ख० २३ ।
	“ माता रुद्राणां दृष्टिता वसनां, व्यसदिव्यानामस्तस्य नाभिः ॥ ” २ प्र० ८ ख० १५ ।

21. The primary division of laukika metres into जातिः and डनम् is based upon this distinction. One has a definite relation in the aggregate of *metres*, quite irrespective of the number or position of the syllables in the *pridī* or quadrants. The other takes into account, not only the number, but also the order of succession, of long and short syllables in successive quadrants.

22. Mátrā has been rendered into English by the word quantity, and लघुः and गुरुः, by light and heavy respectively. A गुरुः syllable is one that takes twice as much time, in its utterance, as a लघुः। Light and heavy are words relative more to weight than to duration. The terms long and short are preferable, as appropriately expressive of that idea, and not opposed to common usage. Quantity may do for mátrā. But in rendering such expressions as एकमावकः, द्विमावकः and त्रिमावकः which define लघुः, गुरुः and इतः respectively, a syllabic-unit, and double and treble syllabic-units seem to be more handy.

23. Each of the two primary divisions may be again divided into three sub-classes : the *jātis* (जातयः), into *ārya's* (आर्यीः), *baitallyas* (बैतालीयानि) and *mátrásamakas* (मातासमकानि); the *brittas* (डनानि), into even, semi-even and uneven (समसर्वसमेष्यमस्त्रैष्य).

24. In describing the nature and character of the different measures included under these groups, I have adopted a plan somewhat different from that of our books, viz, a larger use of signs and symbols, instead of mere words.

25. This has many advantages. First, a symbolic is an universal language. Second, the eye comes to our help, and relieves the memory of much of its burden. Third, it expedites very much the process of finding out the measure of any given verse; so much so, that a novice, just commencing his study

of Sanskrit, may, with its help, come to a conclusion in five minutes, where it would take a very long time for his learned teacher with his classical habit of using mnemonic rules. That this is no exaggeration will appear from the following illustration.

26. Pingala describes eighty varieties in the *āryā* group. Later authors have not so fully gone into them, and have certainly added nothing towards their elucidation. In modern times the differentiation seems to have been altogether ignored, perhaps for want of a clear exposition.

27. The generic and specific characters of these varieties, embodied in the following definitions, are represented by graphic sketches in the sequel.

I. The *āryā* metres are composed of syllabic groups of four mátrás, i. e. one or other of the following five combinations :—(a) — —, (b) ~ ~ —, (c) ~ — —, (d) — — ~, and (e) ~ — — ~. (“लः समुद्रा गणः ।”)

II. An *āryā* proper (fig. 1, ६ पृष्ठे) has, in its first half, seven *ganas* and a *semi-gana*, or thirty syllabic units (mátrás) altogether. (“स्त्रा अर्द्धशार्णुम् ।”)

III. An odd *gana* i. e. 1st, 3rd, 5th, or 7th, should never be a (c) ~ — —. (“अवायुः न ज् ।”)

IV. The sixth *gana* must be either a (c) — — ~, or an (e) ~ — — ~. (“षडो ज् नी वा ।”)

V. The last half of the metre differs from the first, in the sixth *gana* alone, which is a single short syllable. Hence it has twenty-seven syllabic units in all.

VI. When both halves have the character of the first half of an *āryā* proper, the metre is called a *gīti*, (fig. 1, ११ पृष्ठे). (“आवाइसमा गीतिः ।”)

VII. If both have the character of the second half of an *āryā* proper, it is an *upagīti* (fig. 2, ११ पृष्ठे). (“अन्तेनोपगीतिः ।”)

VIII. If the character of an *āryā* proper be reversed in the two halves, it is then called an *udgīti*, (fig. 3, ११ पृष्ठे). (“उत्कर्मणीकौतिः ।”)

IX. When each half is composed of eight *ganas*, instead of seven and a half, i. e. of two-and-thirty mátrás instead of thirty, the metre is called an *āryāgīti* (fig. 4, ११ पृष्ठे). (“अहं वसुगणा आथानीतिः ।”)

X. When these different metres have, in each half, a pause after the third *gana* or twelve syllabic-units, they are distinguished as *pathyā*. Of all *āryā* metres *pathyā* is the variety which is in most common usage. The pause is represented in the figures by the sign (:). (“त्रिषु गणेषु पादः पथ्यादे च ।”)

XI. If there be no pause after twelve mátrás, in either or both halves, the metre is a *vipula*. (“विपुलाच्चाऽपि ।”)

XII. When the second and fourth *ganas*, in either or both halves, are amphibrâchs (c) ——~, and are each of them preceded and followed by a long syllable, the measure is a *chapala'*, * * —, ~—~, —, —, ——, — * *

• (“चपला रितीशचतुर्थीं मार्जी जी । ”)

28. Thus with the sign of a pause (:) after 3 *ganas* in both halves, the five figures, indicated above, represent the five *pathya'* varieties of the five *a'rya'* families. With the sign, in the second half alone, each of them would be an *a'divipula'* (आदिविपुला) of its own family ; in the first half alone, an *antyavipula'* (अन्त्यविपुला). Without the sign in either half, they would be all *maha'vipula's* of their own name. (महाविपुला) Thus we get a score of *a'rya'* forms.

29. By bringing the other variation (*chapala'*) to bear upon them, we get three scores more. When it affects the first half alone, the metre is a *mukhachapala'* (मुखचपला ;), when the second alone, it is a *jaghnachapala'* (जघनचपला) ; when both are affected, it is a *maha'chapala'* (महाचपला). Here is a graphic delineation then of the eighty varieties of *a'rya's*, described by Pingala and his commentator Halâyudha. (एकैव भवति पथ्या इत्यादि दृष्टे दृष्ट्यम् ।)

30. The great commentator Halâyudha brings together all the *laukika* measures under three principal heads, *ganachhandah*, *ma'tra'chhandah* and *aksharachhandah*, गणच्छन्दो मात्राच्छन्दोऽक्षरच्छन्दः । The last is also known as *vrittam* (वृत्तम्). Metres, composed of syllabic groups of four units, come under his first head. They are the *áryás*. His second group comprises *vaitállyas* and *mátrásamakas*. The third consists of the measures, that are regulated by the number of syllables in the different *pa'da'* or quadrants.

31. Later authors (हस्तवाक्षः, कृत्योमन्त्रारौ &c) describe Halâyudha's first and second classes together under one designation, as *játi* or *Mátráchhandah*.

32. But these different authors agree with each other in the arrangement of the *vrittas*. They are the direct lineal descendants of vedic metres, and in the nomenclature of the more polished groups of this class, namely the even metres (समडत्तानि), their ancestral generic names have been retained. Thus *ga'yatri*, *anushüp*, *pankti* (गायत्री, अनुष्टुप्, पङ्क्तिः &c.,) are simply derivative names from the vedic, and, in the *laukika*, they signify no more than the number of syllables in a quadrant, *ga'yatri* meaning six, *ushnik* seven, *anushüp* eight &c.

33. This arrangement has no doubt the advantage of a ready reference of particular metres to definite groups, which renders the task of finding out the measure of a verse easier so far. But otherwise the classification is not free from objection.

34. Certainly it does not bring together measures that are closely allied to one another, but very often parts them far asunder. Take for instance the metres

described in ten simple classes (यूङ्ग वर्गः) in the fourth part (चतुर्वर्गः) of this book. They are, in each group, so closely allied, that it is hard to distinguish one from another, except by counting the number of syllables in a quadrant. The measures, there grouped together, are, in the orthodox system placed each in a different chapter, and wide apart from one another. On the other hand it, more frequently than otherwise, puts most heterogeneous forms side by side. It altogether ignores the relationship between the *vrittas* and the *matrachhandahs*. It aims at an exhaustive* enumeration of particular metres, rather than a comprehensive survey of generalised classes. It resembles the Horticulturist's assortment of beautiful and rare plants, rather than the Botanists' methodical study of the Vegetable Kingdom. It invariably leaves behind a remaining mass of indefinite and chaotic elements. The nomenclature too is both redundant and defective. Sometimes very different metres are called by one and the same name, at other times a single metrical form has more than one name given to it, by the same author, without even a hint of its being anywhere described by another name. Difference in the pause is in some cases a valid ground for a plural nomenclature, but not in all. It entails much waste of valuable time and energy on the part of the diligent student, and, as a necessary consequence, leads eventually to a neglect in the study of the subject itself.

35. There is a germ of classification in accordance with natural affinities in the older authors. Pingala enunciates with great felicity a couple of aphorisms as generic definitions (सिद्धिं समाजी, विगति प्रसाधी) for what, in the classical literature of the West, would be called Tróchaic and Iámbic measures respectively, consisting of alternate long and short syllables, the long taking precedence in the one, and the short in the other. But instead of carrying this analysis any further, he jumbled together all the remaining measures into one heterogeneous conglomeration, which he christened as *vittnam*. (वित्तनमन्यत) Though the illustrative examples in the commentary are all of eight syllables, the author evidently

*The attempt is always futile. It gives rise to frequent contradictions, and calls forth many an expression of apology from the authors. Haláyudha thus begins the description of particular *samavrittas* in the 6th chapter:—

“न पर्यन्तोऽसि इत्यानां प्रसारमणवाविष्टौ । पूर्वाचार्यकृतं हस्तचिक्षः किञ्चिदिहीचते ॥”

The eighth chapter (अष्टमोऽध्यायः) starts with the *sutram* अदायुक्तं गाथा. Then follows a description of eighteen individual metres, placed in the same groups, defined and explained in as much detail, and illustrated with examples exactly in the same way, as in his two preceding chapters. They are explicitly called *gáthás* or the undescribed, nevertheless. At the end of the 8th chapter again, there is left in the lumber-room of *gáthás* an indefinite and innumerable remainder. “एवमादौनि इत्यानि वोटिशः प्रसारेषु महाकवियीषु च दृष्ट्वा । विशेषसंज्ञाभावातानि शास्त्रकारेण नामतिषेच्छात्वा नीकानि, तानि गाथाः इत्येवं कथन्ते ।”

meant the definitions as of general application to a definite succession of syllables of different duration, irrespective of their number in a quadrant. For, in his *Prakrita* treatise, he has given a separate name (सत्त्विका) to a tróchaic metre of eight syllables (*vide infra* ४४); and in his Sanskrit treatise (सूत्रशः) there is another octosyllabic, described in the name of *chitrapadda* (चित्रपदा), which has been indicated by his commentator Haláyudha in an unmistakable language, as one out of many forms of the conglomerate *vitnam* (*vide infra* ५८-५९ १५ पद्धती); moreover the selfsame word is used both in the general definition of a tróchée, as well as in that of one of twenty syllables to which a separate name is given of course (स्विति डत्तम्). Subsequent writers do not seem to comprehend even the object and scope of this generalisation, as they have restricted the class-names, *samáni*, *pramáni* and *vitnam* to metres of eight syllables only; and many of them quite unconsciously adopt also the particular octosyllabic names, as if they were meant for measures different from one another.

36. This principle of classification has been extended, in the fourth part of this book, to a wider range. The even metres (समद्वानि) are there divided into eleven groups, ten simple, and one mixed. Of the simple classes, two *samáni* and *pramáni* have been explained in the last paragraph. One, Spóndéē of the West, consists of long syllables only; another, of short alone, and includes both Pyrrhic and Tribrah; three others consist, each, of one long and two short syllables, in different orders of succession, and correspond to Ānapést (— — —), Amphibrách (— — —) and Dáctyl (— — —); and the remaining three consist of the three permutations of one short and two long syllables (— — —, — — —, — — —), and appear to have no analogues in western literature. In the conformation of the mixed group, two uniformities seem to play an important part, namely, Combination and Equivalent Substitution.

37. By Combination is here meant a juxtaposition of syllabic groups of different denominations, instead of a mere repetition of one or other of them, as happens in the groups of metres described in the last para. The following measures may be adduced to illustrate this:—

(1) अतुष्टुभि, तुष्टः=6(—)+2(—), (2) कमः=5(—)+(-—); (3) डद्वानि, भुजगश्चित्ताता=6(—)+3(—), (4) कमवा=8(—)+(-); (5) विष्टुभि, डलः=8(—)+3(—); (6) अतिजग्याम्, चक्षी=8(—)+(-— —)+2(—), गौरी=11(—)+2(—); (7) शक्याम्, सुपविम्=12(—)+2(—), (8) चक्रपदम्=(-)+12(—)+(-), (9) अतिशक्याम्, चद्रावती माला and मधिगुणविकासः=14(—)+(-).

38. By Equivalent Substitution is meant an interchange of syllables, or of groups of syllables, of equal value in units of time. One long may, for instance, be replaced by two short syllables, or *vice versa*. One of the syll-

bic groups of four units (चतुरकालगणा:) may replace another, and so may those of five units (पञ्चकालगणा:). An interchange may take place also in their order of succession, i. e. by mutual transposition. The following may be advanced, in the elucidation of this principle:—A quadrant of त्रीटकम् consists of four अnapestic feet. In शीटनकम्, the two short syllables of its first foot are replaced by a long one; and in सुषमा, of the third foot also. In दीधकम् there is a long syllable in the place of two short ones in the last foot, and three Dactyls in lieu of its other three अnapestic feet. By changing the two short syllables of the 2nd dactylic of दीधकम् for a long one, we get अन्यकलाका; if the long syllable of its 1st dactylic be replaced by two short ones, we get तामरसम्; if the two short ones of its second be replaced by a long one, and the long one of its third by two short ones, we get कुड्मलदली; if its first long syllable be replaced by two short, and the two short ones of its second foot by a long one, we get अन्यसिता; and so on.

39. These natural groups include not only the *vrittis*, but the *mátrachchandas* too. The abrupt separation of the artificial divisions disappear, and their mutual correlation and family-affinities come more and more *en evidence*. It would appear then, that there is no radical difference in the essential principle of harmony, that one class gradually merges into another, and that many a measure may, with equal propriety, be grouped with the *vrittis* as much as with the *mátrachchandas*. Besides it would be possible then to explain the structure of many an irregular form of versification, met with in literature, that have now apparently no place in any of the classes or divisions of our metrical authors. A number of these anomalous forms have been grouped together in a separate chapter (चतुर्थः) of the 1st part of this book, characterised with definitions, and illustrated by examples, culled from the Mahábhárata, the Bhágavatam and the Gita Govinda of Jayadeva. A few more from the Bhágavatam are explained by the principle of equivalent substitution in pp. 115 and 116.

40. A little more analysis of any of these irregular forms will throw further light on the subject, and enable us to recognise, in their component parts, many an old acquaintance of the *vritta* as well as of the *ma'tra'chhandah* class. The following from Jayadeva for instance :—

(क) “प्रख्यपयोधिष्ठि धृतवानसि देदम् । विहितविहितविवरमखेदम् ॥ १ ॥ (ख)
 “ चितिरतिविपुष्टरे तव तिहति पृष्ठे । धर्मिधरथकिष्टचक्रगिष्ठे ॥ २ ॥ ”
 “ वसति दश्मनश्चित्तरे धर्मी तव समा । शशिनि वासुदकसिव तिमया ॥ ३ ॥ ”
 “ तव करकमत्तरे नखमदमुतप्रदम् । दवितविहितप्यकश्चित्तु ततुभद्रम् ॥ ४ ॥ ”
 “ वसति विक्षमष्टे वस्त्रमदमुतवामन । पदगखमीरजनितजनपावन ॥ ५ ॥ ”
 “ अविद्यविवरमये अवदपगतपापम् । वप्यस्ति पदस्ति विश्वभवतापम् ॥ ६ ॥ ”

(क) वितरसि दित्तु रणे दिवपतिकमनीयम् । दश्मुखमौलिवलि रमणीयम् ॥ ७ ॥ (ख)
 ,, वहसि वपुषि विश्वदे वसने जलदाभम् । इलातिर्वैतिमिलितयमुगाभम् ॥ ८ ॥ ,
 ,, निन्दसि यश्विधेरहह श्रुतिवातम् । सदयहदयदर्शितपश्चातम् ॥ ९ ॥ ,
 ,, लेच्छनिवहनिधने कलयसि करवालम् । धूमकेतुमिव किमपि करालम् ॥ १० ॥ ,
 ,, श्रीजयदेववरेदसुदितसुदारम् । शशु श्वरदं सुखदं सवसारम् ॥ ११ ॥ १८० । ,

Is this *aria* of Jayadeva a metrical composition, or is it not? The sweetness of its cadence, and the regularity of its periods would at once indicate its place there, perhaps not an obscure one either. But where is it to be placed? It is not a समवृत्तम्, neither an अङ्गसम्, nor a विषमसम्, for it has no syllabic uniformity whatever, either in number, or in uniform sequence. Is it a जातिः? It is not an आर्था of any kind, neither a वैतालीयम्, nor any of its varieties. It cannot be classed with any of the मात्रासमकानि. Thus then it is excluded one by one from all the groups of measures, described in books. But still the ear would demur to keep it out of the pale of metrical literature. Its metrical character may however be defined thus: twenty *ma'tra's* in the 1st half, with a caesural pause after the 10th, besides the terminal, and sixteen in the 2nd half. There is a rhyming harmony also in all the stanzas. It would thus be an additional मात्राचक्षद्, and has been so described in (२८ पृष्ठ) this book. Again of the 1st halves (क), 'जगदपगतपापं' (६), 'दिवपतिकमनीयं' (७), 'कलयसि करवालं' (१०), and 'इदमुदितसुदारम्' (११) are अतुष्टुभि तुहः; and 'चित्तिरतिविपुलतरे' (२), 'वसति दशनश्चिरे' (३), 'तव करकमलवरे' (४), and 'वहसि वपुषि विश्वदे' (८), are 'हहत्वा कमला (vide ante para 37). The 2nd halves (ख) are all *matrdsamakas* of one kind or other, with the exception of the 10th which differs from them by a shade: moreover १, ३, ७ and ११ are जगन्नातामरसम् (vide ante para 38), २ is अतिजगन्नात चखी, and ९ is शर्वयोऽसुपवितम् (para 37). It would be easy enough to carry this analysis still further, and to show, in the structure of the verses, a composition or juxtaposition of single, double, or treble syllabic groups, variously transformed by substitution of equivalent syllables, as enunciated in paras 37 and 38.

41. It does not appear that, there has been any real progress in the study of metrical forms, since the days of Pingala. Recent authors seem to have devoted their attention entirely to a description or definition of their characters in compact mnemonic verses; and modern scholars have to spend a deal of time and energy in committing these to memory. The nice little book श्रुतश्चोषः, ascribed to Ka'lida'sa, has many advantages in this respect, and is very generally resorted to: it is very problematical, however, if such an imperfect and defective rudimentary work had ever issued from the immortal pen of the Greatest of Poets. It is evident on the other hand that much of what was known in the age of Pingala has been subsequently misunderstood, or not understood, by many of his successors. This has occurred, for instance, in some processes of calcula-

tion, as will appear from the examples given below. Pingala brought Arithmetical rules, akin to the laws of Variation and Permutation, Combination and Progression, to bear upon the subject. Later authors, as a rule, pass over this portion, perhaps from a deficiency in their knowledge of Arithmetic. It is of a piece with the general decline of Society, observable in the past history of our country, in most departments of Knowledge and Art.

42. To calculate the possible number of even metres (समडत्तानि) in a group, with a given number of syllables in a quadrant, is simply to find out their Permutations and Variations. The Variations throughout are two only—long and short in the present case, and their Permutations fall into a Geometrical Series. For it is evident that, of Mono-syllabic measures, there cannot possibly be more than two, one a long, and the other a short syllable; and that Dissyllabics cannot exceed four, both long in one, both short in another, a long and a short, and a short and a long in the other two. It may be shown, in a similar way, that a tri-syllabic group cannot have more than eight forms. The series goes on increasing at each stage by a multiple of two, and could be thus formulated: a group of m syllables has 2^m for its limit of even metres.

43. The method of Pingala is substantially the same: Here are his aphorisms:—

1. “हिकौ म्लौ ।”

1. ग } monosyllabics are
2. ल } two = 2^1 .

2. “मिश्रौ च ।”

ग } ग
ल } ग
ग } ल
ल } ल = { 1. गग
2. लग
3. गल
4. लल Dys-
syllabics are
four = 2^2 .

3. “पृथम्ला मिश्राः ।”

4. “वसवस्त्रिकाः ।”

“तेन षोडशचतुर्स्का हात्रिष्ट-
पञ्चका भवन्ति । एवं चतुःपष्टि-
र्गीयद्वीसमष्टसानि सर्वगुरुलघ्वा-
यन्तानि भवन्ति । हिगुणोत्तर-
सुचिंगादीमामेकैकाच्चराधिक्याहि-
स्त्रार्थमिदं स्मृतम् ।” ३० ।

गग }
लग }
गल }
लल }
गग }
लग }
गल }
लल } = { 1. गगग
2. लगग
3. गलग
4. ललग
5. गगल
6. लगल
7. गलल
8. ललल Trisyl-
labics are
eight = 2^3 .

In a similar way, Tetrosyllabics are sixteen = 2^4 ; Penta-syllabics, two-and-thirty = 2^5 ; Hexasyllabics (गायत्री), sixty-four = 2^6 ; Septasyllabics (चत्वारि), 128 = 2^7 ; and so on.

44. The semi-even (चर्वसम्बन्धी) are those in which alternate quadrants (पादाः) are alike, but the odds differ from the even ; uneven (विचर्वन्ति), those in which the quadrants are all dissimilar. Combinations of even metres, taken two at a time, would give the number of semi-even. The aphorisms of Pingala are "सर्वं तावद्विकालः अत्यन्तसम्बन्धं विचर्वन्ति, राज्यान्तम् ।" Transformed into a modern formula, it would be, in a group of m syllables, the limit of semi-even metres is, $(2^m)^2 - 2^m = 2^{2m} - 2^m$, of uneven, $(2^{2m})^2 - 2^{2m} = 2^{4m} - 2^{2m}$.

45. The same method is applicable to other cases, as for instance in the calculation of the possible number of hybrids (उपजातयः), and of the varieties in each of the áryá families. The hybrids are analogous to the semi-even and uneven metres of a monosyllabic group, in as much as the variation affects a single syllable, the first, others remaining constant. Thus the limit of semi-even hybrids is $2^2 - 2$, or $4 - 2 = 2$; of uneven $2^4 - 2^2$, or $16 - 4 = 12$: altogether $12 + 2 = 14$. The two halves in each of the 'arya' families, when affected by one variation (प्रवृत्ति) give four varieties, $4 = 2^2$; a second variation (उपला), superadded to this, evolves sixteen, $(2^2)^2 = 4^2 = 16$: altogether in the five families, $16 \times 5 = 80$.

46. Two other processes of Pingala may be taken together, viz., (a) "नष्टसंहायापरिज्ञानार्थम्" i. e. to find out the form of versification that would correspond to a given number in the series (प्रस्तारः) ; and (b) "इत्यसंहायापरिज्ञानार्थम्" i. e. to allocate a given form of versification in its proper place in the series. From para 43 (ante) it is evident that, the 1st syllable in odd numbers of the series is always long, but short in even numbers ; that the 2nd syllable in odd couples is long, in even short ; that the 3rd syllable in odd quadruple groups is always long, but short in even ones ; that similarly the 4th syllable would be long in odd groups taken eight at a time, but short in even groups, and so on. From this clue it would be easy enough to work out both the operations (a and b) of Pingala. His formulæ, somewhat different however, are enunciated in the aphorisms, "लहौं । सैकि ग् । प्रतिलिमगुणं हिर्लायम् । ततोऽप्येकं जस्यात् । शिरहौं । कृपे श्वस् । हिः श्वसे । तावदहौं तद्विचितम् ।"

47. Some classical poets were not satisfied with the rhythm of *Samavrittis* even, which are at the best, but excellent forms of blank verse. They topped it over with various kinds of rhyme, which in Sanskrit goes by the name of *Yamaka*. There are some really good poems in it, such as नवोदयकाव्यं ; चटकपरंजलं यमककाव्यम् ; अमरशतके १४, ६६ ; भर्तुहृदैः प्रशारशतके ३, ४, ११, गौतिशतके ८, ११, १२, १३ ; अर्द्धरात्रार्थालं मीडमहारं and आगदत्तहर्थी ८८, ९१, ९३, १०१, १०३ ; धर्मदासकते विद्यमुखमण्डने प्रथमे परिष्कृदि ५, १० ; जयदेवकते गौतमोविष्टः ; चौप्रचारिका ; भारतचन्द्रकते नागाटकम् ; alternate rhyme विद्यमुखमण्डने प्र० प० १ ; last three quadrants rhyme in तवेऽपि परिष्कृदि ३ ।

48. Ingenuity in the art of metrical composition has been displayed by

some poets in the various forms of विवराच्यम्, to an extent, that has never been approached, perhaps, in any other language. For instance, a poem of 36 stanzas (रामकृष्णकृतं विलोमकाच्यम्) each to read exactly the same from right to left, as from left to right, is a marvellous feat indeed. This is not the limit of their skill, however. The following stanzas read the same in every direction, from right to left, as left to right, and from top to bottom, and back again; some in diagonals, and some zigzag as well. (भारती १५८० २५। मात्रि च १८८० २७, २८, ७२, ४६।)

“दे वा का नि नि का वा दे
वा हि का स्त्र स्त्र का हि वा।
का कारे भ भ रे का का
नि स्त्र भ व्य व्य भ स्त्र नि ॥”
“सा से ना ग म ना र मे
र से ना सो द ना र ता।
ता र ना द ज ना म त
धी र ना ग म ना म या ॥”

“स का र ना ना र का स
का य सा द द सा य का।
र सा ह वा वा ह सा र
ना द वा द द वा द ना ॥”
“अ भी क म ति के ने इ
भी ता न न्द स्य ना श ने।
क न स्त्र का म से ना के
म न्द का म क म स्य ति ॥”

“प्र वृ त्ते वि क स द्वा नं सा ध ने इ प्य वि षा दि भिः।

व हृ पि वि क स द्वा नं यु ध मा प्य वि षा णि भिः ॥”

49. Modern Indian Vernaculars have borrowed their metrical types from Classical Sanskrit, and have altered and adapted them, each according to its capacity, and to the genius of its authors. Rhyme has been adopted, in Bengali, and very much amplified. The equisyllabic character of the several verses in a stanza has been also preserved in most of its measures. In this there is great resemblance to the Vedic *drshas*, in-as-much as there is no restriction of long and short in either the Vedic or the Bengali measures. The latter rhyme, however, while the former do not. Blank verse was ushered into existence in the Bengali language by the late M. M. S. Datta in a very attractive style, but it has not as yet thrived very well.

50. The uniform sequence of syllables of like quantity—the very essence of *samavrittam*—was successfully introduced into Bengali by Bha'ratachandra, in a few beautiful specimens, such as भजङ्गप्रयात्, तीटकं and तृष्णकम्. The following examples, one of each, are taken from his *chef d'œuvre*, *Annaddmangala*.

“सहस्रे सहस्रे चले भृत दान।   हहकार ईके उड्डे सर्पवाण।
चले तैत्रवा तैत्रवी नलि भृती।   महाकाश बेताल ताल त्रिशृङी।
चले डाकिनी योगिनी घोर बेशे।   चले शंखिनी पेतिनी गृहुत केशे।

পিয়া দক্ষ-বজে সবে যজ্ঞ বাপে । কথা না সবে দক্ষরাজে তথামে ॥
 অদূরে মহাকুর ডাকে গাঁটোরে । অয়েরে অরে দক দে রে সতীরে ॥
 তুজুরু প্রয়াতে কহে ভারতী দে । সতী দে সতী দে সতী দে ॥”
 “বিনরে করপঞ্চ করে ধরিয়া । কহিছে তরণী করণী করিয়া ॥
 ক্ষম হে পতি হে বঁধু হে শ্রিয় হে । নব যোবন জোরুর দোগা নহে ॥
 গুণসাগর নাগৰ আগৰ হে । নট না কর না কর না কর হে ॥
 শুনি শুলুর মূল্যায়ে কহিছে । তমু মেৰ মনোজ-শৰে দহিছে ॥
 তুহি পর্বজিনী মুহি ভাস্তুর লো । কুয় না কর না কর না কর লো ॥
 * * * * * বিজ্ঞ ভারত তোটক ছন্দ তথে ॥”
 “ভৌতি-চূর্ণ কাম-পূর্ণ কাতি মুণ্ড ধারিকে । শত্রু-বক্ষ পাদ-লক্ষ-পাদ-পঞ্চ চারিকে ॥
 ধৰ্ম ধৰ্ম দেৱতা সৰ্ব ধৰ্ম ধৰ্ম কাৰিকে । সিংহভাব-ঘোৰ রাব দেৱ পাত পালিকে ॥
 এহি এহি দেহি দেহি দেবি রক্ষদন্তিকে । ভারতায় কাতৰায় কৃষ্ণত্বিমন্তিকে ॥”

The last is more Sanskrit than Bengali. All of them have the characteristics of the Sanskrit metres, and, in addition to this, they rhyme like the ordinary Bengali measure, called *Payāra*. It may be observed also, that all the three measures are formed of multiples of simple syllabic combinations, *i. e.* they fall into one or other of the ten simple groups (যুজ্বা ব্যাপ্তি) mentioned before (para 36). The capacity of the Bengali language however has not as yet developed to such an extent, as to admit of the infinite changes of inflexion, affixes and prefixes, by which mainly the uniform sequence of long and short syllables is brought about in the Sanskrit, in such a variety. Our *payāra* and *tripadi* have their prototypes in the *yamakakdvyam* of the Sanskrit poets, which they resemble in rhyming and equisyllabic characters, but not in the sequence of syllables of like quantity.

ERRATA ET CORRIGENDA.

১২ পৃষ্ঠে ১২ পক্ষান্তি, for পুনরনৈমিত্ত, read পুনরন্তৈ: দৈত্যল-মাজ্ঞানযমন্ত্রজ্ঞত্ব মিত্ত ।
 ২৬ „ ১-২ পজ্জলিতু, for নারায়ণ রত্নাদি, read দৈত্যলমাজ্ঞানযমন্ত্রে ষ,
 “জ্ঞ গংগিষ্ঠ গজলালিপুর রাজ, উহুত দং জসু জস পসাত ।
 শুক বিজ্ঞম বিজ্ঞম জিজ্ঞ শুজ্ঞ, তাকৰ পরজ্ঞম কীৰ বুজ্ঞ ॥”
 ৩৪ পৃষ্ঠে ১১ পক্ষান্তি, for বীজ্ঞান, read বীজ্ঞান ।
 ৩৩ „ অন্তে add ” ষ ।
 ৪৬ „ ১২ পক্ষান্তি, for বীজ্ঞানি, read বীজ্ঞানি ।
 ৪৮ „ ১২ „ for ঘরিষ্ঠ, read ঘরিষ্ঠ ।

पारिभाषिकशब्दः ।

—oo—

१। संख्यावाचकाः । (संख्यते प्राक्षते च) ।

तिसंख्या ... ...शिखी ।
चतुरसंख्या ... ...सम्पदः, वेदः, युजः, अर्थः, अभिः ।
पञ्चन् „ ... ...इन्द्रियाणि, भूतानि, शरः, खलः, इषुः, अति ।
षष् „ ... ...क्षतुः, रसः, तर्कः, गुणवक्षम् ।
सप्तन् „ ... ...सराः, ऋषिः, वर्णाः, गीताणि, अश्राः, लोकाः ।
अष्टन् „ ... ...वसुः, गायत्री, कर्तृ, फ़र्षी ।
नवन् „ ... ...यहः, रक्षाणि, खं, क्षिद्रम् ।
दशन् „ ... ...दिक्, विराट्, अहः ।
एकादशन्, ...रुद्राः, विष्टुप् ।
त्रादशन् „ ... ...आदित्याः, जगती, मासः, इनः ।
चतुर्दशन् „ ... ...मनुः, सुवर्णम् ।

२। मात्रावाचकाः । (प्राक्षते) ।

मात्रा ... ...कला ।
गुरु ... ...चामर, डार, मणिगुणः, वलयं, कङ्कणम् ।
लघु ... ...गम्भः, शरः, श्रव्यः, अर्चलं, काहलः, सह ।
गुरुहयं ... ...कर्णः, कुसीपुत्रः ।
लघुहयं ... ...सुप्रियः ।
गुरुलघु ... ...त्र्यम् ।
लघुगुरु ... ...नूपुरः, अजः ।

३। गणवाचकाः । (प्राक्षते) ।

चतुर्वर्षवः ... ...विष्णः, हिजवरः ।
पञ्चवर्षवः ... ...पापगणः ।
जगणः ... ...भूषिः, पशीधरः, पदातिकः ।
रणणः ... ...योधगणाः, जोहल, सुपर्णः ।
भगणः ... ...चरणः ।
तवणः ... ...कामावदारः ।
सवणः ... ...इषाः, करतलः ।
नगणः ... ...श्रवणः ।

छन्दःसारसंग्रहः ।

तुङ्गाभ्यपतिता आपो निक्खातगता अपि ।
 प्रयोजनानुसारेण ददत्यखिलमङ्गलम् ॥१॥
 किमाश्वर्यं कदाचित्तु सप्रतिष्ठजनस्य च ।
 महोपदेशवाचोऽहि चर्येरन्नधर्मेन वा ॥२॥
 इमामाशामुपाश्रित्य छन्दःसङ्गलनव्रतम् ।
 चरितुं चेष्टते मूढो धोषः श्रीचन्द्रमोहनः ॥३॥
 “वागर्थाविवसम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
 जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥”

सम्यगवदत् कालिदासः, ‘वागर्थाविवसम्पृक्तौ पार्वतीपरमेश्वरौ’ इति ।
 यथा पार्वतोपरमेश्वरौ नित्यसहवर्त्तिनौ, तथा शब्दार्थावपि । तथापि
 शक्तः शक्तिमेवोपास्ते, शैवः शिवस्त्र । एवं वाच्येऽपि शब्दार्थयोर्गुण-
 दोषादीनां पृथक् समालोचना युज्यते ।

अनुग्रासयमकादयः शब्दालङ्घारा गद्ये पद्ये च प्रयोक्तव्याः, इयेऽपि
 तुल्यशोभाजनकात्वात् । छन्दसु पद्यस्य विशेषलक्षणम् । छन्दसि हि काल-
 परिमितान्वेव वर्णनि प्रयुज्यन्ते । नैवं गद्ये ।

अर्थगुणेषु प्रसादो हि सुखः । यदि वाक्यार्थं पाठकाः सम्यक् नोपल-
 भेरन्, तदा अन्यकारस्य प्रयासो व्यर्थः स्थात् । नहि तेषु पाठकानां चित्ता-
 कर्कषणं व्यूनम् । पाठकानां चित्ताभिनिवेशं विना लेखकस्योऽप्येशं न सिद्धति ।
 रचनाप्रभावेण यदि पाठकानां मनः समाकृष्टं स्थातु, तदैव लेखकप्रयत्नस्य
 सुखोऽप्यसाधनं भवेत् ।

सामान्यतः किमुद्दिश्य लेखकाः प्रवर्त्तन्ते ? पाठकानां चित्तविनोदनं मनःसमुद्रतिसाधनं वा तदुभयं वेति ।

मनोऽनुरच्छन्-मनःसमुद्रतिसाधनादीनां निदानभूता बहवो गुणाः काव्ये स्वत्याधिकपरिमाणा दृश्यन्ते । तेषामन्यतमोगुणः चित्तप्रकाशः । पाठकानां चित्तपटे लेखको यच्चित्रं प्रकटयति, तत् यावत्परिमितं परिस्फुटमाकर्षकच्च भवेत्, तावन्नितमेव लिपेः स्थायि फलं निष्पद्यते । तस्मिंश्चित्रे यदि प्रकृतेः किञ्चन गूढरहस्यं निहितं स्थात्, कस्यचिन्नोत्तिवाक्यस्य जीवन्मूर्च्छिर्वा दृश्येत, तर्हि नूनं पाठकानां चित्तोकर्षसाधनं सम्भाव्यते । तत्र यदा मनोहरं किञ्चन दृश्यमङ्गितं स्थात्, तदा कर्यं न पाठकानां चित्तविनोदनं भवेत् । चित्तकरस्तूलिकया वर्णकैश्च यथा पटं रच्छयति, तथैव कविः कल्पनया नानाविधै रसैश्च स्वकृतं काव्यं भूषयति । पठाङ्गितचित्तस्य चिरोऽप्नासाय यथा तैलमिश्रितो वर्णकः प्रयुज्यते, तथैव सुललितं कृन्दः काव्यस्येति शम् ।

कृन्दःपरिज्ञानप्रयोजने इदं श्रुतिवचनम् ।—

‘यो ह वा अविदितार्थेयच्छन्दोदैवतविनियोगेन ब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति, वाध्यापयति वा, स स्थाणुं वर्चति, गर्चं वा पद्यते प्र वा मीयते पापीयान् भवति, यातयामान्यस्य च्छन्दांसि भवत्यय यो मन्त्रे मन्त्रे वेद सर्वमायुरेति श्रेयान् भवत्ययातयामान्यस्य च्छन्दांसि भवन्ति, तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यात् ।’ इत्यार्थेयब्राह्मणम् । १प्र० १ ।

प्रथमोऽशः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

परिभाषा ।

चर्चीकथ्यसङ्केतः ।

१ ।	पिङ्गलच्छन्दःस्त्रवम्	... ...	पि० इति सङ्केतः ।
२ ।	पिङ्गलस्य प्राक्षतच्छन्दोग्यम्	... ...	प्रा० ।
३ ।	हलायुधक्षता मृतसञ्जीवन्यात्या वृत्तिः	... ...	ह० ।
४ ।	कालिदासविरचितः श्रुतबोधः	... ...	शु० ।
५ ।	केदारभट्टविरचितं वृत्तरत्नाकरम्	... ...	कै० ।
६ ।	नारायणभट्टकता तटोका	... ...	ना० ।
७ ।	वृत्तरत्नाकर-परिशिष्टम्	... ...	परि० ।
८ ।	गङ्गादाससूरिविरचिता छन्दोमञ्जरी	... ...	ग० ।

“१ ।	धी श्री स्त्री म् ।	२ ।	व रा सा य् ।
३ ।	का गु हा र् ।	४ ।	व सु धा स् ।
५ ।	सा ते क्त त् ।	६ ।	क दा स ज् ।
७ ।	किं व ह भ् ।	८ ।	न ह स न् ।
९ ।	गु ल् ।	१० ।	गन्ते ।
११ ।	ध्रादिपरः ।	१२ ।	हे ।
१३ ।	लौ सः ।”	१३ ।	इति पि० ।*

* प्रथमाष्ट-सूताणां व्याख्या पञ्चम-पृष्ठे सार्वेतिक-रेखासु संख्यानुसारिण द्रष्टव्या, अत इत्यायुध-डस्तरानवमादिवीकृता ।

“८ । गृहणं ऋसैकाश्चरोपसक्षणार्थम् । तस्य लकारसंज्ञा
भवति । ल-शब्दस्य लघुवाचकः । तेन ऋसमन्तरं लघुसंज्ञं भवतोल्यथः
सम्पद्यते ।

९० । ऋसाश्चरस्य पादान्ते वर्तमानस्य गुरुसंज्ञातिदिश्यते । ग्
इति प्रथमाक्षरप्रतीकेन गुरुशब्दस्य ग्रहणम् ।

९१ । व्यञ्जनसंयोगात् पूर्वस्य ऋसस्य अनुस्वारविसर्जनीयजिह्वा-
मूलीयोपधानीयेभ्यस्य गुरुसंज्ञातिदिश्यते ।

९२ । हिमाक्ष्य दीर्घस्य गकारसंज्ञा क्रियते ।

९३ । स गकारो हौ लघू क्लवा गणनीयः ।” इति ह० ।

९४ । “लः समुद्रा गणः । ९५ । गौ गन्तमध्यादि-
र्लक्ष्मि ।” पि० ।

९४ । चतुर्णां लकाराणां गणः इत्येषा संज्ञा विधीयते ।

९५ । स हि गणः कदाचिद् गुरुहयेन भवति, कदाचिदन्त्येनैकेन
गुरुणा, कदाचिद्व्यमेन, कदाचिदायेन, कदाचिच्छतुर्भिर्लघुभिः ।” ह० ।

२ । “म्यरसजभूगैर्लक्ष्मिरभिर्दशभिरक्षरैः ।

समसं वाङ्मयं व्यासं व्रेलोक्यमिव विष्णुना ॥

सर्वगो भो मुखान्तलौ यरावन्तगलौ सतौ ।

गमध्याद्यौ ज्भौ त्रिलो नोऽष्टौ भवत्यत्र गणास्त्रिकाः ॥

* * * *

ज्ञेयाः सर्वान्तमध्यादिगुरवोऽत चतुष्कलाः ।

गणाश्चतुर्लघुपेताः पञ्चार्थादिषु संस्थिताः ।

सागुखारो विसर्गान्तो दीर्घे युक्तपरच्च यः ।

वा पादान्ते लक्ष्मी गुरुङ्गेयोऽन्यो मात्रिको लघुः ।” क० ।

परिभाषा ।

३ । “संयुक्ताद्यं दीर्घं सानुस्थारं विसर्गसंमिश्रम् ।
विज्ञेयमन्तरं गुरुं पादान्तरं विकल्पेन ॥
एकमात्रो भवेद्भ्रस्तो हिमात्रो दीर्घं उच्चाते ।
विमात्रस्तु भ्रुतो च्छेयो व्यञ्जनस्त्राईमात्रकम् ॥” शु० ।

४ । “मस्तिगुरुस्तिलघुषं नकारो भादिगुरुः पुनरादिलघुर्य ।
जो गुरुमध्यगतो र लमध्यः सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्तलघुस्तः ॥
गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेकः ।
क्रमेण चैषां रेखाभिः संस्थानं दर्शयते यथा ॥” ग० ।

५ । अतोक्ताः संज्ञा रेखाभिर्दर्शिताः ।—

ग्य = झस्तः = ल = ~, एकमात्रक । ग् = गुरुः = लौ = —, हिमात्रकः ।

१ । म = - - -

२ । य = ~ - -

३ । र = - ~ -

४ । स = ~ ~ -

५ । त = - - ~

६ । ज = ~ - -

७ । भ = - ~ -

८ । न = ~ ~ ~

एतेऽष्टौ गणास्त्रिकाः ।

१५ । गौ = - - , गन्त = स = ~ ~ - , मध्य = ज = - - ~ ,
गादि = भ = - ~ ~ , ला = नौ = ~ ~ ~ ~ ।

एते पञ्चकास्त्रतुक्तासा गणाः । अग्नादृष्ट्युष्मात्यज्ञेयु यज्ञाण्येण
यतिः = विच्छेदः = विरामः = (:) । अङ्गाङ्गालोक्याद्यात्मा

६ । “यतिविच्छेदः ।” पि० । आत्मोऽू अङ्गालोक्याद्यात्मा
“यतिः सर्वत्र पादान्ते ज्ञोकार्त्ते तु विशेषतः ।” इन्द्रायैः

सम्प्रदादि पदान्ते च व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके ॥

क्वचिच्चु पदमधेऽपि सम्प्रदादौ यतिर्भवेत् ।

यदि पूर्वापरौ भागी न स्थातामेकवर्षकौ ॥

४
छन्दःसारसंग्रहः ।

पूर्वान्तवत् स्वरः सम्बौ क्वचिदेव परादिवत् ।
द्रष्टव्यो यतिचिन्तायां यनादेशः परादिवत् ॥
नित्यं प्राक् पदसम्बन्धावादयः प्राक् पदान्तवत् ।
परेण नित्यसम्बन्धाः प्रादयस्तु परादिवत् ॥”

इति यत्युपदेशोपनिषद् । ह०

७ ।   छन्दोऽविविधं—वैदिकं लौकिकञ्च ।
अत लौकिकमेव सङ्गलितम् ।

८ । “आदौ तावद् गणच्छन्दो मात्राच्छन्दस्तः परम् ।
हृतीयमन्तरच्छन्दः—छन्दस्तेधा तु लौकिकम् ॥
आर्याद्युद्गीतिपर्यन्तं गणच्छन्दः समीरितम् ।
वैतात्यादिचूलिकान्तं मात्राच्छन्दः प्रकीर्तिम् ॥
समान्याद्युलृतिं यावदन्तरच्छन्द एव च ।” ह० ।

९ । अपिच, “पद्यं चतुष्पदो तत्र वृत्तं जातिरिति हिधा ।
वृत्तमन्तरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत् ॥” ग० ।

१० । “पिङ्गलादिभिराचार्यैर्युक्तं लौकिकं द्विधा ।
मात्रावर्णविभेदेन छन्दस्तदिह कथ्यते ॥” के० ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथार्याधिकारः ।

१ । “स्वरा अर्द्धच्छार्यार्द्धम् । २ । अवायुङ् न ज् ।
 ३ । षष्ठोज् । ४ । नौ वा । ५ । नौ चेत् पदं हितीयादि ।
 ६ । सप्तमः प्रथमादि । ७ । अन्ते पञ्चमः । ८ । षष्ठश्च ल् ।”
 पि० ।

“लक्ष्मैतत् सप्तगणा गोपेता भवति नेह विषमेजः ।

षष्ठोऽयं नलघू वा प्रथमेऽर्द्धे नियतमार्यायाः ॥

(५) षष्ठे द्वितीयलात् परके ने सुखलाल्ल सयतिपदनियमः । (६)

(७) चरमेऽर्द्धे पञ्चमके तमादिह भवति षष्ठो लः ॥” के० ।

५ । “तस्यैव षष्ठस्य चतुर्लघौर्गणस्य द्वितीयलघोः पूर्वं प्रथमलघूल्लं सयतिपदनियमः ।

६ । “परके ‘सप्तमः’ । सप्तमके चतुर्लघौ छते सति, सुखलाल्ल सप्तमस्य प्रथमलघोः पूर्वं षष्ठगणान्ते सयतिपदं नियम्यते ।

७ । “द्वितीयेऽर्द्धे पञ्चमके ने चतुर्लघौ तमामुखलघोः पूर्वम्, अर्थाच्छतुर्थान्ते पदं समाप्तते, इत्यनुष्ठेण पूर्वपदाध्याहारेण योज्यम् ।” ना० ।

“यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा द्वितीयेऽपि ।

अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्था ॥” शु० ।

२ । “विषु गणेषु पादः पथ्याद्ये च ।” पि० ।

द्वादशमात्रासु यतिरिति ।

३ । “विषुलाऽन्या ।” पि० ।

विपुलास्तिस्त्र आद्यन्तोभयपूर्विकाः । यत्र प्रथमार्द्दं इदशमात्रासु यतिनं भवति, अन्येऽर्द्दं तु भवति, सादिविपुला, विपर्यस्तान्यविपुला । उभयार्द्योर्द्यादशमात्रासु यत्र यतिनं भवति सोभयविपुलेति ।

४ । “चपला हितीयचतुर्थैर्गमध्ये जौ ।” पि० ।

“हितीयचतुर्थैर्गमध्ये मध्यगुरु भवतः, प्रथमशान्तगुरुः (— — —), द्वतीयो हिगुरुः (— —), पञ्चमशादिगुरुः (— — —), शेषं यथा-प्राप्तम् । एवं गकारयोर्मध्ये हितीयचतुर्थैर्जकारौ भवतः, सार्था चपला नाम ।” ह० ।

नेयं रेखाप्रदर्शनो स्त्रतसन्धाता, अपरन्तु उदाहरणविरुद्धा ॥*

“विपुलापूर्वकं महाचपलोदाहरणम् ।

१ २ज ३ ४ज ५* ६ज ७

चिवुके कपोल-देशेऽपि कूपिका दृश्यते स्मिते यस्याः ।

२ज ४ज ५* ६ ७

विपुलान्यप्रसूतापि जायते सा महाचपला ॥” ह० ।

अत्र प्रथमपञ्चमयोगण्योविकल्पः समीचीनो मन्यते । प्रथमस्य (— — —) वा (— —), पञ्चमस्य (— — —) वा (— — —) चेति ।

५ । “पूर्वं मुखपूर्वा । जघनपूर्वेतरतः ।

उभयोर्महाचपला ।” पि० ।

यस्याः प्रथमार्द्दं एव चपलालक्षणं भवति नान्ये, सा मुखचपला, विपर्यस्ता अघनचपला । यस्या उभयोर्द्ययोश्चपलालक्षणं भवति, सा आर्या महाचपला नाम ।

६ । “एकैव भवति पथा विपुलास्तिस्त्रस्ततस्तस्ताः ।

चपलाभेदैस्त्रिभिरपि भिन्ना, इति षोडशार्याः स्युः ॥

गीतिचतुर्थमित्यं प्रत्येकां पोष्णश्चप्रकारं स्यात् ।

साक्षेनार्याणामशेतिरेव भेदाः स्युः ॥” ह० ।

आर्याच्छव्योमेदोत्तिः ।

सप्त-चतुर्षक्ष-ग्रन्थाः ।

	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११
आयाद्वि			(:)			ज् द्वौ	वा			१०	
अत्याद्वि			(:)			ल्				११	
आ०				(:)						१०	
अ०				(:)			ल्			११	
आ०				(:)			ज् द्वौ	वा		१०	
अ०			(:)			ल्				११	
आ०				(:)						१०	
अ०			(:)			ल्				११	
आ०				(:)			ज् द्वौ	वा		१०	
अ०			(:)			ल्				११	

१ । पथार्या ।

२ । सुखचपला-पथार्या ।

३ । जघनचपला-पथार्या ।

४ । महाचपला-पथार्या ।

इमायतमः पथाः । आसामायाद्विस्तानि (:) यति-चिङ्गानि चिदपतीयेरन्, तदा क्रमेच आदिविपुलः याः चत्वारः प्रकारा भवेत्यर्था (१) आदिविपुलार्या, (२) आदिविपुला-मुखचपलार्या, (३) आदिविपुला-जघन-चपलार्या, (४) आदिविपुला-महाचपलार्या चेति । तदृत् अत्याद्विस्तित-यति चिङ्गापत्नयनेन अव्य-विपुलायाचत्वारः प्रकारा भवेयुः । सर्वाच्च (:) यति-चिङ्गानि चिदपतीयेरन्, तदा उभयविपुलायाचत्वारी-भेदा भवेयुः । इत्यत्वार्याद्याः प्रीकृष्ण-सेवा विष्णुः ।

गीतिः ।

“आद्यार्द्धसमा गीतिः ।” पि० ।

“एतदुक्तं भवति द्वितीयेऽप्यद्वे षष्ठो गणो जकारो नू॒ वा कर्त्तव्यः ।” ह० ।

“आर्या-पूर्वार्द्धसमं द्वितीयमपि भवति यत्र हंसगते ।

छन्दोविदस्तदानीं गीतिं तामसृतवाणि भाषन्ते ॥” शु० ।

यदुक्तमार्था-प्रकरणे तत् सर्वमवापि वक्तव्यम् । तेन हि गीतेरपि शीङ्ग-भेदाः शुः ।

उपगीतिः ।

“अन्येनोपगीतिः ।” पि० ।

“अन्येनार्द्धेन सममायमर्द्धं यस्याः सा आर्या उपगीतिर्नाम ।” ह० ।

“आर्योऽत्तरार्द्ध-तुल्यं प्रथमार्द्धमपि प्रयुक्तं चेत् ।

कामिनि तामुपरीतिं प्रतिभाषन्ते महाकवयः ॥” शु० ।

पूर्वदर्शिन-व्यायेन एतस्या अपि शीङ्ग-भेदा विच्यष्टाः ।

उद्गीतिः ।

“उत्क्रमेणोद्गीतिः ।” पि० ।

“आद्यमन्त्यं भवत्यर्द्धमन्त्यमादौ, सा उद्गीतिर्नामार्या ।” ह० ।

अस्याः शीङ्ग-भेदाः पूर्वमेवीक्षाः ।

आर्यागीतिः ।

“अर्द्धे वसुगण आर्यागीतिः ।” पि० ।

“अष्टमोऽपि गणस्तुर्मात्रको भवतीत्यर्थः । विशेषाभावाहितीयमपर्यं
पाद्यशमेव । अत्रापि षष्ठो गणो द्विविकल्प एव नलकारः । अर्द्ध-

इति वर्तमाने पुनरर्थग्रहणादु गणयहणात् इयमपि पथादि-लक्षण-पूर्विका
आर्यागीतिः ।” ह० ।

तथादेव शोडश-मेदा निर्दिष्टाः ।

सप्त-चतुष्काल-गणाः ।

	कृ	कृ	कृ	कृ	कृ	कृ	सावधानः
१ ।	आयार्द्धे		(:)		ज् शौ वा		३०
	अन्यार्द्धे		(:)		ज् शौ वा		३०
२ ।	आ०		(:)		ल्		२७
	अ०		(:)		ल्		२७
३ ।	आ०		(:)		ल्		१७
	अ०		(:)		ज् शौ वा		१०

अष्ट-चतुष्काल-गणाः ।

	कृ	कृ	कृ	कृ	कृ	कृ	सावधानः
४ ।	आ०		(:)		ज् शौ वा		१२
	अ०		(:)		ज् शौ वा		१२

१ । पथागीतिः ।

२ । पथोपगीतिः ।

३ । पथोहीतिः ।

४ । पथार्यागीतिः ।

आवृत्ति-चतुष्कालानां प्रत्येकं पथाः-हप्तं सावेतिक-विषेदं दर्शितम् । आर्यायाः पथाः-हप्तं ती
परिवर्तनैः शोडश-विष्वं प्रदर्शितं, तैः परिवर्तनैरेव गीति-चतुष्कालानां प्रत्येकहप्तं शोडश-विष्वं वीक्ष्यम् ।

आर्थामेदानासुदाहरणानि ।

१ । पथायाः ।

(क) अत चतुर्भुवन-षष्ठगच्छ प्रथमलघुलं यंतिः ।

“मणिवभ्यनतो गलितं (:) संक्रान्तीशीर(;)परिमलं तस्याः ।
 छृदयस्य निगड़मिव मे (:) सृष्टाल-वलयं स्थितं पुरतः ॥
 सुभग-सुलिलावगाहाः (:) पाठल-संसर्ग(;)हुरभिवनवाताः ।
 प्रच्छाय-सुलभ-निद्रा (:) दिवसाः परिणाम-रमणीयाः ॥” शङ्कु० ।
 “स्तन-युगमशु-स्नातं (:) समीपतरवर्त्तिः(;)छृदय-शोकान्तः ।
 चरति विमुक्ताहारं (:) व्रतमिव भवतो रिपुस्त्रीणाम् ॥” कादम्बरी ।
 “सृग-मीन-सज्जनानां (:) लग्न-जल-सन्तोष(;)विहित-हृतीनाम् ।
 सुव्यक्त-धीवर-पिश्चाना (:) निश्चारण-वैरिणो जगति ॥
 यदचेतनोऽपि पादैः (:) स्तूपः प्रज्वलति(;)सवितुरतिकाम्तः ।
 तत्सेजस्ती पुरुषः (:) परकात-निकृतक्षयं सहते ॥” भर्तृहरिः ।
 “परिणत-कठोर-पुष्कर(;)गर्भच्छदपीन(;)मस्तण-सुकुमारः ।
 नन्दयति चन्द्र-चन्द्रन (:) निश्चन्द्रजड़स्तव स्यर्णः ॥” भवभूतिः ।

(ख) बही गणी मध्यगुरुः ।

“रस्यास्तपोधनानां(;)प्रतिहत-विज्ञाः; क्रियाः समवलोक्य ।
 ज्ञास्यसि कियद् भुजो मे (:) रक्षति मौर्वीकिणाङ्ग इति ॥
 आपरितोषाहिदुषां (:) न साधु मन्ये प्रयोग-विज्ञानम् ।
 बलवदपि शिक्षितानाः(;) मात्रन्यप्रत्ययं चेतः ॥
 कः पौरवे वसुमतीं (:) शासति शासितरि दुर्विनीतानाम् ।
 अथमाचरत्यविनयं (:) सुग्धासु तपस्त्रिकम्यासु ॥” शङ्कु० ।
 “हित्रापि रोहति तदः (:) द्वीषोऽप्युपचीयते पुनर्बन्धः ।
 इति विश्वशन्तः सन्तः (:) सन्तप्तन्ते ग ते विपदा ॥

अप्रिय-वचन-दरिद्रैः (:) प्रिय-वचनावैः स्वदार-परितुष्टैः ।
पर-परिवाद-निष्ठैः (:) क्वचित् क्वचित्प्रिण्डिता वसुधा ॥” भर्तृइरिः ।
“प्रसरति शशधर-विम्बे (:) विहित-विलम्बे च माधवे विधुरा ।
विरचित-विविद-विलापं (:) सा परितापं चकारोऽहैः ॥” गी० गो० ।

२ । आदिविपुलायाः ।

“स्त्रिभ्य-स्त्राया-लावण्य-लेपिनी किञ्चिदवनत-प्राणा ।
मुख-विपुला सौभाग्यं (:) लभते स्त्रीत्याह माण्डव्यः ॥” ह० ।

३ । अन्तविपुलायाः ।

“चित्तं हरन्ति हरणी-दीर्घ-दृशः कामिनां कलालापैः ।
नीवी-विमोचन-आज-कथित-जघना जघनविपुला ॥” ह० ।

४ । उभयविपुलायाः ।

“या स्त्री कुचकलस-नितम्भमण्डले जायते महाविपुला ।
गम्भीर-नाभिरतिदोर्ध-लोचना भवति सा सुभगा ॥” ह० ।

५ । पथ्यापूर्वं सुखचपलायाः ।

“अतिदारणा दिजिह्वा परस्य मर्मानुसारिणी कुटिला ।
दूरात् परिहरणीया नारी नागीवं सुखचपला ॥” ह० ।

६ । आदिविपुलापूर्वकं सुखचपलायाः ।

“यस्याश्च लोचने पिङ्गले भुवौ सङ्गते सुखं दीर्घम् ।
विपुलोन्नताश्च दम्भाः कामाऽसौ भवति सुखचपला ॥” ह० ।

७ । उभयविपुलापूर्वं सुखचपलायाः ।

“विपुलाभिजात-वंशोङ्गवापि रूपातिरेक-रम्यापि ।

निःसार्थते गृहाङ्गभापि यदि भवति सुखचपला ॥” ह० ।

८ । पथ्यापूर्वं जघनचपलायाः ।

“यत् पादस्त कनिष्ठा (:) न स्थिति महीमनामिका वापि ।
सा सर्व-धूर्ष-भोग्या (:) भवेदवशं जघनचपला ॥” ह० ।

८ । अस्तविपुलापूर्वकं जघनचपलायाः ।

“यस्याः पादाङ्गुष्ठं व्यतीत्य याति प्रदेशिनी दीर्घा ।
विपुले कुले प्रसूतापि सा भ्रुवं जघनचपला स्यात् ॥” ४० ।

९ । महाविपुलापूर्वकं जघनचपलायाः ।

“मकरध्वज-सद्ग्नि दृश्यते स्फुटं तिलक-लाङ्घनं यस्याः ।
विपुलान्वयाभिजातापि जायते जघनचपलासौ ॥” ४० ।

१० । पथ्यापूर्वकं महाचपलायाः ।

“हृदयं हरन्ति नार्थीं सुनेरपि भ्रू-कटाक्ष-विक्षेपैः ।
दोर्मूल-नाभिदेशं निदर्शयन्त्यो महाचपलाः ॥” ४० ।

११ । विपुलापूर्वकं महाचपला, दम-षट्ठे उदाहृता ।

१२ । गीतिः । (क) पथ्या,

“मधुरं वीणा-रणितं पञ्चम-सुभगश्च कोकिलालापः ।
गीतिः पौरबधूनामधुना कुसुमायुधं ग्रीवोभयति ॥” ४० ।

अपिच,

“तुञ्ज ए आणे हिअश्रं मह उण कामो दिवा वि रत्तिं वि ।
णिग्विण तवेइ बलिश्रं तुइ बुस-मणोरहाइं आङ्गाइं ॥” शकु० ।

(ख) आदिविपुला,

“इयमपरा विपुला-गीतिरुच्चते सर्व-लोक-हित-हेतीः ।
यदनिष्टमांमनस्त्वरेषु भवतापि मा क्वचित् कारि ॥” ४० ।

(ग) पथ्य-महाचपला,

“कामञ्चकास्ति गीतिर्मृगीष्टशां सीधुपान-चपलानाम् ।
सुरतञ्च मुक्तलञ्च निरर्गलालाप-मणित-समणीयम् ॥” ४० ।

(घ) महाचपला-महाविपुला ।

“पञ्चेषु-वक्षभः पञ्चम-ध्वनिस्त्रिव भवति यदि विपुलः ।

चपलं करोति कामाकुलं मनः कामिनामसौ ग्रीतिः ॥” ह० ।

१४ । उपगीतेः । (क) पथा,

“गाध्वं भक्तरध्वज-देवस्यास्त्रं जगद्विजयि ।

इति समवेच्य मुमुक्षुभिरुपगीतिस्त्यज्यते देशः ॥” ह० ।

(ख) महाविपुला,

“विपुलोपगीति-भक्तार-मुखरिते भमरमालानाम् ।

रेवा-तपोवने वसुतोऽसु सततं मम ग्रीतिः ॥” ह० ।

तथाच, गीतगीविन्दे । सप्तमो गणो ज् इत्येव प्रभेदः ।

“रमयति सुट्टशं कामपि सुभृशं, खल-हलधर-सोदरे ।

किमफलमवसं चिरमिह विरसं, वद मखि विटपोदरे ॥

इह-रस-भणने क्षत-हरि-गुणने, मधु-रिपु-पद-सेवके ।

कलि-युग-चरितं न वसतु दुरितं, कवि-नृप-जयदेवके ॥”

(ग) पथा-महाचपला,

“विषयाभिलाषं करोति चित्तं सदा चपलम् ।

वैराग्य-भावनानां तथोपगीत्या भवेत् स्वस्थम् ॥” ह० ।

(घ) महाचपला-महाविपुला,

“विपुलोपगीति सन्त्यज्यतामिदं स्वरूचकं भिन्नो ।

विषयाभिलाष-दोषेण बाध्यते चञ्चलं चित्तम् ॥” ह० ।

१५ । उहोतेः । (क) पथा,

“ब्याध इवोऽतिरिक्तैः प्रथमं तावन्ननो हरसि ।

दुर्नयकर विश्राम्यसि पश्चात् प्राणेषु विप्रियैः शक्षैः ॥” ह० ।

(ख) महाविपुला,

“एषा तवापरो हीतिरत्र विपुला परिभ्वमति ।

त्वद्व्यभापि यद्यक्तीर्त्तिरविलदिक्पाल-पार्वत्युपयाति ॥” ४० ।

(ग) पथा-महाचपला,

“उहीतिरत्र नित्यं प्रवर्त्तते काम-चपलानाम् ।

तस्मान् मुने विमुच्च प्रदेशमेतं समेतमेताभिः ॥” ४० ।

(घ) महाविपुला-महाचपला,

“विपुला पयोधर-श्रीणि मरण्णले चक्षुषो शपला ।

उहीति-शालिनी कामिनी च सा बालिनी मनो हरति ॥” ४० ।

१६ । आर्यांगीतिः । (क) पथा,

“हृदय सदा यादवतः पापाटव्या दुरासदायादवतः ।

अरिसमुदायादवतस्त्विजगम्मागाः स्मरेण दायादवतः ॥” नलीदयः

“अजमजरममरमेकं प्रत्यक् चैतन्यमोखरं ब्रह्मपरम् ।

आक्षानं भवमुक्तिः स्यादितीयमार्यांगीतिः ॥” ४० ।

(ख) महाविपुला,

“विषयाभिलाष-मृगदण्डिका ध्रुवं हरति हरिणमिव हतहृदयम् ।

विपुलात्म-मोक्ष-सुख-काङ्क्षिभिस्तस्यज्यथे विषय-रस-सङ्गः ॥” ४० ।

(घ) पथा-जघनचपला,

“वाताहतो निर्मिमाला-चपलं सम्प्रेक्ष विषयसुखमरुतरम् ।

सुक्ता समस्तक्षङ्गं तपोवनाव्याश्रयन्ति तेनात्मविदः ॥” ४० ।

(घ) महाविपुला-महाचपला,

“चपलानि चक्षुरादीनि चित्तहीरी च इत्त इत-विषयगणः ।

एकाक्षशीलिनां योगिनामतो भवति प्ररम-सुख-सम्मासिः ॥” ४० ।

३३ द्वितीयोऽध्यायः ।

अथो वैतालीयाधिकारः ।

૧। “વैतालीय” દિસ્ખરા અયુક્પાદે, યુગ્બસબોડને
લાંબાં ।” પિ૦ ।

“यद्य प्रथमे पादे दृतीये च चतुर्दश लकारा भवति, हितीये चतुर्थे च
षोडश लकाराः, सद्वैतालीयं नाम छन्दः । १८ भयोरपि पादयोरस्ते
रैफ-लकार-गकाराः कर्त्तव्याः । ततोदाहरणम् ।

शब-शोणित-पञ्चराज्ञितं, पुरुषान्त्र-यथितोर्ष-मूर्धिजम् ।
वपुरुत्तर-वक्षि-दीपितं, वैतालीयमिदं विलोक्यताम् ॥” ४० ।

२। “गौपच्छन्दसकम् ।” पि० ।

“अग्निन् वैतालीये छन्दस्यस्ते गकारस्तेदधिको भवति, तदौपच्छन्दस्यां
नाम छन्दः । ततोदाहरणम् ।

परमर्म-निरोक्षणातुरकं, स्वयमत्यन्तनिगृहं चित्त द्रुतिम् ।
अनवस्थितमर्थलुभ्यमारादीपच्छन्दस्कां जहीहि मित्रम् ॥” ५० ।

“अपश्चात्सिकम्” इति कि० ।

३। “आपातलिका भगौंग ।” पि० ।

“रेफ-स्कार गकाराणमपवादो भकारो गकारहयच्च । ‘दिखरा अयुक्-
पादे, युक्त्वयोज्ञे’ इत्यत्तुवर्त्तते । तत्त्वोदाहरणम् ।

पिङ्गलकेशी कपिलाद्धी, वाचाटा विकटोवत्-दक्षी ।
आपातलिका पुनरेवा, दृपति क्षुलिपि न भाग्यसुपैति ॥” ४० ।

४। “श्रेष्ठे परेण युड्न साकम् ।” पि० ।

“अत येषां नियम उक्तस्तद्वितिरिक्तो यो लकारवर्गः सः श्रेष्ठः । युक्तपरेण न मिश्रीकार्यैः, हितीयस्तृतीयेन, चतुर्थैः पञ्चमेन, युक्तपादे षष्ठ्य सप्तमेन । एवं वदता श्रेष्ठाणां मिश्रीभावोऽप्यनुज्ञातः ।” ४० ।

५। “षट् चामिश्रा युजि ।” पि० ।

“अत द्वितीय-चतुर्थयोः पादयोः षड् लकारा अमिश्रा न कर्त्तव्याः, द्व्यक्त-पृथक् न प्रयोज्ञाव्या इत्यर्थः । प्रथम-द्वितीययोष्ठ पादयोः स्तुत्ति ।” ४० ।

६। “पञ्चमेन पूर्वैः साकं प्राच्यवृत्तिः ।” पि० ।

“युजीत्यनुवर्त्तते । यदा युक्तपादे पञ्चमेन लकारेण पूर्वैः सङ्गच्छते, तदा प्राच्यवृत्तिर्नाम वैतालीयं भवति । शेषं यथाप्राप्तम् ।” ४० ।

७। “अयुक्त द्वितीयेनोदीच्यवृत्तिः ।” पि० ।

“अयुक्त-पादे द्वितीयेन लकारेण यदि पूर्वैः सङ्गच्छते, तदा उदीच्यवृत्तिर्नाम वैतालीयम् । शेषं यथाप्राप्तमेव ।” ४० ।

८। “आभ्यां युगपत् प्रवृत्तकम् ।” पि० ।

“युक्त-पादे पञ्चमेन चतुर्थोऽयुक्त-पादे द्वितीयेन द्वितीयः सङ्गच्छते, इत्यर्थः ।” ४० ।

९। “अयुक्त चारहासिनी ।” पि० ।

“यस्य सर्वे पादा अयुग्लक्षणयुक्ताः, तद्वैतालीयं चारहासिनी नाम । किञ्चन्नाद्याणं, चतुर्द्वृशमावलं, द्वितीयेन पूर्वस्य योगः ।” ४० ।

१०। “युगपरान्तिका ।” पि० ।

“युग्लक्षण-युक्तैश्चतुर्भिः पादैः अपरान्तिका नाम वैतालीयम् । किञ्चन्नाद्याणं, षोडश-मात्रलं पञ्चमेन पूर्वस्य योगः षष्ठां मिश्राणां प्रयोगस्य ।” ४० ।

११। वैतालीयान्तर्गते हते—सुन्दर्यपरवर्ती । भीपञ्चदसकान्तर्गता मालभारिषी-पुष्पिताया-भद्रविराजः । आपातविकान्तर्गता वेगवतीति ।

१२ । एतानि रेखाभिर्दर्शनते ।

लक्ष्माराणी नियमः ।

कमा (,) इति चिक्केन 'परेण न साक्षम्' इत्येव बीहव्यम् । इत्य प्राच्यवृष्णे: दत्तीय-षष्ठ्योरचरण्येर्षु लंबित्वा निष्पत्तमुदीष्यत्वात्: प्रथम-चतुर्वर्षीये । प्रह्लक-चारुहासिन्यपरान्तिकामामन्त्रुपासस्त्वात् । युजि वट्ट-
चारित्वा न वर्णयत्वा ।

१६ । उदाहरणानि ।

(क) शुद्धवैतालीये,

“समर-शिरसि सद्यते द्विषां, नव निश्चितायुधवृष्टिरथतः ।

क्षुवलय दल-दीर्घं चक्षुषां, प्रमदानां न कटाक्ष-वीचितम् ॥” ह० ।

(ख) प्राच्यवृत्त्याम्,

“विपुलार्थ-सुवाचकाक्षराः, कस्य नाम न हरति मानसम् ।

रस-प्राव-विशेष-पेशलाः, प्राच्यवृत्ति-कवि काव्य-सम्पदः ॥” ह० ।

(ग) उदीच्यवृत्त्याम्,

“अवाचकमनूर्जिताक्षरं, श्रुतिदुष्टं श्रुतिकष्टमक्रमम् ।

प्रसाद-रहितञ्च नेष्ठते, कविंभिः काव्यमुदीच्यवृत्तिभिः ॥” ह० ।

(घ) प्रहृतके,

“इदं भरत-वंशं भूमृतां, शूयतां श्रुति-मनो-रसायनम् ।

प्रवित्रमधिकं शमोदयं, व्यास-वक्ष-कथितं प्रहृतकम् ॥” ह० ।

(ङ) चारहासिन्याम्,

“मनाक्-प्रसृत-दन्त-दीधितिः, स्मरोङ्गसित-गण्डमण्डला ।

कटाक्ष-लक्षिता तु कामिनी, मनो हरति चारहासिनी ॥” ह० ।

(च) उपरान्तिकायाम् ।

“स्थिर-विलास-नत-मौक्तिकावली, कमल कोमलाङ्गी सुरीक्षणा ।

हरति कस्य छूदयं न कामिनः, सुरत-केलि कुशलापरान्तिका ॥” ह० ।

शुद्ध-वैतालीयस्य युक्-पाद-लक्षणयुक्तौ शतुर्भिः पादैरपरान्तिकोदाहरण-

मपि दृश्यते, यथा भागवते, ४।७।२८।

“इदमप्यच्युत विश्वभावनं, वपुरानन्दकरं मनोदृशाम् ।

सुरविहित-क्षपणैरुदायुर्वैभुजदण्डैरपपन्नमष्टभिः ॥”

२। औपच्छदसके ।

“परशुवतिषु पुत्रभावमादी, क्षत्वा प्रार्थयते पुनः पतिलम् ।

इदमपरमिहोच्यते विशेषादौपच्छदसकं खलस्य हस्तम् ॥” ह० ।

श्रीपञ्चन्द्रसकास्य युक्ताद-लक्षण-युक्तैश्चतुभिः पादैश्चन्द्रोऽपि हृषते,
यथा भृक्ताव्ये, २२।३५।

“काव्यमिदं विहितस्या बलभ्यां, श्रीधर-सूत्र-नरेन्द्र-पालितायाम् ।
कोर्तिरतो भवतां दृपद्य तस्य, द्विमकरः क्षितिपो यतः प्रजानाम् ॥”

३ । आपातलिकायाम् ।

“अभिरमयति किञ्चरकच्छो, हंसगतिः अवणायतनेत्रा ।
विशद-कमल-कोमल गात्री, युवतिरियं हृदयं तरणानाम् ॥” ३० ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ मात्रासमकाधिकारः ।

१ । “गन्ता ह्रिवसवो मात्रासमकां नवमः ।” पि० ।

“यदं पादे गन्ता सन्तः पोङ्गश लकारा भवत्ति, तत्प्रात्रासमकां नाम
छन्दः । अम्बे द्वाभ्यामेको गुरुः कर्त्तव्यः । नवमस्य लकार एव । शेषे
परेण युड्ज न साकमित्यनुवर्त्तनीयम् ।” ३० ।

२ । “हादश्च वानवासिका ।” पि० ।

“यस्य मात्रासमकास्य पादे हादशो लकारः स्वरूपेणावतिष्ठते, लकारा-
समस्य, तत्प्रात्रासमकां वानवासिका नाम ।” ३० ।

३ । विश्वोकः पञ्चमाष्टमौ ।” पि० ।

“यदं चतुर्थदेहु पञ्चमाष्टमौ लकारी तिष्ठतः, शेषं यथाप्राप्तं, तत्प्रात्रा-
समकां विश्वोको नाम ।” ३० ।

108458

४ । “चित्रा नवमस्तु ।” पि० ।

“यस्य नवमः स्तुकार एवावतिष्ठते, चकारात् पञ्चमाष्टमौ च, तत्त्वात्-समकं चित्रा नाम ।” ह० ।

५ । “परयुक्तेनोपचित्रा ।” पि० ।

“दशमेन सहैकोभूतेन नवमेन उपचित्रा नाम भवति ।” ह० ।

६ । “एभिः पादाकुलकम् ।” पि० ।

“एवा पञ्चानां मध्ये यैः कैषिदपि चतुर्भिः पादैः पादाकुलकं नाम ।” ह० ।

७ । “प्रतिपद यमकित-घोडशमात्रा, नवम-गुरुत्व-विभूषित-गात्रा ।

पञ्जटिका पुनरत्व विवेकः, क्वापि न मध्यगुरुर्णेण एकाः ॥” ग० ।

उपचित्रा सहश्री एवा, यस्तेनैव विशेषिता । अते गिति लक्षणं नीकामयुतमेयं शाङ्कर-मीहसुङ्ग-प्रयोगविहिः । श्रेष्ठे परेण युक्तं न साकमिति सामान्य-तत्त्वेन हि मध्यगुरुर्णेणी वाच्यते ।

पञ्जटिका पुनरत्वभिन्न-वचना क्वापि, यथा—

“प्रतिपादं चत्वारः चतुष्काला गणास्त्राक्षिमो जगण एव, एवं चतुर्भिः पादैश्चतुःप्रस्तिमात्रं पञ्जटिकाच्छस्तु ।” ना० ।

८ । “नवम-गुरुत्वं व्यभिचरति च । रणधरणी-जितरजनिविहारीति ।”

ग० ।

९ । एकमात्रासमकालगतहसानि—पञ्जटेः पश्चवलिट्टुभी मीटमकं जगत्यासीटकष्ठ ।

१० । वानवासिकालगतहसानि—पञ्जटेमता विष्टुभी भ्रमरविलसिता कुड्मलदन्तो च, जगत्याः कुसुम-विविता लक्षणा (पि०) च, शर्कर्याः सुपवित् प्रहरणकलिता चक्रपदस्त, अतिशर्कर्याशनदावर्ता माला नविगुणविकरण ।

११ । विश्वीकालगतहसानि—चतित्रगत्यावस्थी, शर्कर्याः सुपवितं चक्रपदस्त, अतिशर्कर्याशनदावर्ता माला मध्यगुणविकरण ।

१२ । चित्रालगतहसानि—शर्कर्याः सुपवितं चक्रपदस्त, अतिशर्कर्याशनदावर्ता माला मध्यगुणविकरण ।

१३ । उपचित्रालगतहसानि—चर्द्विसमवस्था दुष्टमध्या, अवृष्टुभी विद्युन्माला, पञ्जटे दक्षावर्ती सुषमा च, विष्टुभी दोधकोऽनवसिता च, जगत्यासामरसम्, अतित्रगत्यावस्थी वेति ।

मात्रासमकालिकारः ।

२४

१४। अब मात्रासमक-मेदा रेखालिंगरूपे ।

हस्ती-नामानि	पादचतुर्दश्याना प्रयोक्त चौहृष्टमाविक्ष														
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५
मात्रासमक (क)	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	—
वागवासिका (ख)	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	—
विश्वीकः (ग)	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	—
चिता (घ)	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	—
उपचिता (ड)	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	—
पादाकुलका (च)	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	—
पञ्चमिका (छ)	•	,	,	,	,	,	,	—	—	,	,	,	,	—	
रथधरणी	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	,	—

१५। मात्रासमक-मेदानामुदाहरणानि चौहृष्टानि ।

(क) शुद्ध-मात्रासमके,

“अश्वमुखी विरलैद्वीर्गभीराचो मित-नासायः ।

निर्वास-इदुः स्फुटिते क्षेयमीत्रासमकं क्षमते दुःखम् ॥” ४० ।

(ख) वानवासिकायाम्,

“मन्मथ-चाप-धनि-रमणीयः, सुरत-महोक्तव-पटह-निनाइः ।
वनवास-स्त्री-सनित-विशेषः, कस्य न चित्तं रमयति पुंसः ॥” ४० ।

(ग) विश्वोके,

“भ्रातर्गुणरहितं विश्वोकं, दुर्नयं करण-कादर्थित-लोकम् ।
जातं महित-कुलेऽप्यविनीतं, मित्रं परिहर साधु-विगीतम् ॥” ४० ।

(घ) चित्रायाम्,

“यदि वाङ्मणि परपदमारोदुं, मैत्रीं परिहर सह वनिताभिः ।
मुद्यति मुनिरपि विषयासङ्गाच्चित्रा भवति हि मनसो हत्तिः ॥” ४० ।
तथा च गीतगीविवदे,
“श्वसित-पवनमनुपम-परिणाहम्, मदन-दक्षनमिव वहति सदाहम् ।
दिशि दिशि किरति सजल-कण-जालम्, नयन-नलिनमिव विगलित-नालम् ॥”

(ङ) उपचित्रायाम्,

“यच्चित्तं गुरु-सत्त्वसुदारं, विद्याभ्यास-महाव्यसनञ्च ।
षट्ठी तस्य गुणैरपचिता, चन्द्र-मरीचि निर्मैर्भवतीयम् ॥” ४० ।

(च) पादाकुलके, क-ग-ख-ड-इत्येव-क्रमैः पादैः,

“अस्ति-वाचालित विकसित चूर्णे, काले मदन समागम-दूते ।
सूत्वा कान्ता परिष्वत-सार्थः, पादाकुलकं धावति पात्यः ॥” ४० ।
अपि च, ग-ड-क-ड-इत्येव-क्रमैः पादैः,
“पुंस्कोकिल-क्षत-शोभन-गीते, दक्षिण पवन प्रेरित-शीते ।
मधु-समयेऽस्मिन् क्षत-विश्वोकः, पादाकुलकं दृत्यति लोकः ॥” ४० ।

तथा क-ड-ग-इत्येव-क्रमैः पादैः,

“चित्तं भास्यत्यनवस्थानं, पादाकुलक-श्वोक-समानम् ।
कायः कायति शायति शक्तिसदपि न मम परलोके भक्तिः ॥” ४० ।

ॐ ख ॐ इत्येव-क्रमैः पादैः,

“परिष्वत् सर्वं परियह-लोकः, प्रतिदिन-वर्षित-गुहतर-शोकः ।

दुःख-विवर्जित-लोचन-वार्ति, पादाकुलकं याति तंवारिः ॥” ४० ।

तथा च गीतगेविद्वे,

(घ) “नयन-विषयमपि किशलय-तत्पम्,

(ङ) { गणयति विहित-हुताश-विकल्पम् ।

(ख) ल्यजति न पाणि तलेन कपोलम्,

बाल-शशिनमिव सायमलीलम् ॥

(घ) हरिरिति हरिरिति जपति सकामम्,

(ङ) विरह-विहित-मरणेव निकामम् ।

(ख) { श्रीजयदेव-भणितमिति गीतम्,

सुखयतु केशव-पदमुपनीतम् ॥

(ङ) सजल-नलिनदल-शीलित-शयने,

(ख) हरिमवलोकय सफलय नयने ।

(घ) जनयसि मनसि किमिति गुरु-खेदम्,

(ङ) शृणु मम वचनमनीहित-भेदम् ॥

(ख) { हरिरूपयातु वदतु बहु-मधुरम्,

किमिति करोषि हृदयमतिविधुरम् ।

श्रीजयदेव-भणितमतिलिलम्,

(ग) सुखयतु रसिकजनं हरिचरितम् ॥”

(ख) पञ्चटिकायाम्,

“मा कुरु धन-जन-यौवन-गर्वम्, हरति निमेषाल्कालः सर्वम् ।

मायामयमिदमखिलं हित्वा, ब्रह्मपदं प्रविशाशु विदित्वा ॥

नलिनी-दल-गत-जलमतितरलम्, तद्वज्जीवनमतिशय-चपलम् ।

विदि व्याधि-व्याल-अस्तम्, लोकं शोक-हतञ्च समस्तम् ॥”

इति शहराशार्थज्ञते मोहमुद्धरे ।

नारायणभट्टस्य च,

“जे जे गजिष्ठ गड्ढ वइ एउ, उहण्ड-जड्ज सभम पराउ ।
उह-विक्षम-विक्षम-जणिष्ठ-जूर, ताकण परक्षम कोइ ण बुझु ॥”

अथो पञ्चमोऽध्यायः ।

१। “गीत्यार्था लः ।” पि० ।

“यत्र पादे हिर्वस्वः षोड़श-लकारा भवति, सा गीत्यार्था नाम जातिः ।
ल इत्यनुवर्त्तमाने पुनर्लग्नहर्णं हिमादिकनिष्ठत्यर्थम् ।” * ह० ।

२। “शिखा विपर्यस्तार्द्धा ।” पि० ।

“यत्रार्द्धं सर्वलघु भवति, अर्द्धेच्च सर्वं गुर्विति । एवं तस्या एव विन्यास-
भेदेन संज्ञाहयमाह ।” ह० ।

३। “लः पूर्वश्चेज्ज्योतिः ।” पि० ।

“पूर्वश्चेदद्विभागः सर्वलघुर्द्धात्रिंशक्षकारो भवति, उत्तरश्च सर्वगुरुः
षोड़श-गकारः, तदा ज्योतिर्नाम शिखा भवति ।” ह० ।

४। “गश्चेत् सौम्या ।” पि० ।

“तस्या एव शिखायाः पूर्वश्चिभागः सर्वगुरुः षोड़श-गकारसेद्भवति,
उत्तरश्च इत्रिंशक्षकार एव, तदा सौम्या नाम शिखा भवति ।” ह० ।

* अस्याम् अचलाध्यात्म्यं समद्वत् गीत्यार्थाया अभिद्रम् ।

५ । “अष्टावर्षे गा हरभ्यस्ता यस्याः सानङ्ग्नीडोऽक्षा ।*

दलमपरमपि वसुगुणित-सलिलनिधि-लघु कविरचित-पदवितति भवति ॥”
कै ।

६ । “चूलिकैकोनतिंशदेकतिंशदन्ते ग् ।” पि० ।

“यत प्रथमेऽर्जुं एकोनतिंशक्तिकारा भवन्ति, हितीये चार्जे एकत्रिंशत्, तयोश्च अस्ते ही लकारावृश्च प्रत्येकमेको गुरुः क्रियते, तच्चूलिका नाम छन्दः । अस्ते गिति विशेषोपादान-सामर्थ्यादन्वेषां लघुत्वसुक्तं भवति । तेनाये सप्तविंशतिर्लघुवोऽस्ते गुरुरेको भवति । हितीयेऽप्येकोनतिंश-स्त्रवोऽन्ते गुरुर्द्यैकः ।

अन्यैः पुनरन्यथैवेदं स्त्रवमधीयते, ‘चूलिकार्द्दिमेकोनतिंशदन्ते गिति ।’ तेषामुभयोश्चाप्यद्योरेकोनतिंशक्तात्वा गुरुमता भवन्ति । अद्यग्रहणादत्र पाद-व्यवस्था नास्ति ।” ह० ।

७ । “त्रिगुण-नव-लघुरवसिति-गुरुरिति दलयुग(ल)क्षत-ततुरतिरुचिरा ।”
कै० ।

तारानाथतर्कवाचस्यति-प्रकाशिते पुस्तके नारायणभद्रकृत-टीकायाद्यायं पाठी हृषते । किञ्चाधिकाचर-दीप-परिचारार्थं सेत्येकाचरीभूलनं कर्तव्यनियुपन्वत्तम् ।

इदमईदीकोक्त-स्त्रवं ‘चूलिकार्द्दिमेकोनतिंशदन्ते ग्’ इत्येव पैद्ग्रस्त्रव-पाठ-सम्भासम् ।

८ । “मात्रात्वयोदशकं यदि, पूर्वं लघुकपरिविरामि ।

पठ पुनरेकादशं दोहङ्किका हिगुणेन ॥ प्राक्षतभाषायां प्रचारः ।” ग० ।

तारानाथधृतः पाठोऽयं मात्राच्यूनाधिक्यदीपात् परिहार्यः, परन्तु रामतारणशिरोमणि धृतः पाठः समीक्षीनी मन्त्रते, तद्यथा—

“मात्रात्वयोदशकं यदि, पूर्वं लघुक-विरामि ।

पश्चादेकादशकन्तु, दोहङ्किका हिगुणेन ॥ अपभ्रंशभाषायां प्रचारः ।” ग० ।

लघुक-विरामि अन्यवर्णां लघुरिति, पूर्वं प्रथमपाठै, पश्चाहितीयपादै चेत्यर्थः ।

* सौम्याद अनङ्ग्नीडा-नामीका ।

६। एतदध्यायीक्षजातयी रेखाभिर्दर्शने । यथा—

कृष्णामानि ।	चक्रे	वर्णसंख्या:		द्वाईयोः मावासंख्या
		लवः	गुहः	
गीत्यार्थी	प्रत्येकं	३२	०	६४
विनामिति विना	ज्योतिः	आद्ये	३२	०
		अत्ये	०	१६
सौम्या		आद्ये	०	१६
		अत्ये	३२	०
चूलिका		आद्ये	२७	१*
		अत्ये	२९	१*
अत्या चूलिका	प्रत्येकं	२७	१*	५८

*अत्ये ।

१०। उदाहरणानि ।

१। गीत्यार्थ्याम् ।

“मदकल-खगकुल-कलरव-मुखरिणि, विकसित-सरसिज-परिमल-सुरभिणि ।
गिरिवर-परिसर-सरसि महति खलु, रतिरतिशयमिह मम इदि विलसति ॥”

४० ।

२। ज्योतिषि ।

“यदि सुखमनुपमपरमभिलपसि, परिहर युवतिषु रतिमतिशयमिह ।
आत्मज्योतिर्योगाभ्यासाहृष्टा दुःखच्छेदं कुर्याः ॥” ४० ।

३। सौम्यायाम् ।

“सौम्यां दृष्टि देहि लेहादेहेऽस्माकं मानं मुक्ता ।
मशधरसुखि सुखमुपनय मम इदि, मनसिज-रजसपहर लघुतरमिह ॥”

४० ।

४ । चूलिकायाम् ।

“रतिकर-मलयमरुति शुभशशमभिहृत-हिममहसि मधुसमये ।
प्रवससि पथिक विरहित कथमिह तु परिहृत-युवतिरतिचपलतया ॥
घनपरिमल-भिलदलिकुल-मुखरित-निखिल-कमल-मलयपवने ।
जनयति मनसि शशमुखि मुदमतिशयमिह मम मधुरयमधुना ॥” ह० ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

—००—

१ । कतिचिद्मात्राच्छब्दासि कृत्योग्येषु नोक्तानि, पुनस्तानि काथे
दृश्यन्ते । अतसेषां सोदाहरण-लक्षणानि यथामति प्रदर्शने ।

एतानि बहुव्यपराणि च यानि पिङ्गलाचार्थेण नामनिर्देशं काला नोक्तानि, तानि सर्वाण्येव गाथा-शब्दे च
कथन्ते, यथा—

“अदानुकूं गाथा ।” पि० ।

“अत शास्ते नामोद्देशेन यनोक्तं छब्दःप्रयोगे च दृश्यते तद्यथेति
मन्त्रव्यम् ।” ह० ।

२ । आद्यार्द्दे विश्विर्मात्राः, दशमेऽन्ते च यतिः । अस्यार्द्दे षोडश-
मात्रास्त ।

यथा, “प्रलय-पयोधि-जले धृतवानसि वेदम् ।

विहित-वहित-चरितमखेदम् ॥

क्षितिरतिविपुलतरे तव तिष्ठति षष्ठे ।

धरचिधरणकिष-चक्र-गरिष्ठे ॥” गी० गी० १८० ।

३ । आद्याद्वै विंशतिर्मात्रा एकादशेऽन्ते च यतिः । अन्त्याद्वै एक-
विंशतिर्मात्रा दशमेऽन्ते च यतिः । तत्रोदाहरणम्,

“वृहति मलयसमीरे मदनमुपनिधाय ।

स्फुटति कुसुमनिकरे विरहि-कृदय-दलनाय ॥

दहति शिशिर-मयूखे मरणमतुकरोति ।

पतति मदन-विशिखे विलपति विकलतरोऽति ॥” गी० गो० ५८० ।

वल्लमाणेषु भिन्नैव यतिः—

1084 58

“अमल-कमलदललोचन भवमोचन ए ।

विभुवन-भवन-निधान जय जय देव हरे ॥” गी० गो० १८० ३, ५ ।

४ । उभयार्द्धयोः पञ्चदश मात्रा अन्ते च यतिः । तत्रोदाहरणम्,

“अनिल-तरल-कुवलयनयनेन, तपति न सा किशलयश्यनेन ।

सखि या रमिता वनमालिना ॥ ध्रु ।

“विकसित-सरसिज-ललितमुखेन । स्फुटति न सा मनसिज-विशिखेन ॥

अमृतमधुर-मृदुतर-वचनेन । ज्वलति न सा मलयज-पवनेन ॥

स्थलजलरुह-रुचिकर-चरणेन । लुठति न सा हिमकर-किरणेन ॥

* * * * *

श्रीजयदेव-भण्टित-वचनेन । प्रविशतु हरिरपि कृदयमनेन ॥”

गी० गो० ७८० ।

५ । उभयार्द्धयोः सप्तदश मात्रा अन्ते च यतिः । तत्रोदाहरणम्,

“प्रविश राधे माधव-समीपमिह । मञ्जुतर-कुञ्जतल-केलिसदने ॥ ध्रु ।

नवभवदशोकदल-शयनसारे । कुसुमचयरचित-शुचि-वासीहे ॥

चल-मलय-वन-पवन-मुरभि-श्रीते । वितत-बहुवलि-नवपल्लव-घने ॥

विहित-पश्चावती-सुख-समाजे । भण्टि जयदेव-कविराजराजे ॥”

गी० गो० ११८० ।

६ । उभयार्द्धयोर्विंशतिर्मात्रा अन्ते च यतिः । तत्रोदाहरणम्,

“कथित-समयेऽपि हरिरह ह न यथौ वनम् ।
मम विफलमिदममलरूपमपि यौवनम् ॥
यदनुगमनाय निशि गहनमपि शीलितम् ।
तेन मम हृदयमिदमसम-शर-कीलितम् ॥

* * * *

अहमिह निवसामि नगणितवनवेत्सा ।
स्वरति मधुसदनो मामपि न चेतसा ॥
हरिचरणशरण-जयदेव-कविभारती ।
वसतु हृदि युवतिरिव कोमल-कलावती ॥” गी० गो० ७८० ।

७ । उभयार्द्धोश्चतुर्भिंश्चतिर्मात्रा अन्ते च यतिः । तदोदाहरणम्,
“हरि हरि हरि हतादरतया गता सा कुपितेव । धु ।
मामियं चलिता विलोक्य हृतं बधूनिचयेन ।
सापराधतया मयापि न वारितातिभयेन ॥
किं करिष्यति किं वदिष्यति सा चिरं विरहेण ।
किं धनेन जनेन किं मम जीवितेन गृहेण ॥

* * * *

क्षम्यतामपरं कदापि तवेष्ट्रं न करोमि ।
देहि सुन्दरि दर्शनं मम मन्मथेन दुनोमि ॥
वर्णितं जयदेवकेन हरेरिदं प्रवणेन ।
किदुवित्त-समुद्रसश्व-रोहिणीरमणेन ॥” गी० गो० ७८० ।

अर्द्धच्छेदेकपादं गणेत्ततः सप्तशत्राचरसमहतं स्यात्, तक्षणं—
रेफतः सगणश्च जी भगलास्तदाऽस्तवारि इति ।

८ । उभयार्द्धोः समविंश्चतिर्मात्रा अष्टमे पीड़शे अन्ते च यतिः ।
तदोदाहरणम्,
“समुदित-मदने, रमणीवदने, सुन्धन-वलिताधरे ।
सूगमदतिलकं, लिखति सपुत्रकं, सूगमिव रजनीकारे ॥” गी० गो० ७८० ।

६। उभयार्द्धयोरष्टाविंशतिर्मात्रा अष्टमे षोडशे अन्ते च यतिः ।
तत्रोदाहरणम्,

“धीरसमीरे, यमुनातीरे, वसति वने वनमालो । धु ।

नामसमीतं, क्षतसङ्केतं, वादयते गृद्वेष्टुम् ।

बहु मनुते तनु, ते तनुसङ्गत-पवन-चलितमपि रेणम् ॥

पतति पतवे, विचलति पते, शङ्खित भवदुपयानम् ।

रचयति शयनं, सचकित-नयनं, पश्यति तव पत्न्यानम् ॥

मुखरमधीरं, त्यज मञ्चोरं, रिपुमिव केलिसुलोलम् ।

चल सखि कुञ्जं, सतिमिरपुञ्जं, शीलय नीलनिचोलम् ॥

* * * *

श्रीजयदेवे, क्षतहरिसेवे, भणति परमरमणीयम् ।

प्रमुदित-हृदयं, हरिमतिसदयं, नमत सुकृत-कमनीयम् ॥”

गी० गो० ५८० ।

यतिविभिन्ना यथा—

“ललितलवङ्गसता-परिशीलन-कोमल-मलय-समीरे ।

मधुकर-निकर-करम्बित-कोकिल-कूजित-कुञ्जकुटीरे ॥

हरिरिह सरस-वसन्ते, विहरति हरिरिह सरसवसन्ते ।

द्रुत्यति युवतिजनेन समं सखि विरहिजनस्य दुरन्ते ॥ धु० ।

उभाद-मदन-मनोरथ-पथिकबधूजन-जनित-विलापे ।

परिकुल-सङ्कुल-कुसुससमूह-निराकुल-वकुलकलापे ॥

* * * *

श्रीजयदेव-भणितमिदमहुत-केशव-केलिरहस्यम् ।

हन्दावन-विधिने लक्षितं वित्तनोतु शुभानि यशस्यम् ॥”गी० गो० १८० ।

१०। उभयार्द्धयोरूनत्रिंशकात्राः । तत्रोदाहरणम्,

“कुरु यदुनन्दन चन्द्रशिशिरतरेण करेण पयोधरे ।

सुगमदपश्चकमत्र मनोभव-मङ्गल-कालस-सङ्कोदरे ॥

अलिकुत्तमज्ञनमज्ञनकं रतिनायक-शायक-सोचने ।
 त्वदधर-सुखन-लभित-कजालमुख्यवक्तव्य प्रिय-सोचने ॥
 नयन-कुरुङ्ग-तरङ्ग-विकाश-निरासकारे शुतिमण्डले ।
 मनसिंज-पाश-विलासधरे शुभवेश निवेशय लुण्डले ॥

* * * *

श्रीजयदेव-वचसि जयदे हृदयं सदयं तुरु मण्डने ।
 हरिचरण-स्मरणामृत-क्षत-कलिकलुष-ज्वररुण्डने ॥” गी० गी० १२८० ।
 ११ । उभयार्द्धयोद्युतिस्तिंशक्ताता दशमि विशे अन्ते च यतिः ।
 तत्रो हरणं गीतगेविन्दे १०म्-सर्गे ॥*
 “प्रिये चारुशीले, प्रिये चारुशीले, सुञ्च मयि मावमनिदानम् ।
 सपदि मदनानलो, दहति मम मानसं, देहि सुखकमल-मधुपानम् ॥ ध्रु ।
 वदसि यदि किञ्चिदपि, दन्तरुचिकौमुदी, हरति दर-तिमिरमतिधोरम् ।
 स्फुरदधर-सीधवे, तव वदनचन्द्रमा, रोचयति लोचन-चकोरम् ॥

* * * *

सार-गरल-खण्डनं, मम शिरसि मण्डनं, देहि पदयज्ञवसुदारम् ।
 ज्वलति मयि दारुणो, मदन-कदमानलो, हरतु तदुपाहितविकारम् ॥
 इति चटुल-चाटुपटु-चारु मुरवैरिणो, राधिकामधि वचनजातम् ।
 यति पद्मावतीरमण-कविभारती, जयदेव-भणितमतिशातम् ॥”
 १२ । उभयार्द्धयोः षट्क्रिंशक्ताताः । तत्रोदाहरणम्, भागवते,
 “पादैर्व्यूनं शोचसि मैकपादमुतामानं हृषलैर्भीम्यमाणम् ।
 आहो सुरादीन् हृतयज्ञभागान्, प्रजा उतस्तिमध्यवत्यवर्षति ॥ ११६।२१।
 यस्मिन् हरिर्भगवानिज्यमान, इज्यामामूर्खिर्यजतांशं तनोति ।
 कामानमोद्धान् स्थिरज्ञमानामलवर्द्धिर्युरिवैष आका ॥” १।२७।३४।
 १३ । उभयार्द्धयोरष्टक्रिंशक्ताताः । तत्रोदाहरणम्, महाभारते,

* जयदेवय सर्वार्थावे गौतानि सुखलित-यमकच्छदसा रविमालिः ।

“यदाश्रीवं मागधाना वरिष्ठं, जरासन्धं चतु-मध्ये अवलम्बृ ।
दोभ्यां हतं भीमसीगेन गत्वा, तदा नाशं विजयाय सञ्चय ॥
यदाश्रीष्मर्जुनं देवदेवं, किरातरूपं व्रग्मवं तोष शुद्धे ।
अवासवन्तं पाशुपतं महास्तं, तदा नाशं विजयाय सञ्चय ॥”

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

१। अत गणमात्राचक्षवस्त्रां गुरुषुसंस्थानिक्षयं क्रियते ।

२। “सा ग्येन न समा लां खल द्रूति ।” पि० ।

“‘खल’ इत्यज्ञराष्ट्रभिधीयन्ते, तेषां गुरुलघुक्षपत्वात् । अयमभिप्रायः,
आर्यादिषु शास्त्रे यावत्तो मात्रा उपदिष्टास्त्रावन्त्यज्ञराष्ट्रिय यथासंख्यं न
पूर्णन्ते, सा तत्र गुरुसंस्था वेदितव्या, अवशिष्टा लघुसंस्था ।” इ० ।

३। साहेतिकव्याख्याया एवं बोध्यम् ।

अज्ञराष्ट्रिय = खलः = ग + ल । मात्रासंस्था = २ग + ल = मा । इत्यं,
मा—खलः = ग, अपि च खलः = ग = ल ।

४। तत्त्वोदाहरणं गीतगीविद्वे ७म-सर्वे,

“प्रसरति शशधर-विवे विहितविलम्बे च माधवे विधुरा ।

विरचित-विवितविलापे सा परितापे चकारीवैः ॥” २ ।

अत विचलारिश्चराष्ट्रिय वर्तने । आर्यालक्षणेन तेषां समपक्षाशतं संस्थाका मात्रा भवितव्याः ।
तेन हि मा = ५०; लः = ४२ । इत्यं ग = ५०—४२ = १५, गुरुसंस्था । अपि च, ल = ४२—१५ = २७,
लघुसंस्था । तथा च,

“क्षमुद्रता पुरक्षादपवादा जघनगीरवात्यवात् ।

हारिदेश पाषुपिकते पदपक्षिदृशतेऽभिनवा ॥”

अत सप्तविंश्चराष्ट्रिय वर्तने । तेन लः = ३७ । ततः ग = ५०—३७ = १०, गुरुसंस्था । अपि
च १०—१० = ०, लघुसंस्थेति ।

इति चीष्मलते कृष्णःसारसंग्रहे जातिभेदी नाम प्रथमोऽङ्गः ।

द्वितीयोऽग्नः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथ हत्तम् ।

१। “हत्तम् ।” पि० ।

“तथा चोक्तम् ‘पदं चतुष्पदं तत्र हत्तं जातिरिति हिधा ।’ गायत्रादौ इत्यसि वर्तत इति ‘हत्तम् ।’ तत्र स्त्रियरुलघुचर-विन्यासमित्यते । पादेन संयोगात् पद्मम् । यथा आर्यादिव्यद्वयःस्यपि पाद-व्यवस्था नास्तीति पादौ संयुक्तौ, हत्ते पुनः पृथग्भवत इत्यर्थः । संयोगाभावात् । तथा चोक्तम्, ‘एकदेशस्थिता जातिर्वृत्तं गुरु-लघु-स्थितम्’ इति ।” ह० ।

२। “समर्हसमं विषमञ्च ।” पि० ।

“समसर्वावयवत्वात् ‘समम् ।’ यस्य चत्वारः पादा एकलक्षणयुक्तास्तत् ‘समं हत्तम् ।’ शेषञ्च संज्ञानुरूपमेव । तत्राहं समे यस्य तत् ‘अर्हसमम् ।’ सर्वावयवेभ्योऽद्वयाज्ञविगतं समं यस्य तत् ‘विषमम् ।’ एवं विप्रकारमपि हत्तजातमुक्तम् ।” ह० ।

३। “शुक् समं विषमञ्चायुक् खानं सङ्ग्रन्तिं गद्यते ।
समर्हसमं डत्तं विषमञ्च तथापरम् ॥
अङ्गूयो यस्य चत्वारसुखलक्षणस्तिताः ।
तत्त्वद्वयःशास्त्रतत्त्वाः समहर्त्सं प्रवक्षते ॥
प्रथमाङ्गु-समो यस्य द्वितीयस्तरणो भवेत् ।
तितीयसुर्यवहत्तं तदर्हसममुक्तते ॥

यस्य पादचतुष्कोऽपि लक्ष्म भिन्नं परस्परम् ।
तदाङ्गिरिषमं दृशं कृष्णःशास्त्रविशारदाः ॥” कै० ।

हितीयोऽध्यायः ।

अथ विषमम् ।

१ । “आवैष्टुभाच्च यदार्थम् ।” पि० ।

“गायत्रगादि-त्रिष्टुप्पर्थमतं यदर्थं कृष्णोजातं वैदिके व्याख्यातं, लौकिके च तत्त्वैव द्रष्टव्यम् । विनादार्थम्? चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री, अष्टाविंशत्यक्षरोणिका, द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुप्, पट्त्रिंशदक्षरा द्वहती, चत्वारिंशदक्षरा पञ्चक्षिः, चतुशत्यारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् ।” ह० ।

“कृष्णोऽव लौकिकं स्याच्च आर्थमावैष्टुभात् द्वृतम् ।

त्रिष्टुप् पञ्चक्षिः द्वहती अनुष्टुप्तिष्ठिगीरितम् ॥

गायत्री स्यात् सुप्रतिष्ठा प्रतिष्ठा मध्यया सह ।

अल्पक्षा चौक्षया सह एकैकाक्षर-वर्जितम् ॥” इत्यनिपुराणे, ३३० अ० ।

२ । अनुष्टुप्ते वहुल-प्रयोगा । तथा भेदाः पश्यत् पृथग्यथाये ३७ पृष्ठे द्रष्टव्याः । येषामार्थकृदसा लौकिके विरल प्रयोगो द्वयते तेषामुदाहरणान्येव अवीच्छियन्ते, यथा—

३ । त्रिष्टुपः,

“अमी वेदिं परितः कृप्तधिष्णातः समिहन्तः प्रात्मसंस्तीर्णदर्भाः ।

अपघन्तो दुरितं हव्यगन्धैर्वैतानाम्नायां वक्ष्यः पावयन्तु ॥” शत्र० ।

तथा च भागवते,

“कश्चिद्द्रेजनामयमामनसो, विच्छायासि ख्यायतेष्वमुखेन ।

आसन्नये भवतीमन्तराधिं, द्वौ वस्तु शीघ्रसि काञ्चनाम्ब ॥” १।१६।२०।

“अरस्माणां स्त्रिय उर्विं बालान्, शोचस्थो पुरुषादैरिवार्तान् ।
वाचं देवीं ब्रह्मकुले कुकर्मस्त्रब्रह्मस्ये राजकुले कुलाप्रगान् ॥११६॥२२।
“महत् सेवा द्वारमाहुर्विंसुक्तेस्तमो द्वारं योषितां सङ्क्षिप्तम् ।
महान्तस्ते समचित्ताः प्रशान्ता, विमन्त्यवः सुहृदः साधवो ये ॥” ५॥२॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

—००—

१। “पादस्यानुष्टुब्धवक्त्रम् । न प्रथमात् स्त्रौ । द्वितीय-
चतुर्थयो रस्त । वान्यत् । य चतुर्थात् ।” पि० ।

“अत वक्षजातौ पादस्य ‘प्रथमात्’ वर्णादूर्ध्वं सगणनगणी न कार्यैँ ।
द्वितीयचतुर्थयोष्व पादयोः प्रथमादूर्ध्वं रैफोऽपि न कर्त्तव्य इत्युपदेशः । सगणन-
गणाभ्यामन्यत् मगणादि-त्रिकषट्क-मध्ये यल्लिच्छित् त्रिकाम्तरं ‘वा’
कर्त्तव्यम् । पादस्य चतुर्थादक्षरादूर्ध्वं यकारः प्रयोक्तव्यः ।” ४० ।

२। “पथ्या युजो ज् । विपरीतैकीयम् ।” पि० ।

“अत वक्षे युजः पादस्य चतुर्थादक्षरादूर्ध्वं जकारः प्रयुज्यते, तद्वक्ष्मा
पथ्या नाम । उक्तालक्षणाहिपरीतलक्षणा एकीयमते पथ्या भवति ।” ४० ।

३। “चपलाऽयुजो न् ।” पि० ।

“अथुक्पादस्य यदा चतुर्थादूर्ध्वं नकारो भवति, युक्पादे य एवावतिष्ठते,
तदा चपला नाम सानुष्टुब्धवक्त्रम् ।

४ । “विपुला युम्लः सप्तमः । सर्वतः सैतवस्य ।
भौ न्ती च ।” ४० ।

“विपुला युम्लः सप्तमः सर्वे तत् सैतवस्य च ।

भौ न्ती वा विपुलानेका वङ्ग-जातिः समीरिता ।” इत्यन्ति पु० ।

“य चतुर्थादित्यनेन सर्वत्र यकारे प्राप्ते, यदा युक्तपादे सप्तमो वर्णो
संबुर्भवति, तदा विपुला नाम । नगु पथ्यालक्षणान्तर्मूलत्वात् पुनरुत्तमेतत् ।
नैवं विपुलावर्गस्येदानीमारम्भमाण्डलात्, तदिनानुपपत्तेः । युक्तपादे सप्तमेन
संबुलानावस्थमेव भवितव्यम् । प्रथम-द्वतीयोऽसैतवता यकारस्यापवाहः ।
तथा च वस्ति ‘सर्वतः’ इत्यादि । ‘सैतवस्य’ आवार्यस्य मतेन युक्तपादे-
युक्तपादे च सप्तमो लकार एव कर्तव्यः ।

अयुक्तपादे यदा चतुर्थादित्यरतो यकारं बाधिता भकार-रेफ-
नकार-तकारा विकल्पेन भवन्ति, तदासौ विपुला नाम । चकारात् भकार-
सकाराभ्यामपि विपुलोपदिष्टा ।

इत्यादयो विपुलाविकल्पाः सङ्गीर्णाशाशुकोटिः काश्चेषु दृश्यन्ते ।
सर्वांसां विपुलानां चतुर्थो वर्णः प्रायेण गुरुर्भवतीत्याक्षायः ।” ५० ।

५ । “वङ्गं नाद्याद्वसौ स्यात्मभ्येयोऽनुष्टुभि स्यात्म ।

युजोर्जेन सरिन्नर्तुः पथ्यावङ्गं प्रकीर्तिम् ॥” ५० ।

केदारमहाते वङ्गलक्षणे ‘रितीयचतुर्थवीः पादयीः प्रथमाद्वै रेफोऽपि न् कर्तव्य’ इति पिङ्गल-
इत्यायुधकारं वङ्गलक्षणं श्रीकलक्षणे न गटीतम् । यैतत्पथ्यावकात् श्रीतीर्थ-श्रीकलक्षण च च
प्रसेदः ।

६ । “शोके घटं गुरु ङ्गेयं सर्वत्र संबु पच्चमम् ।

हित्युःपादयोर्ङ्गस्यं सप्तमं दीर्घमन्त्रयोः ॥” ५० ।

पादानां प्रथमादित्यरतः ‘संगवनवदौ न कार्यो, रितीयचतुर्थवी रेफोपि न कर्तव्य’ इति पिङ्गल-
इत्यायुधकारं वङ्गलक्षणं श्रुतवीपस्य श्रीकलक्षणे न गटीतम् । यैतत्पथ्यावकात् श्रीतीर्थ-श्रीकलक्षण च च
प्रसेदः ।

अनुभीवाः ।

३८

६। अथ अनुभीवाः वार्षिक-रेखाभिव्यक्तं ।

प्रचरणिद	पादि	१	२	३	४	५	६	७	८
वज्रस्	चयुक्		स्त्री	स्त्री	स्त्रीः		(—)	—	—
	युक्		का	का	का		(—)	—	—
पथावज्रस्	चयुक्		ह	ह	ह		(—)	—	—
	युक्		स्त्री	स्त्री	स्त्रीः		(—)	—	—
चपलायाः	चयुक्		न	न	न		(—)	(—)	(—)
	युक्		स	स	स		(—)	—	—
† विपुलायाः	चयुक्*		ह	ह	ह	*	*	*	*
	युक्		न	न	न	(—)	—	(—)	(—)
सैनवस्य	चयुक्		ह	ह	ह	(—)	—	(—)	(—)
	युक्		हि	हि	हि	(—)	—	(—)	(—)

अनुष्टुभः उदाहरणानि ।

१। वज्रस्य,

“नवधाराम्बु-संसित्ता-वसुधागन्धि-निःश्वासम् ।

किञ्चिदुत्त-घोणायं, महो कामयते वज्रम् ॥” ३० ।

तथा च,

“दुर्भाषितेऽपि सौभाग्यं, प्रायः प्रकुरुते प्रीतिः ।

मातुर्मनो इरक्षेव, दीर्घालित्योत्तिभिर्भासाः ॥” ३० ।

२। पथावज्रस्य, (आ)

“नित्यं गीति-निषष्टस्य, राङ्गो राङ्गो न सीदति ।

न हि पथाश्विनः काये, जायन्ते व्याधि-वेदनाः ॥” ३० ।

* भक्तार-रेष-नक्तार-नक्तार-भक्तार-सक्तारा विक्षेप भवति । सैनवस्य वज्रारः ।

† चतुर्वर्षी यर्थः प्रायेष गुरुभूषति ।

एकीयमते च, (ख)

“भर्तुराज्ञानुवर्त्तिनी, या स्त्री स्त्रात् सा स्त्रिरा लक्ष्मीः ।
स्त्रप्रभुत्वाभिमानिनी, विपरीता परित्याज्या ॥” ४० ।

अपि च, (क)

“मा निषाद प्रतिष्ठान्वत्मगमः शाश्वतीः समाः ।
यत् क्रौञ्च-मिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥” रामा० ।
“भवेत् स गुरु-तत्त्वी च, ब्रह्महा च स वै भवेत् ।
सुरापानं स कुर्याच्च, यो हन्त्याच्छरणागतम् ॥” महाभारतम् ।
“तत् साधुक्षत-सम्भानं, प्रतिसंहर सायकम् ।
आर्तीवाणाय ते शस्त्रं, न प्रहर्तुमनागसि ॥”
यदुनिष्ठिति वर्णेभ्यो, लृपाणां च्छयि तत् फलम् ।
तपःषड्भागमक्षयं, ददल्वारणका हि नः ॥” शकु० ।
“मृत्युजंगवतां वीर, देहेन सह जायते ।
अद्य वावश्यतान्ते वा, मृत्युर्वै प्राणिनां ध्रुवः ॥” भागवतम् ।
“दिव्यं चूतरसं पीत्वा, न गर्वे याति कोकिलः ।
पीत्वा कर्हमपानीयं, भेको मकमकायते ॥” वररुचिः ।
“क्षचिदृष्टः क्षचित्तुष्टो, रुष्टसुष्टः च्छणि च्छणि ।
अव्यवस्थित-चित्तस्य, प्रसादोऽपि भयङ्करः ॥” घटकर्परः ।

३ । चपलावक्षस्य,

“क्षीयमाणाशदशना, वक्त्र-निर्भास-नासाश्या ।
कन्यका वाक्यचपला, भवते धूर्त्त-सीभाग्यम् ॥” ४० ।

४ । विपुलावक्षस्य, (क) सैतवमते,

“सैतवेन पथार्थवं, तीर्णी दशरथामजः ।
रक्षःक्षयकरीं पुनः, प्रतिज्ञां स्वेन बाहुना ॥” ४० ।

तथा च मम-आश्रणे, १८ प्रपाठके,

“यदेत्तद्वद्यं तव, तदसु द्वद्यं मम ।

यदिदं द्वद्यं मम, तदसु द्वद्यं तव ॥” ३ ख० ६ ।

“अनिष्टे हस्तमग्नीत्, सविता हस्तमग्नीत् ।

अर्यमा हस्तमग्नीस्मितस्त्वमसि कर्मणा ॥” ६ ख० १५ ।

(ख) भकारेण,

“इयं सखे चन्द्रमुखो, मित-ज्योत्स्ना च मानिनो ।

इन्द्रीवराही द्वद्यं, इन्द्रहीति तथापि मे ॥

वटे वटे वैश्ववणस्त्वरे चत्वारे शिवः ।

पर्वते पर्वते रामः, सर्वत्र मधुसूदनः ॥

देवः स जयति श्रीमान्, दण्डधारी महीपतिः ।

यस्य प्रसादाद्बुद्वनं, शाश्वते पथि तिष्ठति ॥” ४ ।

“स सत्यवचनाद्राजा, धर्म-पाशेन संयतः ।

विवासयामास सुतं, रामं दशरथः प्रियम् ॥” रामा० ।

“एतावदुक्ता स तदा, तृष्णीमासीद्गृहृत्तमः ।

अथ सूर्योददत्तस्मै, क्षत्रोपानहमाशु वै ॥” महाभारतम् ।

“यथा वशिष्ठाङ्गिरसाहृषी प्राचेतसस्तथा ।

जनकानां रघुणां वंशयोरुभयोर्गुरुः ॥” उत्तरचरितम् ।

“वृत्तस्वं पात्रेसमितैः, खट्टारुदः प्रमादवान् ।

पानश्चैरुदः श्रियं नेता, नात्यन्तीनत्वमुग्मनाः ॥” भट्टिकाव्यम् ।

“विराज एवं भवता, विराजा बहुधा च नः ।

निर्वर्त्यतेरिः क्षियया, सः श्रुतश्वसः सुतः ॥” माघः ।

(ग) रेफेण,

“लक्ष्मी-पतिं लोकनाथं, रथाङ्गधरमीष्वरम् ।

यज्ञोद्धरं श्रार्द्धपाणिं, प्रथमाभिं द्रवीं ततुम् ॥

कामिनीभिः सह प्रीतिः, कामै नाम न रोचते ।
 यदि न स्वाहारि-वीचि-चक्षुलं इत-जीवितम् ॥” ४० ।
 “न केवलं श्रावकात्ये, पुण्यकेष्वपि दीयते ।
 बहुष्वपि निमित्तेषु, पुण्यमाश्रित्य दीयते ॥” महाभारतम् ।
 “प्रियव्रतोसानपादौ, मनोः स्वायश्चुवस्य तु ।
 ही पुत्रौ सुमहावीर्यौ, धर्मज्ञौ कथितौ तव ॥” विष्णुपु० ।
 “सावर्णिना नारदाय, ब्रह्मवैवर्तमीरितम् ।
 रथान्तरस्य दृक्षान्तमष्टादश-सहस्रकम् ॥” अनिपु०, २७।१३ ।

(घ) नकारेण,

“तपःस्वाध्याय-निरतं, तपस्त्री वाग्विदां वरम् ।
 नारदं परिप्रच्छ, वास्त्रोक्तिर्मुनिषुङ्गवम् ॥” रामा० ।
 “ततोऽन्नं जायते विप्र, मनुष्याणां सुखावहम् ।
 अन्नं प्राणा इति यथा, वेदेषु परिप्रवृत्ति ॥” म० भा० ।
 “का कथा बाणसन्धाने, ज्या-शब्देनैव दूरतः ।
 हुङ्कारेणैव धनुषः, स हि विज्ञानपोहति ॥” शकु० ।
 “ब्रह्म-हत्या-प्रश्नमनं, सीम-याग-फलं सुने ।
 वर्षे सोमलता-पानं, यजमानः करोति हि ॥” ब्रह्मवै० ।
 “गर्भ-प्रचुति-दोषेण, प्रोक्तुङ्काक्रमणेन च ।
 मैत्रेय सापि हरिष्ठो, पपात च ममार च ॥” विष्णुपु० ।
 “जग्नहै पौरुषं रूपं भगवान् महदादिभिः ।
 सन्धूतं घोड़शक्तमादौ लोक-सिद्धज्ञया ॥” भागवतम् ।
 “पूरीत्येषु तड्डागस्य, परीवाहः प्रतिक्रिया ।
 शोके शोमे च छूदयं, प्रसापैरेव धार्थते ॥” उ० च० ।
 “पुरो रामस्य जुहवाच्चकार ज्वलने वपुः ।
 शरभङ्गः प्रदिश्चारात्, सुतीश्च-सुनिकेतनम् ॥” भट्ट० ।

“सम्भाव्य त्वामतिभर-क्षमस्त्वं स बान्धवः ।

सहायमध्वरधुरा, धर्मराजो विवक्षते ॥” माघः ।

(ड) तकारेण,

“वन्दे देवं सोमेश्वरं, जटामुकुटमण्डितम् ।

खट्टाङ्गधरं चन्द्रमःशिखामणि-विभूषितम् ॥

वन्दे कविं श्रीभारविं, लोकसम्मसच्छिदम् ।

दिवादीपा इवाभान्ति, यस्यागे कवयोऽपरे ॥

लोकव्यत् प्रतिपत्त्व्यो, लौकिकोऽर्थः परीक्षकैः ।

लोकव्यवहारं प्रति, सट्टरी बालपण्डितौ ॥” ह० ।

“अब्रह्मचारी ब्रह्मचार्यस्तातः स्नातको भवेत् ।

इमी वा सुद्रिका धार्या, शिवमन्त्रेण चार्चतु ॥” अग्निपु० ३२४।३।

(च) मकारेण,

“पथान्तरीके वागुच्छैरवाचामानुषी किल ।

प्राप्तग्रस्यपल्यमस्यास्वं, सट्टरं रूपवर्च्चसा ॥” रामा० ।

“असंशयं मा विप्रवेषं, वेष्टसे धन्विनां वर ।

अवशं विनयाधानं, कार्यमद्य मया तव ॥” म० भा० ।

“महाराजश्च देवो वा, यागं कर्तुमलं सुने ।

न सर्वसाधो यज्ञोऽयं, बहुमो बहुदक्षिणः ॥” ब्रह्मवै० ।

“किं द्वैर्भक्षितो व्याप्रैः, किं सिंहेन निपातितः ।

चिरायमाणे निष्कास्ते, तस्यासीदिति मानसम् ॥” विष्णुपु० ।

“ब्राह्मणायैव गावश्च, कुलभेकं हिधा ज्ञतम् ।

एकत्र मन्त्रास्तिष्ठन्ति, हविरेकत्र तिष्ठति ॥” अग्निपु०, २८।१२।०।

“इदं गुरुभ्यः पूर्वेभ्यो, नमोवार्कं प्रशास्त्रहे ।

विद्वेम देवतां वाचमसृतामाक्षनः कलाम् ॥” उ० च० ।

“शटाव्यमानोऽरस्यानीं, सप्तीतः सहस्रश्चणः ।

बलाहुभृष्णोत्तिष्ठ, जङ्गे भीमेन रक्षसा ॥” भट्ट० ।

“सहा गरीयान् शशुष्म, क्षतिमस्तौ हि कार्यतः ।
स्तातामभित्रौ मिले च, सहज-प्राक्षतावपि ॥” भाषः ।

(क) सकारेण,

“जिते तु लभते लक्ष्मीं, स्तुते चापि वराङ्गनाः ।
क्षणविध्वंसिनि काये का चिन्ता मरणे रणे ॥” ह० ।
“स्वागतं स्वानिधिकारान्, प्रभावैरवलम्बय वः ।
युगपद्युग-बाहुभ्यः, प्रासेभ्यः प्राज्यविक्रमाः ॥” क० स० ।
“तत्र दादशसाहस्रं, ब्रह्मारणं तद्विजेऽप्येत् ।
भारते पर्वसमासी, वस्तु-गन्ध-स्वगादिभिः ॥” अग्निषु०, २७१२३।

(ज) सङ्कीर्णायास्,

“क्षचिक्लाले प्रसरता, क्षचिदापल्य विघ्नता ।
शुनेव सारङ्गकुलं, त्वया भित्रं दिषां कुलम् ॥” भारविः ।
“उत्तिष्ठमानसु परो, नोपिष्ठः पथ्यमिच्छता ।
समौ हि शिष्टैरान्नातौ, वर्स्यगन्तावामयः स च ॥
ततः सप्तव्यापनयम्भरणानुशयस्फुरा ।
ओष्ठेन रामो रामौष्ठविम्ब-सुम्बन-सुच्चुना ॥
हते हिडिम्बरिपुणा, राज्ञि दैमातुरे युधि ।
चिरस्य मित्रव्यसनी, सुदमो दमघोषजः ॥
ककुश्चिकन्यावक्षान्तर्वासलव्याधिवासया ।
सुखामोदं मदिरया, क्षतानुव्याधसुहमन् ॥
यातव्यपार्णिग्राहादि-मालायामधिकद्युतिः ।
एकार्थतनुप्रोतायां नायको नायकायते ॥” भाषः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

—oo—

१। “प्रतिपादं चतुर्वृद्ध्या पदचतुरुरुर्हृम्” । पि० ।

“अनुष्टुभः पादादूर्हृ प्रतिपादं चतुरवृद्ध्या यहसं निष्प्रथते, तत् पदचतुरुरुर्हृ नाम । अत गुरुलघुविभागो नेष्टते ।” ह० ।

२। “गावन्त आपीडः ।” पि० ।

“गकारौ इावन्ते चेऽवतश्चतुर्णामपि पादानां, तत्पदचतुरुरुर्हृमापीडःसंज्ञकं भवति । अन्ते गुरुहयप्रहणादत्र श्रेष्ठाणां लघुत्वमभ्यनुज्ञातं स्वकारेणेति मन्यामहे ।” ह० ।

३। “आदौ चेत् प्रत्यापीडः । प्रत्यापीडो गावादौ च ।” पि० ।

“गकारौ हौ आदौ चेऽवतश्चतुर्णां पादानां, तदा तत्पदचतुरुरुर्हृ प्रत्यापीडःसंज्ञं भवति । तस्यैव पदचतुरुरुर्हृस्यान्ते आदौ च यदि गकारौ भवत-स्यदा प्रत्यापीडः एव भवति । तदेवं द्विप्रकारः प्रत्यापीडो भवति । अत्रापि पूर्ववत् श्रेष्ठाणां लघुत्वमेव ।” ह० ।

४। “प्रथमस्य विपर्यासे मञ्चरी*लवल्यमृतधाराः ।”
पि० ।

“आपीडःप्रहणं निवृत्तम् । तेनैव समं लघुत्वराभ्यनुज्ञानम् । तदेव पदचतुरुरुर्हृ प्रथमस्य पादस्य द्वितीयेन विपर्यासे मञ्चरी, द्वितीयेन विपर्यासे

* हमरवाकरि मञ्चरी ।

सवली, चतुर्येन विपर्यासेऽस्ततधारा । केचिदापीङ्गादिष्वपि पादविपर्यासे
सति मञ्ज्यादिनामानि इच्छन्ति ।” ह० ।

५। अत सद्देतेतेषा वर्णसंस्था लघु-गुरु-संस्था च दर्शते ।

हस्तामाणि	पादे अवराणि				प्रथमस्थ
	१मि	२ये	३ये	४ये	
१ पदचतुर्हँडम्	८	१२	१६	२०	
२ मञ्जरी	१२	८	१६	२०	१येन
३ सवली	१६	१२	८	२०	२येन
४ चतुर्यतधारा	२०	१२	१६	८	४येन
५ चारीङ्गः	८	१०	१४	१८	चत्ते
६ प्रत्यांगः	(क)	६	१०	१४	१८ आदी
		४	८	१२	१६ चत्ते च आदी च

* लघुवृक्षराणि ।

(१) अवोऽनुतोदाहरणानि एकादिसञ्चाकमिण वीथ्यवानि ।

(२) “तस्या: कटाक्षविक्षेपैः, कम्भिततवृक्षुटिलैर्तात्दीर्घैः ।
तच्चकादष्ट इवेन्द्रियशून्यः चक्षतचैतन्यः,
पदचतुर्हँड न चलति पुरषः पतति सहस्रैव ॥” ह० ।

(३) “जनयति महतीं प्रीतिं हृदये, कामिनां चूतमञ्जरी ।
मिलदलिचक्रचञ्चुपरिक्षुभितकेसरा,
कोमल-मलयवात्-परिनर्तित-तदग्निखरस्ता ॥” ह० ।

(४) “विरहविधुर-ह्लणकाङ्गना-कपोलोपमं, परिणतिधरं पीतपाण्डुच्छवि ।
सवलीकर्णं निहाचै,

भवति अगति हिमकर-शीतलमतिस्तोदूषाहरम् ॥” ह० ।

(५) “परिवाञ्छसि कर्णरसायनं सततममृतधाराभिः,
यदि हृदि वा परमानन्दरसम् ।

चेतः शृणु धर्मीधरवाचीमवृतमयीं, तत्काव्यगुणभूषणम् ॥” ४० ।

पूर्वोत्ते श्वीकारतुष्ये युरलुइविभागी वेष्टते ।

(५) “कुशमित-सहकारे, हस-हिम-महिम-शुचि-गशाहे ।

विकसित-कमल-सरसि मधुसमयेऽक्षिण्,

प्रवससि पथिक इतक यदि भवति तत्र विपत्तिः ॥” ४० ।

(६, क) “चित्तं भम रमयति, कालं कनिदमुपगिरिन्दि ।

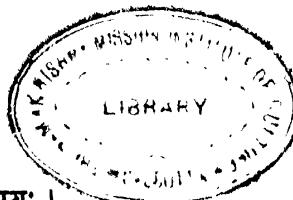
कूजभाष्टकर-कालरवक्षत-जनष्टति,

पुस्तोकिल-मुखरित-सुरभिकुशुमचिततहतति ॥” ४० ।

(६, ख) “कान्तावदनसरोजं, इवं घनसुरभि-मधु-रसाव्यम् ।

पातुं रहसि सततमभिक्षषति मनो मे,

किञ्चिद्भुकुलित-नयनमविरतमण्टिरमणीयम् ॥” ४० ।

चय पञ्चमोऽध्यायः ।

—००—

१। “उद्धतामेकातः स्त्रौ स्त्रौ, न्सौ उग्नी, भौ रुद्रौग्,
स्त्रौ स्त्रौ ग् ।” पि० ।

“यद्य प्रथमे पादे सकार-जकार-सकार-जकारैर्दशाक्षराचि भवति,
हितीये नकार-सकार-जकार-गकारैर्दशैव, छतीये भकार-नकार-जकार-
सकार-गकारैरेकादशैव, चतुर्थे पादे सकार-जकार-सकार-जकार-गकारै-
स्त्रयोदशैव, तद्भासुहता नाम ।” ४० ।

उत्तरवाकरस “वाहिनत-भगवत्ता गमुता;” इत्येकादशाचर्त द्वयैषपादशैवं पित्रासपादशैवं । तैर

हन्दीमाझीर्या: 'धयाय भनभगा: सुरेही' इति दग्धाचारं लक्षणमती भावमिदं वक्तव्यम्, उत उहतां दिग्प्रकारा इति । 'धयाय भनलक्षणगा: सरेही' इति पाठग्रहणे तु सामज्ञस्थविते ।

२। “दृतीयस्य सौरभक्तं नौं भग्ने । ललितं नौं सौ ।”
पि० ।

“उहतायासृतीये पादे तु विशेषः, रेफ-नकार-भक्त-गकारैर्दशाक्षराणि
यदा भवन्ति तदा सौरभकं नाम, यदा नौ सौ भवतस्तदा लक्षितं नाम
हृषम् ।” ४० ।

३ । उपस्थितप्रचुपितं पृथगादां रसौ उभौ गौ, स्त्रौ चौ
ग, नौ स, नौ न ज्यौ । वर्षमानं नौ स्त्रौ नौ । शुद्ध-
विराङुषभं रक्षः ।” पि० ।

“यत्र प्रथमे पादे भक्तार-सकार-जकार-भक्तारा गकारी च भवतः, हितीये सकार-नकार-जकार-रेफा गकारस्य, द्वितीये नकारी सकारस्य, चतुर्थे त्रयी नकारा जकार-यकारी च, तदुपस्थितप्रसुप्तिं नाम हृत्तं भवति । द्वितीयस्य पादस्य खाने यदा नकारी सकार-नकारी पुनर्नकार-सकारी च भवतस्तदा वृद्धमानं नाम हृत्तं भवति, यदा तकार-जकार-रेफा भवन्ति तदा शुद्धिविराङ्गुष्ठभं नाम हृत्तं भवति ।” ४० ।

४। एतद्वान्-खच्चानि साङ्केतिका-रेखाभिर्दर्शन्ते ।

पादि	चतुराचि ।											
(क) उपस्थित- प्रभुपितस्त	१मे	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	२ये	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	३ये	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	४थे	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
(क) वर्षमानस्त	५थे	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
(ज) शुद्धविराकृष्टभस्त	६थे	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

५ । अदीर्घुतोदाहरयानि क-ख-ग-च-ह-ज-इति वर्षकमेष्ट शीर्षव्यानि ।

(क) “अथ तत्र पाण्डुतनयेन, सदसि विश्वितम्भुद्विषः ।

मानमसहत न चेदिपतिः, परब्रह्मस्तरि मनो हि मानिनाम् ॥”

मात्रः ।

“मृगलोचना शशिमुखी च, रुचिरदशना नितव्यिनी ।

हृसललितमगमना ललना, परिणीयते यदि भवेत्कुलोद्धता ॥” ४० ।

(ख) “विनिवारितोऽपि नयनेन, तदपि किमिष्वागतो भवान् ।

एतदेव तत्र सौरभकं, यदुदीरितार्थमपि नावदुधते ॥” ४० ।

(ग) “सततं प्रियं वदमनून्-ममलाहृदयं गुणोक्तरम् ।

मुललितमतिकमनीयतनुं, पुरुषं त्वजस्ति न तु जातु योषितः ॥” ४० ।

(च) “रामाकामकरेण्का मृगायतनेत्रा, हृदयं हरति पयोधरावनम्बा ।

इयमतिश्यम्भुगा, बहुविध-निष्ववनकुशला ललिताङ्गी ॥” ४० ।

(ज) “विम्बोष्टी कठिनोक्ततस्तनावनताङ्गी, हरिणीश्विनयना नितम्भुर्वी ।

मदकालकरिगमना परिणतश्चिवदना,

जनयति मम मनसि सुदं मदिराची ॥” ४० ।

(क) “कन्धेयं कनकोल्लवला मनोहरदीसिः, शशिनिर्भवदना विश्वासनेत्रा ।

पीनीरनितम्भशालिनी, मुख्यति हृदयमतिश्यं तद्यानाम् ॥” ४० ।

षष्ठीऽध्यायः ।

प्रथार्थसमहतम् ।

१ । “अब्दुजीर्यदि सौ जगी युजीः, सभरा लौ यदि सुन्दरी तदा ।” ग० ।

“विषमे ससजा गुहः समि, सभरा लौऽय गुरवियोगिनी” इति महिनीषः ।

२ । “वेगवती सौ स्गौ, भौ भौ ग् ।” पि० ।

“विषमे प्रथमाच्चरहीनं, दीधकमेव हि वेगवती स्यात् ।” ग० ।

“संगुगात् सगुह विषमे चेहाविहृ वेगवती युजि भाही ।” क० ।

३ । “भद्रविराट् रजौ गौ, रसौ उगौ ग् ।” पि० ।

“जोजे तपरी जरी गुहस्ते-रसौ उगौ ग् भद्रविराट् भवेदनोजे ।” क० ।

“श्रीपञ्चन्दसकान्तःपातिलेऽपि विशेषसंज्ञार्थमर्थसमाधिकारे पाठः ।” ह० ।

४ । “केतुमती सजौ स्गौ, भौ रमौ ग् ।” पि० ।

“ससमे सजौ सगुरुयुक्तौ, केतुमती समे भरनमाहः ।” क० ।

५ । “उपचिवकां सौ स्लौ ग्, भौ भौ ग् ।” पि० ।

“विषमे यदि सौ सलगा दले, भौ युजि भाहुरकातुपचिवम् ।” क० ।

६ । “आस्थानिकी तौ उमौ ग्, उतौ उगौ ग् ।” पि० ।

“आस्थानिकी वासीहारिकोचते ।” ह० ।

(क) “आस्थानकी वा प्रकटी-क्षतार्थे, यदीक्षदक्षात्परतः पुरस्तोदै ।

उद्देश्यवाचोवरसाक्षयोऽन्ये, मनीषिणीक्षा विपरीतपूर्वा ॥” श० ।

(क्ष) “आस्थानकी तौ जगुह ग खोजि, जतावनोजे जगुह गुहस्ते ।

जती जगी गो विषमे समे चेत्, तौ उगौ ग एषा विपरीतपूर्वा ।” क० ।

७ । “विपरीतात्यानिकी चतौ ज्ञौ ग्, तौ ज्ञौ श् ।”*
पि० ।

८ । “द्रुतमध्या भौ भगौ ग्, न्जौ ज्ञौ ।” पि० ।

“भ्रतयमोजगतं गुरुणी चेद्, युजि च नजौ ज्ञयुतौ द्रुतमध्या ।” के० ।

विष्णिवानार्गतेयमयुक्तपादौ उग्निष्ठुभी दीपक-क्षयमाजौ, उक्तपादौ अग्न्याकामरस्यव्याप्तमाजौ च ।

९ । “हरिणमुता सौ स्लौ ग्, न्मौ भौ ।” पि० ।

“सौ सल्ली गश्च नो भो भ्रौ भवेद् हरिणवक्षमा ।” इत्यन्तिपुराणे ।

“संयुगाक्षलघू विषमे गुरुर्युजि नभौ भरकौं हरिणमुता ।” के० ।

“प्रथमाक्षरमाद्याद्वृतीययोद्रुतविलम्बितकास्य हि पादयोः ।

यदि नास्ति तदा कमलेक्षणे, भवति सुन्दरि सा हरिणमुता ॥” शु० ।

१० । “अपरवक्त्रां नौ लौं ग्, न्जौ ज्ञौ ।” पि० ।

“अयुजि ननरला गुरुः समे, न्जमपरवक्त्रामिदं ततो जरी ।” के० ।

“पस्य वैतालीयाक्षर्गत्वेऽपि विशेषसंज्ञार्थमित्तोपन्नासः ।” इ० ।

११ । “विषमे ससजा यदा गुरु चेक्षभरा येन तु मालभारिणीयम् ।”
परि० ।

१२ । “अयुजि ननभभाः समकेऽपि तु, नयुगरयुगललदा कौसुदी ।”
परि० ।

१३ । “पुण्यिताद्या नौ यौं, न्जौ ज्ञौ ग् ।” पि० ।

“अयुजि नयुगरेफतो यकारो, युजि च नजौ जरगाच पुण्यिताद्या ।”

के० ।

* आश्वानिकः पुनः इद्वद्वयोपेद्वद्वयोपजातिप्रकारणे नामान्तरेण वेदितव्याः । परन्तु आश्वानिकी पिङ्गलस्य केदारभद्रस्य च इ-उ-इ-इति चतुर्भिः पादैः, चुतवीषस्य तु इ-उ-उ-इत्येतैः । विपरीताश्वानिकी पिङ्गल-केदारभद्रयीः उ-इ-उ-उ-इति पादपतुष्टैः, चुतवीषस्य तु उ-इ-उ-इत्येतैः ।

“इयमयौपच्छन्दसकान्तर्गता ।” ह० ।

१४ । “यवमती जीं जीं, जूं जूं ग् ।”* पि० ।

“बदान्विता यवमतीत्यर्थः ।” ह० ।

१५ । “स्यादयुग्मके रजी रयी समे चित्,
जरौं जरौं गुरुर्यवात्परामतीयम् ।”† के० ।

१६ । “यदि विष्णु भवतो नजौं जरौं,
सजयाः समे जगुरु भज्जुसौरभम् ।”‡ परि० ।

१७ । एताहानां सन्दर्थ्यं परवक्त्रे वे वैताकीयान्तर्गते, भद्रविराजालभारिष्ठो पुण्यिताया औपच्छन्द-
सकान्तर्गता, विगवती आयातलिकान्तर्गता चेति ।

१८ । अवाईसमडत्तलक्षणानि रेखाभिः प्रदर्शने ।

* अयुजि अव्यलङ्घुः पिङ्गलस्य, अन्त्यगुहः किदारभद्रस्य इत्येव भेदो हृष्टते ।

† अव नारायणभद्रृतः पाठोऽवलम्बितः । श्रीमता तारानाथसर्ववाचस्पतिनां रामतारणशिरीमणिना
ष इतः पाठः ‘समे तु जगुरु’ इत्यधिकाचरदीवेण ह्युपेचितः ।

१६। अर्द्धसमवृत्तानामुदाहरणानि । (१) सुन्धर्याः,
 “किमिवाधिक-खोक-कीर्तिं, काययात्तामगुणं तु धो जनः ।
 वदितास्ति न यस्त काचन, स्त्रगुणं तेज वदत्यसौ स्त्रयम् ॥” मात्रे १६।३१।

(२) वेगवत्याः,
 “तव पुञ्ज-नराधिप देनां, वेगवतीं सहते समरेषु ।
 प्रलयोर्यिमिवाभिसुखीं तां, कः सकलचित्तिभृत्विवहेषु ॥” ३० ।

(३) भद्रविराजः,
 “शत्यादतसे चकासि चक्रं, हस्ते वा जुलिशं सरोहहं वा ।
 राजा जगदेकचक्रवतीं, स्याच्च भद्रविराट् समयुतेऽस्त्री ॥” ३० ।

(४) केतुमत्याः,
 “हृतभूरिभूमिपतिचिङ्गां, युद्धसहस्रात्मजयकाशीम् ।
 सहते न कोऽपि वह्यधारां, केतुमतीं नरेन्द्र तव देनाम् ॥” ३० ।

(५) उपचित्रकाश्य,
 “उपचित्रकाश्य विराजते, चूतवनं जुहुमैर्विकसङ्गिः ।
 परपुष्टविष्टुष्टमनीहरं, मध्यथकौलिनिकेतनमेतत् ॥” ३० ।

(६) आस्थानिक्षाः (पि०), ज्ञानारसभवे, मात्रे ८,
 इ “वर्णप्रकारें स्त्रिं कर्णिकारं, दुनोति निर्गम्यतया स्त्रं चेत; । ८
 इ प्रावेश सामव्याधिर्वाणी गुणानां, पराकृत्या विश्वस्तुः प्रहृतिः ॥” ८
 इ “यामूरुक्षानां दुवराहमूर्तिः, सुङ्गर्त्तमाही पुरुषः सुदामाः । ८
 इ तेनोऽन्ते साम्रातसवतैव, चतारिणा सम्यगसौ पुनर्भूः ॥” ८

(७) तथा ज्ञानारसभवे आस्थानिक्षाः, त्रु० ।

त्रु “एकैव सत्त्वामपि पुरुषङ्गां, चिरेष्व दृष्टेव स्त्रीतित्वेष । ८
 इ सप्तोद्धराणिष्ठाहेति पित्रोः, उमा विशिष्टोऽस्तिं बभूव ॥” ८

विपरीताख्यानक्षात् (३०), दुमारसम्बवे, ७।२३।

उ “अथाहुक्षीभ्यां इरितालमार्द्दं, माहूखमादाय मनःशिक्षात् । ८

इ कर्णायसक्तामलदंतपद्मं, भातो तदीयं सुखसुखमय ॥” ८

(७) विपरीताख्यानिकाः (पि०), दुमारसम्बवे, ७।६।४।

उ “तसेकाहृश्च नयनैः पिदस्त्वो, नाथ्यौ न अमुर्विषयाल्लराणि । ८

उ तथाहि शेषेन्द्रियहृत्तिरात्मा, सर्वाक्षरां चक्षुरित्वं प्रविष्टा ॥” ८

(८) द्रुतमध्यायाः,

“यद्यपि शीघ्रगति-स्फुगामी, बहुधनवानपि दुःखसुपैति ।

नातिशयत्वरिता न च मृद्गी, वृपतिगतिः कथिता द्रुतमध्या ॥” ८० ।

(९) इरिणमृतायाः,

“तव मुक्त-नरादिप विहिषां, भयविवर्जितकेतुलघीयसाम् ।

रणभूमिपरामृत्खवर्कनां, भवति शीघ्रगतिर्इरिणमृता ॥” ८० ।

(१०) अपरवक्षात्य,

“मम भुजबल-वेग-वेगितः, पततु शरोऽस्य महान् महीरसि ।

अपनयतु तनोश जीवितं, पततु ततश्च महीं विघूर्णितः ॥” रामा० ।

(११) मालभारिण्याः,

“वसने परिधूसरे वसना, नियमक्षामसुखो धृतैकवेणिः ।

अतिनिष्करणस्य शुद्धशीला, मम दीर्घं विरहप्रतं विमर्ति ॥” गङ्गा० ।

(१२) उपिताश्रायाः,

“इति मंतिरुपकल्पिता विद्वाणा, भगवति सात्त्व-युक्तवे विभूतिः ।

स्वसुखसुपर्गते क्वचिदिहर्त्तु, प्रकृतिसुपेशुषि यद्विप्रवाहः ॥” भाग० १।८।३।२।

(१३) यवमत्याः (पि०),

“पश्चकन्तु कोमले करे विभाति, प्रशंस्य मत्यलाल्लनं पदे च यस्ताः ।

सा यवाचिता भवेत्तवधिकार च, समस्य-कम्पुष्टिता ग्रिया च पत्तुः ॥” ८० ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

—oo—

१ । “शिखैकोनतिंशदेकविंशदन्ते ग् ।” पि० ।

“यस्य प्रथमे पादे एकोनतिंशदक्षराणि हितीये चैकविंशत्, इयोरपि पादयोरन्ते प्रत्येकं गुरुः, तदृत्तं शिखा नाम । अर्द्धाधिकाराहितीयमप्यर्द्धं ताढ्यमेव । अन्ते गिति नियमार्थमेतत् । अन्ते एव गुरुनाम्यत । तेनायुक्तपादेऽष्टाविंशतिरक्षराणि लघून्यन्ते गुरुरेकः । युक्तपादे विंशत्तिं गुरुम् गुरुश्च ।” ह० ।

“शिखिगुणित-दशलघुरचितमपगत-लघु-युगलमपरभिदमखिलम् । सगुरुशकलयुगलकामपि सुपरिषट्टित-ललितपदवितति भवति शिखा ॥” के० ।

२ । “खज्जा महत्ययुजीति ।” पि० ।

“एकविंशदक्षरो विषमः पादः कर्त्तव्यः, एकोनतिंशदक्षरश्च समः पादः ।” ह० ।

“विनिमयविनिहितशकालयुगलकालितपदवितति विरचितगुणनिचया । श्रुतिसुखक्षदियमपि जगति जिजिर उपगतवति सति भवति खज्जा ॥” के० ।

‘जिजिरः उपगतवति सति खज्जा खज्जा नाम छक्तः ।’

३ । इसे देशिखा-खज्जे डगरबाकररथ सममावाश्वितीयाध्यात्मकर्त्तते । परन्तु तथोर्द्धयोः मादा न समसङ्गकाः । पिङ्गलेन च सूक्ष्मये शिखा नाम देशिखाद्वयीयेऽयं भेदा व्याख्याताः गात्र गट्टीताः । अनर्थीर्ष्टुपत्ताहि डगरबाकरीकालेयमस्य दरानुभीयते ।

४। अत शिष्याखशयीक्षुरुक्षुरा सद्विनेन दर्शने ।

क्र म	अयुक्तपादि	युक्तपादि
लघूनि	गुरु	लघूनि
शिखायाः	२८	१
खज्जायाः	३०	१
	२८	१

५। उदाहरणं शिखायाः—

“अभिमत-वकुल-कुसुम-घनपरिमल-मिलदलि-मुखरित-हरिति मधौ,
सहवर-मलयपवन-रय-तरलित-सरसिजरजसि शुचितरणिवितते ।
विकसित-विविधकुसुमसुलभसुरभिशरमदन-निहित-सकालजने,
ज्वलयति मम हृदयमविरतमिह सुतनु तव विरह-दहन-विषमशिखा ॥” ५०

उदाहरणं खज्जायाः—

“अपगतघन-विशददशदिशि हृतजनदृशि परिणतकणकपिलकालमे,
प्रविकसितसमकुसुमभवपरिमल-सुरभितमरुति शरदि समये ।
शुचिशिग्महसि विष्वतसरसिरहि सुदित-मधुलिहि विमलितधरणितते ।
किमपरमिह कमलमुखि सुखमनुभवति मम हृदयकमलमधुना ॥” ५० ।

अष्टमोऽध्यायः ।

अथ समहतम् ।

१। “स्त्रिति समानी । २। स्त्रिति प्रमाणी ।
३। वितानमन्यत् ।” पि० ।

“गकार-लकाराभ्यां यहसं समाप्तेत तत् ‘समानी’ नाम । लकार-
गकाराभ्यां यहसं समाप्तेत तत् ‘प्रमाणी’ नाम, नाराचमित्यपरे । आभ्यां

समानी-प्रमाणीभ्याम् 'अन्यत्' पष्टाक्षरपादं कृष्णो 'वितानं' नाम । किञ्च वितानमन्यदिति हुवन् द्वयकारारो वितानस्यानेकप्रकारतां दर्शयति, अन्यथा वितानं भी गौ इत्येव विदध्यात् ।" ४० ।

१। एभिचिभिः सैः समानी-प्रमाणी-वितानानीति तौणि साधारणामानेवीकानि । गत्वा कृष्णो विशेषकानि । अन्यथा पिङ्गलाचार्यस्य प्राकृतश्वयगतादाक्षरमङ्गीकैति विशेषसंज्ञाइतुवौ भवेत्, द्वयपद्यते 'चित्रपदा भी गौ' इति द्वयव्याप्तावयकं स्यात् । वसुतसु 'वितानमन्य' दिव्यनेन सूत्रेण कस्यापि विशेषहस्तसंख्यावयकं नीतं, समानी-प्रमाणी-संख्यावयीभ्याम् विशेषसंख्यावयकं नामेव निर्विद्म ।

२। अत इष्टाद्वय-इतितः समानी-प्रमाणी-वितानानामुदाइरणानि चीड़ियन्ते ।

(क) समान्याः, "वासवोऽपि विक्रमेण यस्माननतां न याति ।

तस्य वस्त्रभेष्यरस्य केन तुल्यता क्रियेत् ॥

अपि च, उँ नमो जनार्हनाय पापसङ्घमोचनाय ।

दुष्ट-दैत्य-मर्हनाय पुण्डरीकलोचनाय ॥"

(ख) प्रमाण्याः, "सरोजयोनिरम्बरे रसातले तथाच्युतः ।

तव प्रमाणमीच्छितं चमी न तौं बभ्रवतुः ॥"

(ग) वितानस्य, "हृष्णां त्वज धर्मं भज पापे छृदयं मा कुरु ।

इष्टा यदि लक्ष्मीस्तव शिष्टाननिशं संश्य ॥

हितीयस्तु, छृदयं यस्य विशालं गगनाभोगसमानम् ।

लभते इसौ मणिचित्रं वृपतिर्मूङ्गि॑ वितानम् ॥

अन्यस्तु, काङ्क्षाल-मालभारिणं कन्दपं-दर्प-हरिणम् ।

संसारबन्धमोचनं वन्दामहे तिलोचनम् ॥

अपि च, तस्याः स्वरामि सुन्दरं चन्द्रोपमानमाननम् ।

कन्दपं-चाप-भङ्गुर-भू-विभ्रमोपयोभितम् ॥

अन्यदतो हि वितानं श्वेतपटेन यदुक्तम् ।

चित्रपदापि च भी गौ तेन गतार्थमिवैतत् ॥"

इति शीवकृते कृष्णः सारसंग्रहे इष्टाभेदी नाम हितीयोऽचः ।

ठतौयोऽशः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

प्रथ समवृत्तभेदाः ।

“आरभ्यैकाक्षरात्यादैकैकाक्षरविद्वितैः” ।

पादैरक्थादिसंज्ञं स्याच्छब्दः ‘षड् विश्वितिं गतम् ।’ क्र०, ग० ।*

१। उक्थायां श्रीः । तप्तक्षणं “सी सा जं गो ।” प्रा० । “ग् श्रीः ।” क्र० ।

साहेतिकम् (—) उदाहरणम् “श्रीस्ते सासाम् ।” ग० ।

२। अल्पक्थायाम्,

१। कामः स्त्री वा—तप्तक्षणम्, “दीहा वीहा, कामो रामो ।”
प्रा० । “गौ स्त्री ।” क्र० । सां (— —) । यथा—

“तुम्हे मुझे सुभमं देज ।” प्रा० ।

२। मधु—“लहु जुध । महु धुध ॥” प्रा० । सां (— —) ।

३। मही—“लगौ जही । मही कही ॥” प्रा० । सां (— —) ।

४। सारः—“सारु एहु । गो वि रेह ॥” प्रा० । सां (— —) ।

३। मध्यायाम्,

१। ताली नारी वा—तप्तक्षणं “तालीए जालीए । गोक्षा
तीक्षा ॥” प्रा० । “मो नारी ।” क्र० । सां (— — —) ।

यथा “गोपानां नारीभिः । शिष्टोऽव्यात् क्षणो वः ॥” ग० ।

२। प्रिया सूर्गी वा—“हे पिए लेकिए । अक्खरे तिक्खि रे ॥” प्रा० ।
“रो सूर्गी ।” क्र० । सां (— — —) ।

* पिङ्गलाचार्येण सूत्रयन्मे सौविकक्षब्दःप्रकारये एकाक्षरावधि पश्चात्परपर्यन्तं तत्त्वं गीक्षम् । वैरिक्षे तु तप्तक्षणे ।

यथा “सा मृगीलोचना । राधिका श्रीपते ॥” ग० ।

३ । शशी—“ससी सो ज शीओ । फणिन्दे भणीओ ॥” प्रा० ।
सां (— —) ।

४ । रमणः—“सगणी रमणी । सहिंशी कहिंशी ॥” प्रा० ।
सां (— — —) ।

५ । पञ्चालः—“तकार जं दिह । पञ्चाल उक्किह ॥” प्रा० ।
सां (— — —) ।

६ । मृगेन्द्रः—“गरेन्द ठबेहु । महन्द करेहु ॥” प्रा० । सां (— — —) ।

७ । मन्दरः—“भो जहि सो सहि । मन्दर चुन्दर ॥” प्रा० ।
सां (— — —) ।

८ । कमलः—“कमल पभण । सुमुहि णगण ॥” प्रा० ।
सां (— — —) ।

४। प्रतिष्ठायाम्

१। तीर्णा कन्धा वा—“चारी हारा, अष्टा काला । विष्णु कक्षा,
जाणे तिष्ठा ॥” प्रा० । “मौ चेलन्धा ।” कै० । सां (— — — —) ।

यथा “भास्त्रलन्धा, सैका धन्धा । यस्याः कूले, कण्ठोऽखेलत् ॥” ग० ।

२ । सती—“नगि सती ।” ग० । सां (— — — —) ।

यथा “मुररिपो, तव पदम् । नमति सा, ननु सती ॥” ग० ।

३ । घारि, “वस्त्र चारि, मुखि घारि । विष्णु हारि, दोस मारि ॥” प्रा० ।
तथा च हृत्तरद्वावस्थां “रं विधाय, लं निधाय । घारि नाम, हृत्तमेहि ॥”
सां (— — —) ।

४ । नगानी—“पशोहरो, मुरुतरो । णगाणिच्छा, सजाणिच्छा ॥” प्रा० ।
सां (— — —) ।

५। सुप्रतिष्ठायाम्

१। हंसः पड्क्तिरक्षरपड्क्तिवा—तक्षक्षणम्, “पिंगल दिष्टो,
भ हइ सिष्टो । कक्ष दुदिज्जो, हंस मुण्डिज्जो ॥” प्रा० । “भगी गिति

पद्मिः ।” के० । “आधुचतुर्थं, पञ्चमकं चेत् । यत् गुरः, स्वाम्पाद्वर-
पद्मिः ।” शु० । सां (—०००—) ।

२ । प्रिया—“सलगैः प्रिया ।” ग० । सां (००००—) ।

३ । समोहा—“संमोहारुचं, दिष्टो सोभूचम् ।

वे कस्या हारो, भूचल्ला सारो ।” प्रा० । सां (—०००—) ।

४ । हारीतः—“आई हि अस्मे, हारे सजुसे ।

मज्जेक गन्धो, हारीच बन्धो ॥” प्रा० । सां (—०००—) ।

५ । यमकम्—“सुपिच्च भण, सरस मण ।

सरह गण, जमक गुण ॥” प्रा० । सां (०००००—) ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

—००—

(क) “गायत्रे छन्दसि ।” ह० ।

१ । “तनुमध्या त्वौ ।” पि० ।

“अद पादास्ते विशेषेण विश्वामः कर्त्तव्य इत्यान्नायः ।” ह० ।

“त्वौ चेत्तनुमध्या ।” के० ।

२ । चतुर्वेशा शशिवदना वा—“ठइ चउवंसा, फणि वइ भासा ।

दिश्वर वक्षो, फुलरसवक्षो ॥” प्रा० । “शशिवदना न्यौ ।” के० ।

“अगुरुचतुर्थं भवति गुरु ही । घनकुचयुग्मे शशिवदनासी ।” शु० ।

३ । शेषा विद्युक्षेखा वाणी वा—“वाराहा मन्त्रा जं, कक्षा तीष्णा हीतं ।
इरा छक्का बंधो, येसारुच्चा छन्दो ॥” प्रा० । “विद्युक्षेखा मो मः ।” के० ।

“सर्वे चेहीर्धार्णा, वाणीति प्रोक्षा सा ।” इति दण्डिटीका ।

४ । वसुमती—“क्लौ चेद् वसुमती ।” के० ।

५ । शहनारी सोमराजी वा — “छन्दावस्थवदा, भुष्मद्वापवदा ।
पश्चा पाश चारी, कही सक्षमारी ॥” प्रा० । “हिया सोमराजी ।” ग० ।

६ । “पित्र डिक्ष धुअं, सगणेण जुअं । छन्दवस्थपश्चो, कलकाटु ठथो ॥

७ । अक्षरा जेछन्दा, सा विजोहा पश्चा । मत्त पंचा दुणा, विश्व जोहा गणा ॥

८ । कामावधारेण, अब्देण पाएण । मत्ता दहा सुह, मन्याण सो तुह ॥

९ । धधं सरवीध, मणीगुण तीध । रई लहु अल्ल, स मालइ कल्ल ॥

१० । दिघवर किअ, भणह सुपिअ । दमणह गुण, फणिवह भण ॥” प्रा० ।

११ । अवैषां छन्दसां लघुगुरुकमी रेखाभिर्दर्शते ।

छन्दनामानि गायत्राम्	वर्णानां लघुगुरुकमः				
	१	२	३	४	५
१ । तदुमध्या	—	—	—	—	—
२ । शशिवदना	—	—	—	—	—
३ । विद्युलेखा	—	—	—	—	—
४ । वसुमती	—	—	—	—	—
५ । सोमराजी	—	—	—	—	—
६ । डीनम्	—	—	—	—	—
७ । हियोधा	—	—	—	—	—
८ । मन्यानः	—	—	—	—	—
९ । मालती	—	—	—	—	—
१० । दमनकम्	—	—	—	—	—

(ख) उचिति ।

१ । “कुमारललिता जसौ ग् ।” पि० ।
“त्रिमित्युभिष यत्पुपदेशं वर्णयन्ति । अत्र केचिद् हाभ्यां पञ्चभिष
यतिमित्यन्ति ।” ह० । “कुमारललिता जस्तगः ।” के० ।

समाचरसमहस्रमेदाः ।

४३

२ । मदलेखा—“मौ गः स्यामदलेखा ।” के० ।
                   “तुर्यं पञ्चमकं चेद्यत्र स्याप्तु वाले ।
                   विहङ्गिमृगनेत्रे प्रोक्ता सा मदलेखा ॥” शु० ।

३ । मधुमती—“ननगि मधुमती ।” के० ।

४ । हंसमाला—“सरगैहंसमाला ।” के० ।

५ । समानी—“चारि छार किञ्चाही, तिसि गन्ध दिञ्चाही ।
                   सत्र अक्षरा ठिक्का, सा समाणिका पिक्का ॥

६ । भण्ड सुवासउ,* लहु सुविसेसउ । रहचउ मत्तह, भण्डहि अन्तह ॥

७ । चरणगण विष्ण, पढ़म लहु थप्प । जगण तसु अन्त, भण्ड करहच्च ॥

८ । सत्ता दीहा जाणेही, कस्ता ती गो माणेही ।
                   चाउहाहा मत्ताणा, सीसोरुधो छन्दाणा ॥” प्रा० ।

९ । अदैर्चा हृदसां लघुरुक्तमी रेखाभिर्दर्शने ।

ठक्कनामानि उचिहि	वर्णानां लघुरुक्तमः						
	१	२	३	४	५	६	७
१ । कुमारलिलिता	—	—	—	—	—	—	—
२ । मदलेखा	—	—	—	—	—	—	—
३ । मधुमती	—	—	—	—	—	—	—
४ । हंसमाला	—	—	—	—	—	—	—
५ । समानी	—	—	—	—	—	—	—
६ । सुवासः	—	—	—	—	—	—	—
७ । करहच्चम्	—	—	—	—	—	—	—
८ । शीर्षरुपम्	—	—	—	—	—	—	—

* एसियातिक-समितिशुपुक्तवेद्य पाठः । संस्कृतविद्यालयस्यपुक्तके तु 'चरदा' इति ।

(ग) अनुष्टुभि ।

१ । “माणवकाक्रीडितकं भौ ल्लौ ।” पि० ।

“अत चतुर्भिर्षतुर्भिर्ष यतिरिलान्नायः ।” ह० ।

“आदिगतन्तुर्थगतं पञ्चमकञ्चान्धगतम् ।

स्याहुरु चेत् सङ्गथितं माणवकाक्रीडमिदम् ॥” श० ।

२ । “चिवपदा भौ गौ ।” पि० ।

“भौ गिति चिवपदा गः ।” के० । “अत पादान्ते यतिः ।” ह० ।

३ । “विद्युन्माला मौ गौ ।” पि० ।

“सर्वे वर्णा दीर्घा यस्या विश्वामः स्याहेदैवेदैः ।

विहृन्दैर्वीणावाणि व्याख्याता सा विद्युन्माला ॥” श० ।

“अत चतुर्भिर्षतुर्भिर्ष यतिरिलान्नायः ।” ह० ।

४ । “हंसरुतं मौ गौ ।” पि० ।

“क्नौ गौ हंसरुतमेतत् ।” के० ।

५ । समानिका मङ्गिका वा—“हारगन्धबन्धवेण, दिष्ट अष्ट अक्षरेण ।

वारहाइ मत्त जाण, मङ्गिशा सुक्ष्म भाण ॥” प्रा० ।*

“जीं समानिका गलौ च ।” के० । “ग्लौ रजौ समानिका तु ।” ग० ।*

६ । प्रमाणिका नगस्वरूपिणी वा—

“लङ्घ गुरु खिरक्तरा, पमाणि अष्ट अक्षरा ।

पमाणि दूष किङ्गए, गरान्न सी भणिज्जए ॥” प्रा० ।

“प्रमाणिका जरौ लगौ ।” के० ।

“द्वितुर्यष्टमष्टमं गुरु प्रयोजितं यदा ।

तदा निवेदयति तां दुधा नगस्वरूपिणीम् ॥” श० ।

* रामतारखिरीमणिना समानिकामङ्गिके पृष्ठग्निर्दिष्टे । प्रामादिकमिदम् ।

७ । वितानम्—“वितानमाभ्यां यदन्वत् ।” क्र० ।*

८ । गजगतिः—“‘नमलगा गजगतिः’ इति कस्यापि ।” ग० ।

९ । नाराचिका—“नाराचिका तरी लगौ ।” ग० ।

१० । तुङ्गः—“तरलणश्चणि तुग्गी, पढम गण सुरंगी ।
णश्चण जुश्चल बङ्गो, गुरु जुश्चल पसिङ्गी ॥” प्रा० ।

११ । कमलः—“पढम गण विष्णुओ, विहृ तह णरेदश्चो ।
गुरु सहित एतिणा, कमल इम भन्तिणा ॥” प्रा० ।

१२ । अवैषां कन्दसा लघुगुरकमी रेखाभिर्दर्शयते ।

डत्तनामानि अतुष्टुभि	वण्ठना लघुगुरकमः						
	१	२	३	४	५	६	७
१ । माणवकाक्रोडिःकम्	—	—	—	—	—	—	—
२ । चित्रपदा	—	—	—	—	—	—	—
३ । विद्युत्पाला	—	—	—	—	—	—	—
४ । इंसरहतम्	—	—	—	—	—	—	—
५ । समनिका	—	—	—	—	—	—	—
६ । प्रसाणिका	—	—	—	—	—	—	—
७ । वितानम्	महुर्घण	पूर्व	पृष्ठे	प्र	द	भिं	त
८ । गजगतिः	—	—	—	—	—	—	—
९ । नाराचिका	—	—	—	—	—	—	—
१० । तुङ्गः	—	—	—	—	—	—	—
११ । कमलः	—	—	—	—	—	—	—

* स्वभिंदं रामतारणश्चिरीमणिना गजगतिइंसरहताभ्यां परं निहितम् । अत आश्यामित्यनेन गजगतिः इंसरहताभ्यां दोपयन्ते । तत्त्वित्यम् । पिङ्गलमत्यन्ते डत्तवाकरे च समानौप्रसाणीभ्यां परं हीरं तु द्वयं दृष्ट्यते । इत्यायुधेन च पुनः स्पष्टं व्याख्यातमाभ्यां समानौप्रसाणीभ्यां मिति ।

(घ) ब्रह्मत्याम् ।

१। “भुजगशिशुसृता* नौ म् ।” पि० ।

“भुजगशिशुसृता नौ मः ।” के० । “सप्तभिर्बीभ्याच्च यतिरित्याक्षायः ।” ह० ।

२। “हलमुखी नौं स् ।” पि० ।

“राजसाविह हलमुखी ।” के० । “विभिः षट्भिष्य यतिरित्याक्षायः ।” ह० ।

३। मणिमध्यम्—“स्थानमणिमध्यं चेङ्गमसाः ।” ग० ।

“चमकमाला यत्र भवेदरूपविहोना प्रेमनिधि ।

हन्दसि दक्षा ये कवयस्तमणिमध्यते ब्रुवते ॥” श० ।

४। भद्रिका—“भद्रिका भवति रो नरौ ।” के० ।

५। भुजङ्गसङ्कता—“सजरैभुजङ्गसङ्कता ।” ग० ।

६। कमला—“सुपित्र गण रमणिआ, दित्र गण जुघ्र अणिआ ।

गुरु घरिअ पइ पथो, दह कलअ कमलओ ॥” प्रा० ।

“हिगुण नगण सहितः सगण इह हि विहितः ।

फणिपतिमतिविमला क्षितिप भवति कमला ॥” इति हृत्तरद्वावत्याम् ।

७। रूपमाली—“णाचा राचा जंपे साराए, चारी कक्षा अंते हाराए ।

अष्टाहारो मत्ता पाचाए, रूपमाली छंदो जंपूसे ॥” प्रा० ।

८। महालक्ष्मी—“दिड जोहागणा तिसिआ, णाचराएण जा विसिचां ।

मासअद्वेण पाघटिअं, जाण सुष्ठे महालच्छिअं ॥” प्रा० ।

९। सारङ्गिका—“दिधावर कसो सशयं, पशपच मत्ता गणयं ।

सर मुणि मत्ता लहिअं, सहि सरगिका कहिअं ॥” प्रा० ।

१०। पवित्रा—“कुस्तीपुत्ता जुघ्र लहिअं, तीए विप्पो बुध कहिअं ।

अन्ते हारो जह जणिअं, पाहता रूपउ कहिअं ॥” प्रा० ।

* भरा, युता, डरा इत्येते बृतिपयाठमेहा हस्ताने ।

दशाचरसमहतमिदाः ।

४६

११ । विष्वः—“रहस्य फणि विं एसो, गुरु जुप्तल सब्ब चेसो ।
सिरसि दिष्ट मझ रासो, गुणह गुणिए सहासो ॥” प्रा० ।

१२ । तोमरम्—“जसु आइ हय विश्वाण, तसु वे पओहर जाण ।
पभण्ड णापण्डेद, इस जाण तोमर छंद ॥” प्रा० ।

१३ । अवैषां छन्दसां लघुगुरकमी रेखाभिर्दर्शते ।

ठसनामानि छहत्याम्	वर्णनां लघुगुरकमः							
	१	२	३	४	५	६	७	८
१ । भुजगशिशुरूता	—	—	—	—	—	—	—	—
२ । हलमुखो	—	—	—	—	—	—	—	—
३ । मणिमध्यम्	—	—	—	—	—	—	—	—
४ । भद्रिका	—	—	—	—	—	—	—	—
५ । भुजङ्गसङ्गता	—	—	—	—	—	—	—	—
६ । कमला	—	—	—	—	—	—	—	—
७ । रूपमालो	—	—	—	—	—	—	—	—
८ । महालक्ष्मीः	—	—	—	—	—	—	—	—
९ । सारङ्गिका	—	—	—	—	—	—	—	—
१० । पवित्रा	—	—	—	—	—	—	—	—
११ । विष्वः	—	—	—	—	—	—	—	—
१२ । तोमरम्	—	—	—	—	—	—	—	—

(ड) पछ्त्तो ।

१ । “शुद्धविराणमसौ उगौ ।” यि० ।
“अन्न यंदान्ते यतिः ।” ह० । “इसौ उगौ शुद्धविरामिदं मतम् ।” कै० ।

२ । “पण्ठो भौ यगौ ।” पि० ।

“नौ यगौ चेति पण्ठनामेदम् ।” के० । “अत च पञ्चमिः पञ्चमिर्यतिरित्याक्षायः ।” ह० ।

३ । “रुक्मवती भौ स्गौ ।” पि० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“तत्त्वि गुरः स्थादाद्यचतुर्थं, पञ्चमषष्ठ्याक्ष्यसुपाक्ष्यम् ।

इत्यियवाणीर्यव विरामः, सा कथनोद्या चम्पकमाला ।” श० ।

“भौ सग्युक्तौ रुक्मवतीयम् ।” के० ।

४ । “मयूरसारिणी जौ गौ ।” पि० ।

“जौ रगौ मयूरसारिणी स्थात् ।” के० । “अत पादान्ते यतिः ।” ह० ।

५ । “मत्ता भौ स्गौ ।” पि० । “ज्ञेया मत्ता ममसग्युक्ता ।” के० ।

“चतुर्भिः षड्भिष्व यतिरित्याक्षायः ।” ह० ।

६ । “उपस्थिता त्जौ उगौ ।” पि० ।

“तो जौ गुरुणीयसुपस्थिता ।” के० ।

“चत इाभ्यामष्टाभिष्व यतिरित्याक्षायः ।” ह० ।

७ । मनोरमा—“नरजग्नैभवेअनोरमा ।” के० ।

८ । हंसी—“ज्ञेया हंसी ममनग्युता ।” परि० ।

“मन्दक्रान्ताक्ष्यतिरहिता, सालङ्कारे यदि भवति या ।

क्षा विहङ्गिर्भुवमभिहिता, ज्ञेया हंसी कमलवदने ॥” श० ।

९ । दीपकमाला—“दीपकमाला भौ मता जगौ ।” परि० ।

१० । त्वरितगतिरमृतगतिर्वा—“त्वरितगतिष्व नजनगैः ।” ग० ।

“दिश्वर इहर पश्चिमा, पुण्डितह्विभक्तिहिमा ।

वस्तु लह वे गुरु सहिमा, अमिशगर्इ धुम कहिमा ॥” प्रा० ।

११ । संयुक्ता—“जसु आइ इत्य विभाणिमो, तसु वे पश्चोहर जाणिमो ।

गुरुम्भूतः पिण्डः जंपिमो, सहिष्ठृदं संयुक्त यज्जिमो ॥” प्रा० ।

१२ । सारवती—“दीह लङ्घनुप दीह लङ्घ, सारवर्द्ध भुप छंदःकाङ्ग ।
भंत पथोङ्गर थप्य धभा, चोहह मस विभामकभा ॥” प्रा० ।

१३ । सुषमा—“कस्तो पढ़मो हत्यो जुश्लो, कस्तो तिष्ठसो हत्यो पश्लो ।
सोला कालया छक्का बलआ, एसा सुसमा दिष्ठा सुसमा ॥” प्रा० ।

१४ । अदैषा छन्दसां लघुःकल्पो रेखाभिदंशते ।

हत्यनामानि पड़क्षौ	वर्षाणां लघुगुरुकल्पः
१ । शुद्धविराट्	१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
२ । पणवः	— — — — — — — — — —
३ । रुक्मवती चम्पकमाला वा	— — — — — — — — — —
४ । मयूरसारिणी	— — — — — — — — — —
५ । मत्ता	— — — — — — — — — —
६ । उपस्थिता	— — — — — — — — — —
७ । मनोरमा	— — — — — — — — — —
८ । छंसी	— — — — — — — — — —
९ । दीपकमाला	— — — — — — — — — —
१० । त्वरितगतिरमृतगतिर्वा	— — — — — — — — — —
११ । संयुक्ता	— — — — — — — — — —
१२ । सारवती	— — — — — — — — — —
१३ । सुषमा	— — — — — — — — — —

(च) त्रिष्टुभिः ।

१ । “इन्द्रवज्ञा तौ उगौ ग् ।” पि० ।
“पादान्ते यतिः ।” ह० ।
“यस्यास्त्रिष्ट त्रिष्टमन्तरं स्यात्, इस्तं सुजहे नवमच्च तद्वत् ।

गत्वा विलम्बीकृतहृसकाम्भे, तामिन्द्रवज्रां ब्रुवते कवीन्द्राः ॥” शु० ।

२ । “उपेन्द्रवज्रा उतौ उगौ ग् ॥” पि० ।

“अत्र पादाम्भे यतिः ॥” ह० ।

“यदीन्द्रवज्रावरणेषु पूर्वे, भवन्ति वर्णं संघवः स्वर्णे ।

अमन्दमायम्भदने तदानी-मुपेन्द्रवज्रा कथिता कवीन्द्रैः ॥” शु० ।

३ । “आद्यन्तावुपजातयः ।

अत्रोपजातिर्विविधा विद्गम्भैः, संयोज्यते तु व्यवहारकाले ।

अतः प्रथमः प्रथम विधियो, नृपेण पुंरतपरीक्षणाय ॥” पि० ।

“केचिदिदं सूतं गायोपलक्षणपरं व्याचक्षते । तेन वंशस्येन्द्रवंशापादयो-
रपि सङ्करादुपजातयो भवन्ति । तथा शालिनीवतीर्मीपादयोः । अन्येषा-
मपि स्वरूपमेदानां प्रयोगात्मुसारेणोपजातयो ज्ञेयाः ।” ह० ।

“यत्र इयोरप्यनयोसु पादा, भवन्ति सीमस्तिनि चन्द्रकाम्भे ।

विद्विन्निराद्यैः परिकीर्तिता सा, प्रयुज्यतामित्युपजातिरेषा ॥” शु० ।

उपजातयसु चतुर्ईशसङ्गाता भवन्तीति एतदयमप्रारथकांशे निर्दिष्टम् । इन्द्रवज्रीपेन्द्रवज्रयैः
चतुर्दशीपजातीना चतुर्दश नामानि विद्वस्तेनोक्तानि प्राकृतयन्ते । यथा—

१। वौतिः, उ, इ, इ ॥ २। युत्तीष्यस विपरीतास्थानक्षेषा ॥ ३। वाणी, इ, उ, इ, इ ॥
४। माला, उ, उ, इ, इ ॥ ५। शाला, इ, इ, उ, इ ॥ ६। हसी, उ, इ, उ, उ, इ ॥
७। विपरीतास्थानिकी सा ॥ ८। माया, इ, उ, उ, इ ॥ ९। जाया, उ, उ, उ, इ ॥
१०। वाला, इ, इ, इ, उ ॥ ११। आर्द्रा, उ, इ, इ, उ ॥ १२। भद्रा, इ, उ, इ, उ ॥
१३। आस्थानिकी चेषा ॥ १४। रामा, इ, इ, उ, उ ॥ १५। युत्तीष्यसास्थानक्षेषा ॥
१६। अहिः, उ, इ, उ, उ ॥ १७। बुद्धिः, इ, उ, उ, उ ॥ १८। युत्तीष्यसास्थानक्षेषा ॥

४ । “दीधकां भौ भगौ ग् ॥”* पि० ।

“अत्र पादाम्भे यतिः ॥” ह० ।

* ऐक्षण्यप्राकृतयन्ते चतुर्मात्रा दीधकामात्रा च एकमीय हन्दः पृथग्यास्थानं द्वाप्तते । प्रथितमितदिः
त्वत्तीष्यते ।

“धायचतुर्थमहोननितम्ये, सप्तमकन्दशमञ्च तथाम्यम् ।
यत्र शुक्र प्रकटस्त्वारसारे, तत् कथितवतु दोधवाहतम् ॥” शु० ।

५ । “शालिनी मतौ तगौ ग् समद्र वृष्टयः ।” पि० ।

“इस्तो वर्णो जायते यत्र षडः, कम्बुचोवे तद्देवाष्टमाम्यः ।
विश्रामः स्यात्सन्वि वेदैसुरङ्गैः, तां भाषम्ते शालिनौ छान्दसीयाः ॥” शु० ।

६ । “वातोम्भीं भौ तगौ ग् ।” पि० ।

“वातोमीयं कथिता भौ तगौ गः ।” के० । “चतुर्भिः सप्तमिष्य यतिः ।” ह० ।

७ । “रथोद्धता नौ लौ ग् ।” पि० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“आद्यमञ्चरमतसूतीयकं, सप्तमञ्च नवममत्थाक्तिमम् ।
दीर्घमिन्दुसुखि यत्र जायते, तां वदल्लि कवयो रथोद्धताम् ॥” शु० ।

८ । “स्वागता नौ भौ ग् ।” पि० ।

“अत्र पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“अक्षरञ्च नवमन्दशमञ्च, अत्ययाह्वति यत्र विनीते ।
प्राक्तनैः सुनयने यदि सैव, स्वागतेति कविभिः कथिता सा ॥” शु० ।

९ । “भमरविलसिता भौ नौ ग् ।” पि० ।

“भौ नौ गः साद्भमरविलसितम् ।” के० । “चतुर्भिः सप्तमिष्य यतिः ।” ह० ।

१० । “वृन्ता नौ स्गौ ग् ।” पि० । “सैव यतिः ।” ह० ।

“ननसगगुरुरचिता हृन्ता ।” के० ।

११ । “श्येनी जौं लौं ग् ।” पि० ।

“स्थेन्युदीरिता रजौ रस्ती गुरुः ।” ग० । “अत्र पादान्ते यतिः ।” ह० ।

१२ । “विलासिनी जौं उगौ ग् ।” पि० ।

१३ । गाथायां, “कुड्मलहन्नी रतौ नगौ गिन्द्रियरसाः ।” पि० ।
“वाशरसैः स्याद्भतनगगैः श्रीः । मौक्किकमाला यदि भतनाही ।” के० ।*
“स्याद्वुकूला भतनगगाषेत् ।” ग० ।

१४ । साम्बृद्धम्—“साम्बृद्धपदं स्याद्भतनगलैष ।” परि० ।

१५ । सुमुखी—“नजलगर्गेदिता सुमुखी ।” के० ।

“दिश्वर इह लहु जुअला, वलश पविड्यु छत्यअला ।

पश्च कल चोहह मं पुश्छही, कह वरवहहि हो सुमुही ॥” प्रा० ।

१६ । भद्रिका—“ननरलगुहभिष्य भद्रिका ।” के० ।

१७ । मोटनकम्—“स्यान्मोटनकं तजजाश लगौ ।” ग० ।

१८ । उपस्थितं शिखण्डितं वा—

“उपस्थितमिदं ज्सौ तादु गकारौ ।” के० ।

“शिखण्डितमिदं ज्सौ तगौ गुहषेत् ।” परि० ।

१९ । उपचित्रम्—“उपचित्रमिदं सससाङ्गी ।” के० ।

२० । कुपुरुषजनिता—“कुपुरुषजनिता ननौ गर्वे गः ।” के० ।

२१ । अनवसिता—“अनवसिता न्वी भगौ गुहरन्ते ।” के० ।

२२ । विधङ्गमाला—“विधङ्गमाला भवेत्सौ तगौ गः ।” परि० ।

२३ । दमनकम्—“दिश्वर जुध लहु जुअलं, पश्च पश्च पश्चलिष्य वलशं ।

चउपश्च चउवसु कलयं, दमण्ड्र भण्ड फणिभणिष्य ॥” प्रा० ।

२४ । मालतीमाला—

“कुल्तीपुस्ता पंचा दिसा जाणीआ, अन्ते कन्ता एका हारा माणीआ ।
पाशापाआ मक्ता पत्ता वाईसा, मालतीमाला जंपत्ता णाएसा ॥” प्रा० ।

२५ । द्रुता—“रेण जेन सेन लगयोद्रुता ।”

२६ । शन्दिरा—“मररलैरुरविद्विरा मता ।”

रामतारथमिरीमणिष्ठै इसि डुते ।

* डत्तरबाकरे शीमाला मौक्किकमालामाला च एकमेव डांतं व्याख्यातम् । ते च अवुकूला च कुड्मव-
हिनी भामालराष्ट्रि ।

इतिहासिक विद्वान्	वर्षांना लघुगुह्यकामः										
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११
१। इद्वच्चा	—										
२। उपेन्द्रवच्चा	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
३। उपजातयष्टतुर्दश	*										
४। दीप्तकम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
५। शालिनी	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
६। वातोर्धी	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
७। रथोदता	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
८। स्त्रागता	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
९। भ्रमरविलसिता	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
१०। हृष्टा	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
११। श्येनी	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
१२। विलासिनी	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
१३। क्लृष्मलदस्ती श्रीर्वा १	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
१४। सान्द्रपदम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
१५। सुसुखी	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
१६। भद्रिका	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
१७। मोटनकम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
१८। उपस्थितं शिखपिण्ठते वा	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
१९। उपचित्रम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
२०। कुपुरुषजनिता	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
२१। अनवसिता	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
२२। विघ्नमाला	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
२३। दमनकम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
२४। मालतीमाला	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
२५। हृता	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
२६। इन्दिरा	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	

* जागिरित्
पादि गुदः
जागिरित्यपि
व्युत्तेति ।

† भौतिक-
लाला असु-
कृता वा ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

—oo—

१ । “चतुःशतमुत्कृतिः । २ । चतुरस्तुरस्यजेदुत्कृतिः । ३ । तान्यभिसंव्याप्रेभ्यः कृतिः । ४ । प्रकृत्या च । ५ । धृत्येष्टि-शर्करी-जगत्यः । ६ । पृथक् पृथक् पूर्वत एतान्येवैषाम् । ७ । द्वितीयं द्वितीयमतितः ।” पि० ।

“१ । यत्र चतुःशतमन्नराणां संख्या भवति तत् उलृतिर्नामस्त्वदः । २ । उलृतेरारभ्य चतुर्भिरस्तुरक्षरैर्न्यूनानि छन्दांसि अन्यानि स्थापयेत्, अष्टचत्वारिंशदक्षरं यावत् । ३ । तानि, अभि सं वि आङ् प्र इत्येतेभ्यः पराणि कृतिसंज्ञानि भवति, तत्र शताक्षरं छन्दोऽभिकृतिः, षष्ठवत्त्वैक्षरं सहृतिः, हानवत्यक्षरं विकृतिः, अष्टाशीत्यक्षरमाकृतिः, चतुरशीत्यक्षरं प्रकृतिः । ४ । ‘प्रकृत्या’ स्वरूपेणैव, तेन अशीत्यक्षरं कृतिः । ५ । कृते-रस्त्वाहृति अष्टि शर्करी जगती इत्येति शब्दाः क्रमेण व्यवस्थापनीयाः । ६ । धृतिशब्दात्पूर्वं धृतिशब्दः, अष्टिशब्दात्पूर्वं मष्टिशब्दः, शर्करीशब्दात्पूर्वं शर्करीशब्दः, जगतीशब्दात्पूर्वं जगतीशब्दः । ७ । द्वितीयं द्वितीयं शब्द-रूपमतिशब्दात्परतः प्रयोक्तव्यम् । तत्र षट्सप्तत्वैक्षरमतिष्ठतिः, षासप्तत्वैक्षरं ष्ठिः, अष्टषष्ठत्वैक्षरमतिष्ठिः, चतुःषष्ठत्वैक्षरमतिष्ठिः, षष्ठत्वैक्षरमतिशर्करी, षट्पञ्चाशदक्षरं शर्करी, हापञ्चाशदक्षरमतिजगती, अष्टचत्वारिंशदक्षरं जगती ।” ह० ।

तत्र जगत्याम् ।

१ । “वंशस्या उतौ ज्यौ ।” पि० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“उपेन्द्रवज्ञाचरणेषु सन्ति चेद् उपात्यवर्णा लघवः परे कृताः ।

मदोऽन्नसद्भूजित-कामकार्मुके वदन्ति वंशस्यविलं दुधासदा ॥” श० ।

२। “दून्द्रवंशा तौ ज्ञौ ।” पि०। “पादान्ते यतिः ।” इ०।

“यस्यामशोकाङ्गुरपाणिपङ्कवे, वंशस्तपादा गुरुपूर्ववर्णकाः ।
ताक्षस्त्रिलारतिरङ्गलालवे, तामिन्द्रवंशां कवयः प्रचक्षते ॥” शु०।

३। “द्रुतविलम्बितं न्मौ भौ ।”* पि०। “पादान्ते यतिः ।” इ०।

“चयि क्षशोदरि यत्र चतुर्थकं, गुरु च सप्तमकं दशमक्षया ।

विरतिगच्छ तथैव सुमध्यमे, द्रुतविलम्बितमित्युपदिश्यते ॥” शु०।

४। “तोटकं सः ।” पि०। “पादान्ते यतिः ।” इ०।

“सद्गतीयकषष्ठमनङ्गरते, नवमं विरतिप्रभवङ्गुरु चेत् ।

घनपीनपयोधरभारनते, नवु तोटकवृत्तमिदं कथितम् ॥” शु०।

५। “प्रमिताक्षरा स्जौ सौ ।” पि०।

“यदि तोटकस्य गुरु पञ्चमकम्, विहितं विलासिनि तदक्षरकम् ।

रससंख्यकङ्गुरु न चेदद्वले, प्रमिताक्षरेति कविभिः कथिता ॥” शु०।

६। “भुजङ्गप्रयातं यः ।” पि०।

“यदाद्यच्छतुर्थक्षया सप्तमं स्यात्, तथैवाक्षरं ङ्गस्त्रिकादशाद्यम् ।

शरवद्विष्विधिपङ्कारविन्दे, तदुत्तां कवीन्द्रेभुजङ्गप्रयातम् ॥” शु०।

७। “वैश्वदेवी भौ याविन्द्रिय ऋषयः ।” पि०।

“पञ्चाखैमिक्षका वैश्वदेवी मसौ यौ ।” के०।

८। “कुसुमविचिवा न्यौ न्यौ ।” पि०।

“नयसहिती न्यौ कुसुमविचिवा ।” के०।

९। “पुटो नौ स्यौ वसुसमद्राः ।” पि०।

“वसुयुगविरतिनौं स्यौ पुटोऽयम् ।” के०।

* यैङ्गव्याप्राक्तस्यत्यन्ते ह्रुतविलम्बितं सुद्वैरौगाक्षीकृ, चम्बिची च सक्षीकरणान्वेति ।

१० । “तत्त्वं नौ स्मौ ।” पि० ।
“लक्षितमभिहितं नौ स्मौ नामतः ।” परि० ।

११ । वहुसंप्रका—“चम्पलाक्षिका नौ रौ ।” पि० ।
पुनर्गाथायां, “गौरी नौ रौ ।” पि० । “पादास्ते यतिः ।” ह० ।
“प्रसुदितवदना भवेद्वा च रौ ।” के० । “ननररघटिता तु मन्दाकिनी ।” ग० ।
“वस्तुयुगविरतिर्नौ रौ प्रभा ।” इति मङ्गिनाथः ।

१२ । “समिष्टी रः ।” पि० । “पादास्ते यतिः ।” ह० ।
“रैस्तुर्मियुता समिष्टी सम्भाता ।” के० । ‘लक्ष्मीधरा’ च । प्रा० ।

१३ । “जलोऽतगतिज्ञौ जसौ रसर्त्तवः ।” पि० ।
“रसैर्जसजसा जलोऽतगतिः ।” के० ।

१४ । “कान्तोत्पीडा स्मौ स्मौ ।” पि० ।

१५ । “वाह्नी त्वौ स्माहविकामशराः ।” पि० ।

१६ । “नवमालिनी न्जौ भ्याविति ।” पि० ।
“वस्तुसकृदैर्यतिः ।” ह० । “इह नवमालिका नशमयैः स्नात् ।” के० ।

१७ । गाथायां, “वरतनुर्ज्ञौ कौ प्रदूरसाः ।” पि० ।
“भवति नजावथ मालती जरी ।” ग० ।

१८ । गाथायां, “जलधरमाला स्मौ स्मौ समुद्दृष्टसवः ।” पि० ।
“अव्यग्राभिर्जलधरमाला भी स्मौ ।” के० ।

१९ । गाथायां, “ललना भौतौ स्मौ इन्द्रियर्थः ।” पि० ।
“पश्चिमिः समभिष्य यतिः ।” ह० ।

२० । लक्षणा—“पश्चसुनि भी ज्ञात् समुत्ता लक्षणा ।” परि० ।

२१ । चक्रवर्ण—“चक्रवर्ण निगदन्ति रनभर्तैः ।” के० ।

२२ । प्रियंवदा—“भुवि भवेषभजरैः प्रियंवदा ।” के० ।

२३ । मणिमाला—“लौ ल्लौ मणिमालाच्छ्वसा गुह्यवक्षौः ।” के० ।

२४ । लक्षिता—“धीरैरभाणि लक्षिता तभौ जरौ ।” के० ।

२५ । उज्ज्वला—“ननभरसहिता गदितोज्ज्वला ।” के० ।

२६ । तामरसम्—“अभिनवतामरसं नजाद् यः ।” के० ।

२७ । हृतपदम्—“हृतपदं भवति नभनयाष्वेत् ।” परि० ।

२८ । विद्याधारः—“सर्वे मा यस्मिन् सोयं विद्याधारः स्थात् ।” परि० ।
“चारी कक्षा पाए दिक्षा सब्बा हारा, पाशा अंता दिल्लो कन्ते चारी हारा ।
इक्ष्वाकेआमत्ता पक्षा चारीपाशा, विज्ञाहारा जंपे सारा शाशारापा ॥” प्रा० ।

२९ । पञ्चचामरम्—“लघुर्गुरुवेदन्ति पञ्चचामरम् ।” परि० ।

३० । सारङ्गः—“सारङ्गसंज्ञं समूहसौस्कारैसु ।” परि० ।
“जं चारि तक्षार संभेष उक्षिष्ठ, सारंगरुचक सो पिंगले दिषु ।
जा तीर्णि वीसाम संयुक्त पाए हि, णा जाणिए कल्पि अस्त्रव्य भाएण ॥” प्रा० ।

३१ । मौक्षिकदाम—“समस्तमीरय मौक्षिकदाम ।” प्ररि० ।
“पश्चोहर चारि पसिद्ध ताम, तितेह सत्तह मौक्षिकदाम ।

ग पुञ्चहि हार ग दिक्षाहि अंत, विह्न सञ्च अग्नात छपण भत ॥” प्रा० ।

३२ । मोटकं मोदकं वा—“मोटकनाम समस्तमीरय ।” परि० ।
“तोटघ छंद विरीउ उविज्ञसु, मोटघ छंदह शाम वरिज्ञसु ।
चारिगणा भगणा सुपसिद्ध, पिंगल जंपह कित्तिच लुहउ ॥” प्रा० ।

३३ । तरलनयनम्—“रविक्षु तरलनयनमिह ।” परि० ।
“णगण खग्य कर घउगुण, सुकइ कमल रह फणि भण ।
तरलणभणि तरल बलडु, सवगुरजण णिरवि कारडु ॥” प्रा० ।

३४ । अवेदा छद्दसां बहुगुरक्तानी रेखाभिर्देशते ।

ठगनामानि अवलोक्	वर्णनां संघुयवक्तमः											
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
१। वंशस्था	्											
२। इन्द्रवंशा	्	्										
३। द्वृतविलम्बितम्	्	्	्	्	्	्	्	्	्			
४। तोटकम्	्	्	्	्	्	्	्	्	्			
५। प्रमितान्नरा	्	्	्	्	्	्	्	्	्			
६। भुजङ्गप्रयातम्	्	्	्	्	्	्	्	्	्			
७। वैश्वदेवी	्	्	्	्	्	्	्	्	्			
८। कुम्भविचित्रा	्	्	्	्	्	्	्	्	्			
९। पुटः	्	्	्	्	्	्	्	्	्			
१०। ततम्	्	्	्	्	्	्	्	्	्			
११। चक्षुलाक्षिका	्	्	्	्	्	्	्	्	्			
१२। स्वग्निणी	्	्	्	्	्	्	्	्	्			
१३। जलोद्धतगतिः	्	्	्	्	्	्	्	्	्			
१४। कान्तोद्धीड़ा	्	्	्	्	्	्	्	्	्			
१५। वाहिनी	्	्	्	्	्	्	्	्	्			
१६। नवमालिनी	्	्	्	्	्	्	्	्	्			
१७। वरतनुर्मालती वा	्	्	्	्	्	्	्	्	्			
१८। जलधरमाला	्	्	्	्	्	्	्	्	्			
१९। सलना, पिं	्	्	्	्	्	्	्	्	्			
२०। सलना, परि०	्	्	्	्	्	्	्	्	्			
२१। चन्द्रवर्ज	्	्	्	्	्	्	्	्	्			
२२। प्रियंवदा	्	्	्	्	्	्	्	्	्			
२३। मणिमाला	्	्	्	्	्	्	्	्	्			
२४। सक्षिता	्	्	्	्	्	्	्	्	्			

उत्तमामानि अगत्याम्	वर्णाना लघुगुडकमः											
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
२५ । उच्चवला	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२६ । तामरसम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२७ । द्रुतपदम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२८ । विद्याधारः	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२९ । पञ्चचामरम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
३० । सारङ्गः	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
३१ । मौक्तिकदाम	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
३२ । मोटकं मोदकं वा	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
३३ । तरलनयनम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

चतुर्थोऽध्यायः ।

सप्तातिष्ठन्दासि । तत्र—

(क) अतिजगत्याम् ।

१ । “प्रहर्षिणी भ्रौ चौ ग् विकादशकौ ।” पि० ।

“आद्येत्तितयमथाष्टमं नवान्तं, द्वावन्तौ गुरुविरतौ सुभाषिते स्थात् । विद्वासो भवति महेशनेत्रदिग्भिर्विद्वेया ननु सुदति प्रहर्षिणी सा ॥” शु० ।

२ । प्रभावती—

“यसां पित्रे प्रथमकामचरदयं, तुर्यन्तया गुरु नवममहशालिमम् । सामूर्त्यं भवेष्यतिरपि चेदुग्रथैः, सा साक्षतामस्तुतते प्रभावती ॥” शु० ।

“एते क्रांमात्तमसञ्चका गच्छा, गच्छान्ततो यदि निहितो महीयते ।
वैदेयैर्हैर्भवति यतिष्ठ शोभना, नागाधिष्ठो वदति तदा प्रभावतीम् ॥”

इति इतरबाबस्याम् । परतु वैक्षेपूवयन्ने प्राक्षतश्ये वा इतनिदं तुवचित्तं इत्यते ।

३ । “कुचिरा अभौ स्जौ ग् चतुर्नवकौ ।” पि० ।

“चतुर्थैरिति रुचिरा जभसजगाः ।” के० ।

४ । गाथायां, बहुसंज्ञका—“कानकप्रभा स्जौ स्जौ ग् ।” पि० ।

“सजसा जगौ भवति मञ्जुभाषिणी ।” के० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“सजसा जगौ च भवति प्रबोधिता ।” ग० ।

५ । “मत्तमयूरं म्तौ यसौ ग् समुद्रनवकौ ।” पि० ।

“वैदेयन्मूर्तौ यसगा मत्तमयूरम् ।” के० ।

६ । “गौरी नौ न्सौ ग् ।” पि० ।

७ । गाथायां, बहुसंज्ञका—“कुटिलगतिनौ तौ ग् स्वरक्तवः ।”
पि० ।

“तुरगरसयतिनौ ततौ गः ज्ञमा ।” के० ।

“ननततगुरुभिस्त्रिकास्तर्सुभिः । उत्पलिनीति केचित् ।” ग० ।

“क्रतुमनियतिर्विद्युद ननौ तौ गुरुः ।” परि० ।

८ । चक्षरीकावली—“यमौ दौ विद्याता चक्षरीकावली गः ।” परि० ।

९ । चन्द्ररेखा—“नसरयुग्मेसद्वरेखर्सुसीकैः ।” परि० ।

१० । कन्दः—

“धधा तूर इरारा मुशी तूर इरिण, गुरु काइसा कस्त एको लधारेण ।

कारंसा काला कांद जंपिला याएण, असो इह चोभगला सम्ब दाएण ॥” प्रा० ।

११ । कन्दुकम्—“इह कन्दुकं यत येभ्यवतुभ्यै गः ।” परि० ।

१२ । मृगीक्षुषुष्—“भवति मृगीक्षुषुषं नजौ जरी गः ।” परि० ।

१३ । चर्छो—“नयुगसयुगगुरुभिः क्विल चर्छो ।” परिं ।
 १४ । उपस्थितम्—“उपस्थितमिदं उसौ ल्लौ यदि गुरः स्मात् ।” परिं ।
 १५ । मञ्जुहासिनी—“जतौ सजौ गो भवति मञ्जुहासिनी ।” परिं ।
 १६ । नदिनी कलहंसो वा—“इह नदिनी सजससैर्गुरुशुत्तीः ।” परिं ।
 अव त्रयोदशाचरसमव्याप्तिः लघुगुरुको रेखाभिर्दर्शयते । (पृष्ठे ४ इष्टथम्) ।

त्रयोदशाचरसमव्याप्तिः	वर्णानां लघुगुरुकमः											
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
१ । प्रहर्षिणी	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२ । प्रभावती	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
३ । रुचिरा	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
४ । कनकप्रभा	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
५ । मत्तमयूरम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
६ । गौरी	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
७ । कुटिलगतिः	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
८ । चञ्चरीकावली	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
९ । चन्द्ररीखा	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१० । कन्दः	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
११ । कन्दुकम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१२ । सूर्योदसुखम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१३ । चर्छो	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१४ । उपस्थितम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१५ । मञ्जुहासिनी	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१६ । नदिनी	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१७ । कुटजगतिः	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१८ । तारका	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१९ । पद्मावती	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

“सजसाः सगौ च कथितः कालहंसः । सिंहनादः क्वापि ॥” ग० ।

१७ । कुटजगतिः—“कुटजगतिर्जौ सप्तर्तु मतौ गुहः ।” परि० ।

१८ । तारका—

“ठइ आइ लहः जुध पाअ वारोजि, गुरु सेन्जुआ गुरु सेन्जुआजि ।

पथ अन्तहि पाअ गुरुजुध किज्जे, सहि तारभ्र छंदभ्र गाअ भणोजि ॥” प्रा० ।

१९ । पङ्कवली—

“चामर पढ़महि पापगणो धुध, सञ्चरणगण ठविअ तं जुध ।

सोलह कालभ्र पथ पथ जाणिअ, पिंगल पभणइ पंकभ्र वालिअ ॥” प्रा० ।

(ख) शर्कर्याम् ।

१ । “वसन्ततिलका त्भौ जौ गौ । सिंहोद्रता काश्यपस्य । उद्धर्षणी सैतवस्य ।” पि० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“आदं हितीयमपि चेदगुरु तच्चतर्थं, यत्राष्टमच्च दशमान्त्यमुपान्त्यमन्त्यम् । अष्टाभिरिन्दुवदने विरतिष्व घड्भिः, कान्ते वसन्ततिलकं किल तं वदन्ति ॥”

श० ।

“सिंहोद्रता क्वापि ।” ग० ।

२ । “असम्बाधा मतौ न्सौ गाविन्द्रियनवकौ ।” पि० ।

“मतौ न्सौ गावक्षय्यविरतिरसम्बाधा ।” के० ।

३ । “अपराजिता नौ सौं ल्लौ स्वर ऋषयः ।” पि० ।

“ननरसलभुगैः स्वरैरपराजिता ।” के० ।

४ । “प्रहरणकलिता नौ मौ ल्लौ च ।” पि० ।

“ननभनस्तुगैः प्रहरणकलिका ।” के० ।

५ । गाथायां, “वरसुन्दरी भजौ ल्लौ गौ ।” पि० । इन्दुवदना वा ।

“इन्दुवदना भजसनैः सगुरुयुग्मैः ।” के० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

चतुर्दशाचारसमव्यत्तमेदाः ।

८३

६ । गाथायां, “कुटिला भौ न्यौ गौ वेदरससमद्राः ।” पि० ।

“मध्यकामा युगदश्विरमा भौ न्यी गौ ।” परि० ।

७। चन्द्रौरसः—“अमी न्यौ लौ चेदिह भवति च चन्द्रौरसः ।” प्रति ।

અદ ચતુર્દશાચરસમદાનાં લભુગુરુકમી રેખાભિર્દસ્થિતે । (પૃષ્ઠે ચ દ્વાષાયમ)

८ । लोला—“हितमस्त्विदि लोला म्सौ औ गौ चरणे चेत् ।” के० ।

९ । लक्ष्मी—“लक्ष्मीरम्भविरामा म्सौ तभौ गुरुयुग्मम् ।” परि० ।

१० । नदी—“ननतजगुरुगैः सप्तयतिर्नदी स्थात् ।” परि० ।

११ । नान्दीमुखी—“नान्दीमुखी यदि नौ तौ च नान्दीमुखी गौ ।” ग० ।

१२ । सुपविव्रम्—“विननगगिति वसुयति सुपविव्रम् ।” परि० ।

१३ । कृष्णम्—“युगदिग्भिः कृष्णमिति सभौ न्यौ गौ चेत् ।” परि० ।

१४ । मञ्चरी—“सजसा यसौ गिति शरथैर्मञ्चरी ।”* परि० ।

१५ । प्रमदा—“नजभजला गुरुश्च भवति प्रमदा ।”* परि० ।

१६ । कुमारी—“नजभजगैर्गुरुश्च वसुषट् कुमारी ।” परि० ।

१७ । सुकेसरम्—“नरनरैलंगौ च रचितं सुकेसरम् ।” परि० ।

१८ । चक्रपदम्—“चक्रपदमिह भनननलगुरुभिः ।” परि० ।

“संभणिष्ठ चरणगण पलिष्ठ मुहूर्तो, संठविष्ठ पुण्यविद्युवर भणिष्ठो ।

तं करभल गण पश्च पश्च सुणिष्ठो, चक्रपदमिह फणिवद्वर भणिष्ठो ॥” प्रा० ।

१९ । वासन्ती—“वासन्तीयं स्यादिह खलु मतौ न्यौ गौ चेत् ।” परि० ।

२० । वासन्ती—“मातौ नौ भौ गौ यदि गदिता वासन्तीयम् ।” ग० ।

(ग) अतिशर्कर्याम् ।

१ । “मालिनी नौ स्यौ य् ।” पि० ।

“यदाष्टभिः सप्तभिष्ठ यतिः ।” ह० ।

“प्रथममगुरु षट्कं विद्यते यत्र कान्ते, तदगु च दशमस्तेदक्षरम्भादशान्त्यम् ।

गिरिभिरथ तुरङ्गैर्यत्र कान्ते विरामः, सुकविजनमनोज्ञा मालिनी सा प्रसिद्धा ॥”

शु० ।

२ । चन्द्रलेखा—“स्वौ स्यौ यान्त्यौ भवेतां सप्ताष्टभिष्ठन्द्रलेखा ।” के० ।

* भङ्गिनाथेन शिष्यपालवधकाव्यस्य चतुर्थाच्छायाद्यायां मञ्चरी पथ्या-नान्दीक्षा, प्रमदा कुररीदता-नान्दीक्षा च ।

३ । विद्वा—“विद्वा नामच्छब्दो यस्मिंस्युक्तयोमास्तो थौ ।” परि० ।

४ । सारङ्गिका कामक्रीडा लीलाखेलो वा—

“कक्षा दिक्षा सत्ता अन्ते एका हारा पाईशा,

पश्चाराहा हारा सारंगिका छंदा जाणीशा ।

तीसा मत्ता पाए पाएँ भोईराशा जंपत्ता,

चो छंदा आकिञ्जे कित्ती सूर्णी मत्ता कंपत्ता ॥” प्रा० ।

“मा॒ः पञ्च स्वर्यस्यां सा कामक्रीडासंज्ञा ज्ञेया ।” परि० ।

“एकब्यूनौ विशुक्तालापादौ चेन्नीलाखेलः ।” ग० ।

५ । “चन्द्रावर्ता नौ नौ स् ।” पि० । शशिकला वा ।

“हिहतहयलघुरथ गिति शशिकला ।” के० । “स्वरैवसुभिश्च यतिः ।” ह० ।

६ । “मालर्त्तुनवकौ चेत् ।” पि० ।

“स्वगिति भवति रसनवकायतिरियम् ।” के० ।

७ । “भणिगुणनिकरो वस्त्रृपयः ।” पि० ।

“वसुहृथ्यतिरिह मणिगुणनिकरः ।” के० ।

८ । प्रभद्रकं सुखेलकं वा—“भवति नजौ भजौ रसहितौ प्रभद्रकम् ।”

के० ।

“नजभजरैर्विराजितमिदं सुखेलकम् ।” परि० ।

९ । मनोहंसो मानसहंसो वा—

“जहिं आइ हत्य शारंद विषवि दिज्जिआ, गुरु एका काहलवेवि तहइ किल्लिआ ।

गुरु ठाइ गंधअ झार अन्तह थपिआ, मणहंस छंद पसिह पिंगल अंपिआ ॥”

प्रा० ।

“कथयन्ति मानसहंसनाम सजौ उभराः ।” परि० ।

१० । उपमालिनी—“ननतभरक्ताष्टस्वरैरुपमालिनी ।” परि० ।

११ । एला—“सजना नयौ शरदश्यतिरियमेशा ।” के० ।

१२ । ऋषभः—“ऋषभात्यमेतदुदितं सजासः सयौ चेत् ।” परि० ।

१३ । भ्रमरावलो नलिनी वा—

“ਕਾਰਪੰਥ ਪਸਿਇ ਸੁਲਹ ਵਰਂ ਰਾਖਣ, ਪਮਣਾਂਤ ਮਨੋਝਰ ਛੁੰਦ ਵਰਂ ਰਾਖਣ ।

गुरुपंच दहा लहु एरिसिए लविअं, भमरावलि छंद पसिइ किअं ठविअं ॥”

प्रा० ।

“सगणे: शिववक्त्रमितैर्गदिता नलिनो ।” परि० ।

अत पञ्चदशाच्चरसमदत्तानां सप्तगुरुक्रमी रेखाभिर्दर्शते । (पृष्ठे च द्रष्टव्यम्) ।

द्रष्टव्यामानि अस्तिशयवर्याम्	वर्णनां लघुगुरुक्रमः
१। मालिनी	१ २ ३ ४ ५ ६ ० ८ ९ ० १ १ २ २ ३ ४ ५ ६
२। चन्द्रलेखा	
३। चिता	
४। सारक्षिका	
५। चन्द्रावर्ती	
६। माला	
७। मणिगुणनिकारः	८ ९ ० १ २ ३ ४ ५ ६ ० ८ ९ ० १ १ २ २ ३ ४ ५ ६
८। प्रभद्रकम्	
९। मनोहंसः	
१०। उपमालिनी	
११। एता	
१२। ऋषभः	
१३। ऋमरावली नलिनी वा	
१४। तूणकं चामरं वा	
१५। चन्द्रकाम्ला	
१६। विपिनतिलकम्	
१७। निश्चिपालकम्	

१४ । तूणकं चामरं वा—“तूणकं भवेदिदं रजौ रजौ तत्त्वं रः ।” परिं ।
“चामरस्य वीसमत्त तिष्ठिमत्त अग्नाता, अङ्गार सत्त सार ठाईं ठाईं शिष्माता ।
आइश्व्रत हार सार कामिणी सुगिज्जाए, अक्षरा दहाइ पंच पिंगले भणिज्जाए ॥”

प्रा० ।

“तूणकं समानिकापदइयं विनामितम् ।” ग० ।

१५ । चन्द्रकाल्ता—“चन्द्रकाल्ताभिधा रौ इसौ यो विरमः स्वराई ।”

परिं ।

१६ । विपिनतिलकम्—“विपिनतिलकं नसनरेफयुग्मैभवेत् ।” परिं ।

१७ । निशिपालकम्—“शंस निशिपालकमिदं भजसनात् रः ।” परिं ।
“हार धर तिष्ठि सर हुष परितिगणा, पंच गुरु दुष्ट लहु अंतकरु रगणा ।
एक सहि चंद्रमुहि वीस लहु आणआ, कव्यमण सप्यभग्न छंदं षिसिपालणा ॥”

प्रा० ।

“भाज्यसनरैत खलु मचगजगामिनी यामिनीति क्वापि ।” रामतारणशिरीमणिध्रतमिदं वाक्यम् ।

(८) अष्टौ ।

१ । “कृष्णभगजविलसितं भौ नौ नगौ स्वरनवकौ ।” पि० ।

“भौ विनगैः स्वरात् खमृष्णभगजविलसितम् ।” कै० ।

२ । गाथायां, “वरयुवती भौ यौ नगौ ।” पि० ।

“भौ रयना नगौ च यस्तां वरयुवतिरियम् ।” परिं । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

३ । गाथायां, “शैलशिखा भौ न्मौ नगौ भूतरसेन्द्रियाः ।”

पि० ।

४ । लीलाऽङ्गतिर्वा—“पञ्चभक्तारयुताऽङ्गतिर्यदिचाक्ष्यगुरुः ।” परिं ।

“लीलविसेस विआणहु मत्तहु वेविसहोः,

पंचत भग्नां पाश पश्चासिष्म एरिसहो ।

अंतठिचा जहु हार सुगिज्जाइ हे रमणी,

वामण अग्नात तिष्ठि सज्जा भुज मत्त सुर्यो ॥” प्रा० ।

५ । मणिकल्पता—“नजरभेन गेन च स्वाक्षिकल्पता ।” परि० ।

६ । वाणिनी—“नजरभजरैः सदा भवति वाणिनी गयुतैः ।” क० ।

७ । गरुडहतम्—“गरुडहतं नजौ भजतगा भवेयुर्यदा ।” परि० ।

८ । चित्रसंज्ञम्—“चित्रसंज्ञमीरितं रजौ रजौ रगौ च वृत्तम् ।” परि० ।

९ । चञ्चला वा—“चित्रसंज्ञमीरितं समानिकापदहयन्तु ।” ग० ।
“दिल्लिआ सुपक्ष आर्हं एकतो पश्चोहराईं,
हेष रुप्प पंच चक्र सञ्चलो मणीहराईं ।
अंत किञ्च गंध वंध अक्षवराईं सोरहाईं,
चंचला विष्णिमिआ फणिंद एहु दुःखहाईं ॥” प्रा० ।

१० । नाराचः पञ्चचामरं वा*—
“शर्वेद जय सञ्चलो सुपक्ष चक्र दीप्तेण, पश्चक ठाम पंचमे पश्चा चैजसवीप्तेण ।
पलत्ति हारु चारु सारु अंत जस्त बहुए, पसिङ्गेणराउ जंप गंध बंधु अहुए ॥”
प्रा० ।
“जरौ जरौ ततो जगौ च पञ्चचामरं वदेत् ।” परि० ।
“प्रमाणिकापदहयं वदन्ति पञ्चचामरम् ।” ग० ।

११ । ब्रह्मरूपं—“यस्मिन् सर्वे गा राजन्ते ब्रह्माद्यं तद्वूपं नाम ।” परि० ।
“जो लोभार्ण वटे विवुडे विजुष्टो हंस डाणो,
सुज्ञसो णाहो कंदुडावे कस्तु द्वे सारत्ताणो ।
क्षंदुग्नाश्रितो कन्तो वृत्तो सब्वं सोसुम्भाणीओ,
बन्धाणोरुओ क्षंदो एसो लोभार्ण वक्तव्याणीओ ॥” प्रा० ।

१२ । धीरलिता—“सङ्गथिता भरौ नरनगाथ धीरलिता ।” परि० ।

१३ । प्रवरलितम्—“यमौ नः सो रो गः प्रवरलितं नाम बोध्यम् ।”
परि० ।

१४ । मदनलिता—“वेदाङ्गाङ्गैर्मदनलिता मो भो नमनगः ।” परि० ।

* “खचौ गुरौ निरलरै सतीइ धीरशावदि, पठ्नडतराजकं नशजसेव मन्त्रहि इति डतरबाबहौ-
पिष्ठव्योः” रामतारकशिरोनिषिद्वा इतनिदं वाक्यम् ।

षोडशाचरसमहसभेदाः ।

८८

१५ । चकिता—“भः समभनगा यस्यां साष्टच्छिदि ह चकिता ।” परि० ।

१६ । चकिता—“भात् समतनगैरष्टच्छेदे स्यादिह चकिता ।” ग० ।

१७ । अचलधृतिः—“हिगुणितवस्तुत्वात्पुभिरचलधृतिरिह ।”* ग० ।

१८ । अत षोडशाचरसमहसानां लघुगुडकमी रेखाभिर्दर्शते ।

ठत्तामानि चट्टै	वर्णनां लघुगुडकमः											
	०	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११
१ । कृषभगजविलसितम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२ । वरयुवती	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
३ । शैलशिखा	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
४ । लीलाऽश्वगतिर्वा	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
५ । मणिकल्पता	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
६ । वाणिनी	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
७ । गरुडहतम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
८ । चिवसंज्ञम् (परि०)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
९ । चिवसंज्ञम् (ग०) †	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१० । नाराचः पञ्चचामरं वा	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
११ । ब्रह्मरूपम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१२ । धीरललिता	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१३ । प्रवरललितम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१४ । मदनललिता	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१५ । चकिता (परि०)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१६ । चकिता (ग०)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१७ । अचलधृतिः	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

* २६ पृष्ठे आस्थाताथा भीक्षार्यांशा चमित्रेष्यस् ।

† चम्पका ग्रा ।

(ड) अत्यष्टौ ।

१। “हरिणी न्यौ न्यौ न्यौ यतु समुद्रत्तुषयः ।” पि० ।

“सुमुखि लघवः पञ्च प्राच्यास्तो दशमान्तिमः,
तदनु ललितालापे वर्णौ वृत्तीयचतुर्थकौ ।
प्रभवति मुनर्यतोपात्म्यः स्मुरल्कनकप्रभे,
यतिरपि रसैर्वेदैरज्ञैः यूता हरिणीति सा ॥” शु० ।
“एतद्वधमविलसितमित्यपरे ।” ह० ।

२। “शिखरिणी न्यौ न्यौ न्यौ यतु रुद्राः ।” पि० ।

“यदि प्राच्योऽङ्गसुलितकमले पञ्च गुरव-
स्तो वर्णाः पञ्च प्रकृतिसुकुमाराङ्गि लघवः ।
त्रयोऽन्ये चोपात्म्याः सुतनुजघने भोगसुभगे,
रसैरीश्वर्यस्थां भवति विरतिः सा शिखरिणी ॥” शु० ।

३। “पृथ्वी उसौ उसौ यौ ग् वसुनवकौ ।” पि० ।

“हितीयमलिकुन्तले गुरु षड्ग्रन्थादशं,
चतुर्दशमय मिथ्ये गुरु गभीरनाभीङ्गे ।
सपञ्चदशमान्तिमलदनु यत्र कान्ते यतिर्
गिरीन्द्रफणभृकुलैर्भवति सुभु पृथ्वीति सा ॥” शु० ।

४। “मन्दाक्रान्ता भौ न्यौ रगौ ग् समुद्रत्तुस्वराः ।” पि० ।

“चत्वारः प्राक् सुतनु गुरवो ही दशैकादशी चेत्,
सुन्धे वर्णौ तदनु कुमुदामोदिनि इदशात्म्यौ ।
तदशात्म्यौ युगरसहयैर्यत्र कान्ते विरामो,
मन्दाक्रान्तां प्रवरकवयस्त्विं तां सङ्ग्रहते ॥” शु० ।

५ । “वंशपत्रपतितं भौ व्यौ नौ ग् दिग्देवयः ।” पि० ।

“दिष्टुनि वंशपत्रपतितं भरनभनलगैः ।” कै० ।

६ । गाथायां, “अतिशायिनी सौ उभौ उगौ ग् दिक्स्तराः ।”

पि० ।

“ससजैरतिशायिनी मता भजपरैर्गुरुभ्याम् ।” परि० । मुनः,

“ससजा भजगा तु दिक्स्तरैर्भवति चित्रसेखा ।” परि० ।

७ । गाथायां, “अवितथं न्जौ भ्जौ ज्ञौ ग् ।” पि० ।

“इयदशभिर्नजौ भजजला गुरु नर्हटकम् ।” कै० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

८ । गाथायां, “वस्त्रिन्द्रियसमुद्राश्वेत्कोकिलकम् ।” पि० ।

“मुनिगुहकार्णवै व्यातयतिर्वद कोकिलकम् ।” कै० ।

९ । हरिः—“रसयुग्मययुड् नौ स्मौ सो लगौ हि यदा हरिः ।” परि० ।

१० । काम्ता—“भवेल्काम्ता युगरसहयैर्भौ नरसा लगौ ।” परि० ।

११ । हारिणी—“वेदर्लभैर्मनमयला गश्वेत्तदा हारिणी ।” ग० ।

“वेदाङ्गाश्वैर्मनमयला गश्वेत्यसौ हारिणी ।” परि० ।

१२ । भारकाम्ता—“भारकाकाम्ता युगरसनगैर्भौ नरसा लगौ ।” परि० ।

“भारकाम्ता ममनरसला गुरुः श्रुतिष्ठृहयैः ।” ग० ।

१३ । पञ्चामरम्—“अवेहि पञ्चामरं जरौ जरौ जगौ लघुष ।” परि० ।

१४ । मालाधरः—“धृम दिग्म विप्पशा तहश भूवर्इ यप्पिशा,

चरणगण तीच्छो तहवि भूवर्इ दीच्छो ।

चमरजुष अमाला विमल गंध हारलसा,

भण्ड फण्णिसेहरा मुण्ड छंद मालाहरा ।” प्रा० ।

१५ । अव (परश्चे) समदशाचरसमठगानो लघुयशक्ती रेखाभिदर्श्यते ।

इतिहासानि अल्पाई	वर्णानि संस्कृतम्:											
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
१ । हरिणी	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२ । शिखरिणी	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
३ । पृथ्वी	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
४ । भूमिकान्ता	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
५ । वंशप्रवर्पतितम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
६ । अतिशायिनी	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
७ । अवितथम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
८ । कोकिलकम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
९ । हरिः	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१० । कान्ता	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
११ । इारिणी	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१२ । भाराकान्ता	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१३ । पञ्चचामरम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१४ । मालाधरः	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

(च) छत्रौ ।

१ । “कुसुमितलतावेणिता मत्ती न्यौ याविन्द्रियर्तुखराः ।”
पि० ।

“स्याहूतर्वेषैः कुसुमितलतावेणिता मत्ती न यौ यौ ।” वे० ।

२ । ग्रीष्माचक्रम्—“ज इंदासणा एकगसा सुहवेष पाएहिँ पाए,
तवसा दहुत्रह सोहेष दत्ता सुठाए सुठाए ।

दहा तिष्णिगुणा जहिँ सव्वला होइ मत्ता सुपाए,

फणिंदा भणंता किलाचक छंदो शिवाह जाए ॥”ग्रा० ।

“इदं ग्रीष्माचक्रं सदीर्चं समस्तीर्यकारैः समेतम् ।” परि० ।

३ । सिंहविस्मूर्जितम्—

“तद्वृत्तर्वश्वर्मौ भौ विरतिष्वेत् सिंहविस्मूर्जितं यौ ।” परि० ।

४ । मञ्जीरम्—“कुंतीपुत्रा तिथा दिस्त्रु मंथा संठइ एकापाए,
हाराइत्या दिल्ले कंकण गंधा संठवि जुगा जाए ।
चारीहारा भवाकारउ पाओ अंतहि संठीआए,
सप्ताराओ उद्धकाओउ जंपे पिंगल मंजीराए ॥” प्रा० ।

५ । चम्दलेखा चित्वलेखा वा—

“वेदाङ्गान्तैर्मभनयययुगैः स्यादियं चम्दलेखा ।” परि० ।

“मन्दाकान्ता नयुगलजठरा* कीर्तिता चित्वलेखा ।” ग० ।

६ । केसरम्—“अर्थाश्वाश्वैर्मभनयरयुगैर्वृत्तं मतं केसरम् ।” परि० ।

७ । नन्दनम्—“शिवतुरगैसु नन्दनमिदं नजौ भजौ रहयम् ।” परि० ।

८ । लता—“भवति नयुगलं रभौ रौ दश्मिर्गजेन्द्रीर्लता ।” परि० ।

९ । लालसा—“सैका वसुविरतिसनौ रैश्वतुभिर्युता लालसा ।” परि० ।

१० । गाथायां, “नाराचकं नौ रौ रौ ।” पि० ।

“दश्मिरष्टभिष्य यतिः ।” ह० । महामालिका वा ।

“यदि ह नयुगलं ततो वेदरीफैर्महामालिका ।” परि० ।

११ । गाथायां, “विबुधप्रिया सौं जौ भौं वसुदिशः ।” पि० ।

“अष्टदिभिरियं रसौ जयुगं भरौ विबुधप्रिया ।” परि० । चञ्चरीति प्रा० ।

१२ । हरनर्तनम्—

“सौं जौ भरसंयुतौ करिवाणखैर्हरनर्तनम् ।” परि० ।

१३ । हरिष्मुतम्—

“मात् सो जौ भरसंयुतौ करिवाणखैर्हरिष्मुतम् ।” परि० ।

१४ । शार्दूलसलितम्—

“सूर्याङ्गैर्मगणः सजौ स्त्रसयुतौ शार्दूलसलितम् ।” परि० ।

* “नपरखुयुता” इति तारानादध्यतः पाठः ।

१५। शार्दूलम्—“शार्दूलं वद मासषट्कायति मः सो जसौ रो ममेत् ।”
परिं ।

अत अष्टादशावरसमडकाना लघुगुरुकमी रेखाभिर्दश्यते । (पृष्ठे च द्रष्टव्यम्)

१६ । सुधा—“सुधा तर्कैस्त्वैर्भवति ऋतुभिर्यै मो नसतसाः ।” परि० ।

१७ । चिवलेखा—
“वर्णाखैर्मननततमैः कीर्तिता चिवलेखेयम् ।” परि० ।

१८ । चलम्—
“अौ ग्जी भौ चेचलमिदमुदितं युग्मुनिभिः स्तरैः ।” परि० ।

१९ । हीरकम्—“हीरकमुदितं भसनजनैरिह रगणोऽन्तः ।” परि० ।

२० । भ्रमरपदकम्—
“भाद्रनना नसौ भ्रमरपदकमिदमभिहितम् ।” परि० ।

२१ । अश्वगतिः—
“पञ्चभक्तारयुताऽश्वगतिर्यदि चास्थसरचिता ।” परि० ।

(इ) अतिष्ठतौ ।

१ । “शार्दूलविक्रीडितं नसौ उसौ तौ गादिलक्षणयः ।”
पि० ।

“आद्यं यत्र गुरुत्रयं प्रियतमे षष्ठ्यतस्याष्टमं,
सन्धेकादशतस्यस्तदनु चेदशादशाक्तिमाः ।
मात्तर्ण्यैर्मुनिभिश्च यत्र विरतिः पूर्णेन्दुविम्बानने,
तहत्तं प्रवदन्ति काव्यरसिकाः शार्दूलविक्रीडितम् ॥” शु० ।

२ । विष्वम्—
“हत्तं विष्वास्यं शरमुनितुरगैस्तर्णै न्सौ ततौ चेहृः ।” परि० ।

३ । गाथाया, “विस्मिता यमौ न्सौ रौ यसर्तुखराः ।” पि० ।
“रसर्ण्यैर्मौ न्सौ ररणुरयुता मेषविस्फूर्जिता स्यात् ।” परि० ।

४ । छाया—“भवेत्सैव छाया तयुगगयुता स्याहादशान्ते यदा ।” ग० ।

५ । “इयं छाया स्याता ऋतुरसहयैर्यै मनसा भौ गुरः ।” परि० ।

६ । पुष्पदाम—
“भूताश्वास्त्रात्तं मतनसररगैः कीर्तितं पुष्पदाम ।” परि० ।

“फुलदाम ।” ग. ।

७। मकरन्दिका—

“रसै: घड़् भिर्लैकैर्यमनसजजा गुरुर्मकारन्दिका ।” परि० ।

८। मणिमच्छरी—

“इनाहैं स्याद् यमनयजजगः कीर्तिता मणिमञ्चरी ।” परि० ।

४। समृद्धता—

“गजाभितुरगैर्जसौ जसतभा गच्छेत् समुद्रतता ।” परि० ।

१०। सुरसा—

“‘मौ भौ यो नो गुरुबेत् स्वरमनिकरणैराह सुरसाम् ।’” ग० ।

अद ऊनविंशत्यचरसमवत्तानां लवगुरुकमी रेखाभिर्दर्शते । (पृष्ठे च द्रष्टव्यम्) ।

हठनामानि अतिधृतौ	वर्णनां लघुग्रन्थः														
१। शार्दूलविक्रीडितम्	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५
२। विष्वम्	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५
३। विष्णिता	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५
४। छाया (ग०)	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५
५। छाया (परि०)	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५
६। पुष्पदाम	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५
७। मकारन्दिका	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५
८। मणिमञ्जरी	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५
९। समुद्रतता	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५
१०। सुरसा	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५
११। पञ्चचामरः	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५
१२। चन्द्रमाला	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५
१३। ध्वलाङ्गः	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५
१४। शरभुः	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५

११ । पञ्चचामरः—

“नयुगलगलघू निरस्तरौ यदा स पञ्चचामरः ।” परिं ।

१२ । चन्द्रमाला—“ठह्य दिश्वरजुधल मज्ज करधल करहि,
पुणवि दिश्वरजुधल मज्ज करधल करहि ।

सरसगण विमलजहू सुखि ठरहू मणगहू,
विमलमहू उरधकहू चंदमल कहहू सहू ॥” प्रा० ।

१३ । धवलाङ्गः—“पलहू वसुलहू जुधल विमलमहू महिधले,
ठह्य ठहू रमणगति सगण पञ्च पञ्च तले ।
दिश्वगण चउ पञ्चहैं भणि फणिवहू णियमहै,
करध्र सगण सरि सउ ससिवधणि धवलहै ॥” प्रा० ।

१४ । शम्भुः—“अवलोधाणं भण सुच्छंदं मणमज्जे सुकलं संदुक्षं,
सुपिंचं अंते धरि हत्थो दिज्जहू कुनीपुक्षं संजुक्षं ।
गणश्रग्या दिज्जहू एंचं किज्जहू अंते सत्ता हारा जं,
इश्र वत्तीसाणश्र मत्ता पाअहि क्छंदो संभू णामोचं ॥”प्रा० ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ सप्त छतयः । तत्र—

(क) छतौ ।

१ । “ग्लिति हृष्म् ।” पि० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“बीरजी गलौ भवेदिहृष्मिन् लक्षणेन हृष्म नाम ।” के० ।

सार्वेतिकं लक्षणम्—१० (—८) । यैषलप्राक्तयस्ये उर्म गल्काशाकीलम् ।

२ । “सुवदना औ भौ यौ खाविष्वरर्तवः ।” पि० ।

“ज्ञेया सप्ताख्यपद्भिर्मरभनययुता भौ गः सुवदना ।” के० ।

सा—{४ (—), —, २ (—), ६ (—), २ (—), १ (—), —} ।

३ । सुवंशा—

“खाता पूर्वैः सुवंशा यदि मरभनास्त्रहयं गो गुह्य ।” परि० ।

सा—{४ (—), —, २ (—), ५ (—), २ (———), २ (—)} ।

४ । श्रोभा—“रसैरखैरखैर्यमननतगैर्गेन श्रोभेयमुक्ता ।” परि० ।

सा—{—, ५ (—), ६ (—), १ (———), २ (—)} ।

५ । मत्तेभविक्तीडितम्—

“सभरा औ यत्कास्त्रयोदश्यतिर्मत्तेभविक्तीडितम् ।” परि० ।

सा—{२ (—), १ (—), २ (—), ——, ३ (—), ३ (—), —, २ (—), ——} ।

६ । गीता—“जह आइ हत्य एरेद विस्विपाश पंचह जोहलो,

जहिँ ठाइँ कहुहि हत्य दिस्सइ सह अंतह एउरो ।

सुह कंद गीअउ सुजि गीअउ सब लोअहि जाणिओ,

कह सिडु सिडु दिडु दिडु पिंगलेण वखाणिओ ।” प्रा० ।

“सगणो जयुगमभरैः रुगैः कथिता बुधैरिह गीतिका ।” परि० ।

सा—{४ (————)} ।

(ख) प्रकृतौ ।

१ । “सम्भरा औ भौ यौ य विःसप्तका ।” पि० ।

“चत्वारो यत्र वर्णाः प्रथममलघवः षष्ठवः सप्तमोऽपि,

द्वी तदृष्ट षोडशायौ स्त्रगमदतिलके षोडशान्यौ तथान्यौ ।

रभासन्धोऽ काम्ते मुनिमुनिभिर्भूते चेहिरामो,

बाले वन्यैः कवीन्द्रैः सुततु निगदिता सम्भरा सा प्रसिद्धा ।” शु० ।

सा—{४ (—), ——, ५ (—), १ (———)} ।

३ । गोदायां शशिवदना बहुसंज्ञका—

“शशिवदना न्जौ भजौ ज् चौ सद्गदिशः ।” पि० ।

“सलिलनिधिर्विदिष्ट नजौ भगणो जगणास्त्यस्तः ।” परि० ।

“नजभजजा जरौ यदि तदा गदिता सरसी कवीश्वरैः ।” ग० ।

“सिंहकमिदमन्यत्” इति रामतारणश्चिरोमचिष्ठतम् ।

सां—{४ (—), ——, २ (—), ३ (— —), ——}।

३ । नरेश्वरः—“आइहि जयं पाशगणं पश्चलिशं जोह्ल अंत ठवीजे,
काहल सह गंधं इमं दिश्गणं कंकणं ताह करीजे ।

सहै एक भैरि चलु खरवहु फुकहु सक्त सुभव्या
चामर जुगं अंत जहिं पश्चलिशं एह खरेंदउ कम्बा ॥”

प्रा० ।

सां—{——, ——, ० (—), २ (——), ——}।

(ग) आकृतौ ।

१ । “मद्रकं भौ नौ नौ नौ नौ दिगादित्याः ।” पि० ।

“भौ नरना रनावथं गुह्दिंगर्कविरमं हि भद्रकमिदम् ।” के० ।

सां—{——, ——, २ (——, ——), ३ (—), —}।

२ । मदिरा—

“सप्तभकारकातावसितौ सगुहः कविभिः कथिता मदिरा ।” परि० ।

“सप्तभकारयुतैकगुरुर्गदितेयमुदारतरा मदिरा ।” ग० ।

सां—{० (——), —}।

३ । “लालित्यं भुजगेन्द्रेण भाषितमेतच्चेष्वसरस्तजनगुभिः ।” परि० ।

सां—{१ (—), ——, ——, ——, ३ (—), ——, ४ (—), —}।

४ । हंसी—“विज्ञूमाला पाए पाए तिथं दिश्गणं तहु बहुगुणयुक्ता,

असे कक्षा सुक्षा वक्षा भयहु फविवहु कविवर गजुगा ।

अं दतीसा मत्ता अके पथं पथं पश्चलिशं सहुगुहु सोहा,

एसा हंसी अप्ता हंदो सप्तस्तुहुप्तणं मथहुप्तहु मोहा ॥” प्रा० ।

“मौ गौ नाश्वत्वारो गो गो भवति वसुभुवनयतिरिति इंसी ।” परि० ।
सं—{८(—), ११(—), ——} ।

५। महास्वर्गरा—

“सजता नसौ ररौ गः फणितुरगहयैः स्यामहास्वर्गरात्या ।” परि० ।
सं—{——, ——, ——, ६(—), २(——), ——} ।

(घ) विज्ञातौ ।

१। “अप्वललितं न्जौ भजौ भौ युद्रादित्याः ।” पि० ।
“यदि ह नजौ भजौ भज्मलगास्तदाप्वललितं हराक्यतिमत् ।” के० ।
“नज्मजभा जभौ लघुगुरु बुधैसु गदितेयमद्रितनया ।” ग० ।
सं—{१(—), २(——, ——), ——} ।

२। “मत्ताक्रीड़ा मौ लौ नौ नौ ग्वसुपञ्चदशकौ ।” पि० ।
“मत्ताक्रीड़ा मौ लौ नौ नलिति भवति वसुश्वरदशयतियुता ।” के० ।
“मत्ताक्रीड़ं वस्तिष्वाशायति मयुगगयुगमनुलघुरुभिः ।” ग० ।
सं—{८(—), १४(—), —} ।

३। सुन्दरिका—

“जहि आइहि हत्या करञ्चल तत्या पाच लङ्घ जुञ्च कस्य गणा,
ठवि चामरञ्च काहलजुञ्च वंका सङ्ग पहङ्गिअ वेवि गणा ।
पञ्च अंतहि सङ्को गण पभणिज्जे तेइसवस्य पमाण किश्चा,
इष्य मत्तहि पोमावइ पभणिज्जे वस्त्वहि सुन्दरिका भणिच्चा ॥” प्रा० ।
“इह सुन्दरिका पिङ्गलमुनिनोक्ता सहयतो भसता उलभगाः ।” परि० ।
सं—{१(——), —, ४(—), १(—), ३(——)} ।

(ङ) सङ्कृतौ ।

१। “तन्वी भतौ न्सौ भौ न्याविन्द्रियस्वरमासाः ।” पि० ।
“भूतमुनोनैर्यतिरिह भतनाः रभौ भनयास्य यदि भवति तन्वी ।” के० ।
सं—{——, ——, ६(—), ——, ——, ६(—), ——} ।

२ । किरीटम्—

“ठावहु आरहि सक्षगणा तह सङ्ग विसज्जहु वेवि तहा पर,
ऐउर सह जुधं तह ऐउरए परिवारह भव्य गणा कर ।
काहल जुगल अंत ठविज्जहु एपरि चौविह वस्त्र पश्चासहु,
वत्तिस मत्त पश्चप्पच लिक्खह अठु भग्नार किरीट विसेसहु ॥” प्रा० ।
“नाम किरीटमिदं भग्ना यदि पिङ्गलनागमुनोद्धमतं किल ।” परि० ।

सं—{८ (———)} ।

३ । दुर्मिलम्—

“दुर्मिलाइ पश्चासहि वस्त्र विसेसहि दोस फणीदह चारुगणा,
भण मत्त वतीसह जाणिष्ठ वेसह अठुह ठामठरै सग्ना ।
गण अस ण दिज्जह कित्ति लहिज्जह लज्जह दोस अणीष्ठ करी,
कइ तोणि विसामहि पाश्चहि पाश्चहि ताकर अठु छउ इहचो ॥” प्रा० ।
“सगणैरिह छत्तवरं वसुभिः किल दुर्मिलसुत्तमिदं कविभिः ।” परि० ।

सं—{८ (———)} ।

(च) अभिज्ञतौ ।

१ । “क्रौञ्चपदा भमौ स्भमौ नौ नौ ग् भूतेन्द्रियवस्तुषयः ।”
पि० ।

“क्रौञ्चपदा भमौ स्भमौ ननना न्नाविषुशरवस्तुनिविरतिरिह भवेत् ।” के० ।

सं—{१ (————), १४ (—), —} ।

(क्ष) उत्तमतौ ।

१ । “भुजङ्गविजृभितं भमौ लौ नौ नौ सौं लगौ वसुकद्रज्जषयः ।”
पि० ।

“वस्त्रीशास्त्रक्षेदीपितं ममतनयुगनरसलगैभुजङ्गविजृभितम् ।” के० ।

सं—{८ (—), १० (—), —१ (———), —} ।

२ । “अपवाहको मौ नौ नौ न्मौ गौ नवर्तुरसेन्द्रियाणि ।”
पि० ।

“मो नाः षट् सगगिति यदि नवरसरसशरयतियुतमपवाहात्यम् ।” के० ।
सां—{१ (—), २० (—), २ (—)} ।

षष्ठोऽध्यायः ।

— ०० —

अथ दण्डकजातयः ।

१ । “दण्डको नौ रः । २ । प्रथमश्वगङ्गवृष्टिप्रपातः ।
३ । अन्यत्र रातमाण्डव्याभ्याम् । ४ । शेषः प्रचित इति ।”
पि० ।

१ । “यत्र पादे द्वौ नकारौ रेफाव सप्त भवन्ति दण्डको नाम सः ।
२ । यः सप्तविंशत्यत्तरपादः प्रथमो दण्डकः, स चण्डवृष्टिप्रपातो नाम ।
३ । रातमाण्डव्याभ्याम्भविभ्यामन्यतास्त्राभिधानमेतदेव ताभ्यां पुनरन्वैव
संज्ञा ज्ञातास्य उत्तस्य । ४ । इत्थरण्डवृष्टिप्रपातादूर्ध्वं दण्डकप्रस्तारः प्रचित
इति संज्ञां लभते; पूर्वमेकैकाद्वरकमेण इन्द्रसां वृष्टिकला, इदानीन्तु रेफोप-
स्त्रज्ञिताद्वरत्रयेण वृद्धिः । अत्र पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“यदिह नयुगलं सतः सप्त रेफास्तदा चण्डवृष्टिप्रपातो भवेद्दण्डकः ।” के० ।
२ । “प्रतिचरणविवृद्धरेफाः स्युरण्डिव्यालजीमूतसीलाकरोहाम-
शङ्खादयः ।” के० । अद्व—

“आदिपदात् क्रमेण आरामः, संचामः, सुरामः, वैकुण्ठः, ऊरः,

कासारः, विसारः, संहारः, नोहारः, मन्द्रः, केदारः, आसारः, सल्कारः, संस्कारः, माकन्दः, नोविन्दः, सानन्दः, सन्दोहः, आनन्द इत्येति शास्त्राः ।”

परिं ।

३ । “प्रचितकसमभिधो धीरधीभिः स्मृतो दण्डको नहयादुपरैः सप्तभिर्यैः ।” ग० ।

इति पाठ एसिशातिक-समितिश्च-इतिविवित-पत्तके ।

४ । “नयुगगुरुश्चर्वं यकाराः कवीच्छानुरोधासदा यत्र वस्त्रम् एषोऽपरो दण्डकः पर्खितरीरितः सिंहविक्रान्त नाम ।” परिं ।

५ । “यकारैः कवीच्छानुरोधान्निबद्धैः प्रसिद्धो विश्वोऽपरो दण्डकः सिंहविक्रीडनाम ।” परिं ।

६ । “यत्र रेफान् कविः स्वेच्छया पाठसौकर्यसप्तश्चया रोपयत्येष धीरैः स्मृतो दण्डको मत्तमातङ्गलीलाकरः ।” परिं ।

“यत्र रेफः परं स्वेच्छया गुम्फितः स स्मृतो दण्डको मत्तमातङ्गलीला-करः ।” ग० ।

७ । “सगणः सकलः खलु यत्र भवेत् तमिह प्रवदन्ति बुधाः कुसुम-स्तवकम् ।” परिं ।

८ । “स्वेच्छया रजौ क्रमेण सविवेशयल्युदारधीः कविः स दण्डकः स्मृतो जयत्यशीकमञ्चरी ।” परिं ।

“यत्र दृश्यते गुरोः परो लघुः क्रमात्स उच्यते बुधैरशोकपुष्पमञ्चरीति ।”

ग० ।

९ । “स्वाधुर्गुरुः क्रमेण यत्र वथते सुधीभिरिच्छया स दण्डकस्वनङ्ग-शेखरः स्मृतः ।” परिं ।

“स्वाधुर्गुरुनिजेच्छया यदा निवेशते तदैष दण्डको भवत्यनङ्गशेखरः ।”

ग० ।

१० । “‘स्वाहिनकृत् श्वभदः श्वितिपश्चस्मुद्रनगादिकपश्चगतोऽथ विभावरिभर्तुः ।’ इति दीपिकायां भुजङ्गविलासाभिधानदण्डकः ।”

११ । “चन्द्रः शुभोऽकात् विकालाद्रिदन्तावलाशाश्विवस्यस्तः स्वात्
कुरामर्तुगाशाश्विवस्यः ।” इति दीपिकायां कामवाणाभिधानमाला-
दर्शकः ।” रामतारणगिरीमणिना धूतौ इसी ही दस्तकौ ।

१२ । वैद्वत-प्राञ्चतये स्वयम्भीतद्यक्तजातिसः विभिन्ने हैं वृद्धिंश्याधिकाशर-समडृते व्यास्थाते ।

१ । साणूरम्—

“काषेक्ष पढ़म दिघ सरस पश्चह भुश पश्चह पलिश तह ठविश वरं,
सज्जूर् सुभणि भणहरणि रशणि पहुवणि कमल-दल-णशणि वरं ।
वसीस मतह पश्च पश्च ठवहु पश्चणिश तहम करश्चल दिश्चगणं,
मता पल मुलिश्च छउ चउकल किश कइवर दिणश्चर भुशपश्चं ॥” प्रा० ।

सा—{—, २४ (—), —}=१२ मात्राः ।

२ । विभङ्गी—

“सव पश्चहि पढ़म भण दहश सुपिशगण भगणा तह अंता गुरु

जुग्मा हत्वा असाता,

पुण विश गुरुजुश लहुजुश लहुजुश वलश जुश्ल कर जंपद

शाआकइराआ सुंदरकाशा ।

पश्च पश्च तलहि करहि गश्चगमणि ससिवशणि चालिस मत्ता कइ
कर जुत्ता एहु निरुत्ता,

गुणि गण सव पश्च वसु रसु जुश सउ पश्च पश्चलिश त्तिभंगी सुहसंगी
सज्जणसंगी ॥” प्रा० ।

पव लिपिकरप्रमादी स्थुटं प्रतीयते ।

सा—{२० (—), — ~ ~, — —, ~ ~ —, — — ~ — —}=४१ मात्राः (?) ।

इति धीषकृते इन्द्रःसारसंशहे समडृतमेदी नाम दृतीयोऽशः ।

चतुर्थोऽशः ।

अत तावच्छदासि पुनरन्वया शेषीविभागेन समाप्ती व्याख्यायने ।

प्रथमोऽध्यायः ।

—oo—

अथ दश शुक्ल वर्गः ।

“वृत्तं समर्प्तसर्वं विषमस्तु ।” पि० ।

अत समहत्तमेकादशवर्गेषु विभज्यते । तत्र शुक्ल दश, मित्रस्येकः ।

तेषु—

(क) गुर्व्वक्षरवर्गः । पाशात्यनाम Spōndēc.

१ । श्रीरेकाक्षरा, यथा—“धीस्ते, भायात् ।”

२ । स्त्री द्वाक्षरा, यथा—“गोपस्त्रोभिः, क्षणो रेमे ।” ग० ।

३ । ताली नारी वा त्राक्षरा, यथा—

“तुद्वाणं, अद्वाणं । चंडेसो, रक्षेसो ॥” प्रा० ।

४ । तीर्ण कन्या वा चतुरक्षरा, यथा—

“जात्रा मात्रा, पुक्ता भुक्ता । इसे जाणो, किञ्जे जुक्ता ॥” प्रा० ।

५ । सम्मोहा पञ्चाक्षरा, यथा—

“उद्धंडा उड्डो, दूरित्ता खंडो । तेलोक्का सोक्तं, देज मे मोक्तं ॥” प्रा० ।

६ । शेषा, विद्युक्षेखा, वाणी वा षड्क्षरा, यथा—

“जुञ्जंतो उहमि, कालिका संगामे ।

गञ्जंतो संहारो, दूरित्ता हम्मारो ॥” प्रा० ।

७ । श्रीर्वर्षयं सप्तशतर, यथा—

“चंदा कुंदा एकासा, चारा हीरा वा इंसा ।

जे जे बेता विषीभा, तुझा किसी जिषीआँ ॥” प्रा० ।

८ । विद्युम्भालाष्टाष्टरा, यथा—

“विद्युम्भालालीलान् भोगान्, मुक्ता मुक्ती वलं कुर्यात् ।

धानोत्पत्तं निःसामान्यं, सौख्यं भीतुं यद्याकाष्टेत् ॥” इ० ।

९ । रूपमाली नवाष्टरा, यथा—

“जे लचे विजू भेहं धारा, पपूज्ञा खीवा सहे भोरा ।

वीर्षता भंदा सीधा वाघा, कंपंता काघा कंता खाघा ॥” प्रा० ।

१० । मालतीमाला एकादशाष्टरा, यथा—

“ठामा ठामा हत्यी जूहा पेक्खीभा, शाई भेहा भेहु सिंगे देक्खीभा ।

वीरा हत्या अग्ने खगा वज्जुंता, शाई विजू भेहा मज्जे खशंता ॥” प्रा० ।

११ । विद्याधारो ह्यादशाष्टरः, यथा—

“जात्यू कठे वीसा दिङ्गा सीसि गंगा, शाआराआ शिंगे हारा गोरी अंगा,

गब्बे रामा मारूकामा लिज्जे किसी, सोज देज मोक्खा देज अङ्गा भसी ॥”

प्रा० ।

१२ । लीलाखेलः कामक्रीड़े वा पञ्चदशाष्टरः, यथा—

“‘मा कान्ते पञ्चसान्ते पर्याकाशे देशेऽस्ताषीः,

कान्तं वलं छतं पूर्वं चर्मं मत्वा रात्री चेत् ।

चृत्प्रामः प्राढेषेत्वेती राहुः कूरः प्राथारु,

तप्ताद्यन्ते हर्षस्यान्ते शथैकान्ते कर्त्तव्या ॥’

इति वर्णान्तरः ।” ग० ।

१३ । ब्रह्मरूपं योङ्गशाष्टरे, यथा—

“उत्पत्ता जोहा उँडे कोहा औत्ता औत्ती जुज्जेता,

मिष्टका रेभा जाहे देभा चप्पा चप्पी बुज्जेता ।

भक्षाका सक्षा हिष्ये कण्ठा मत्या पिष्टो अशंता,
यं समा ममा आए अमा तुषा उदा हेरता ॥” प्रा० ।

(क) लघुष्वरवर्गः । पाषाण्ये Pyrrhic and Tribräch.

- १। एकाक्षरोदाइरर्ण—“काति तव ।”
- २। मधु इक्षरं, यथा—“हर हर । मम मल ॥” प्रा० ।
- ३। कमलस्याक्षरः, यथा—“भमर विहर । कुसुममधुनि ॥” प्रा० ।
- ४। यमकं पञ्चाक्षरं, यथा—
“पवण वह, सरिर सह । मध्यण हण, तवह मण ॥” प्रा० ।
- ५। दमनकं षड्क्षरं, यथा—
“कमलणभणि, अभिअवभणि । तदणि वरिणि, मिलह सुपुणि ॥” प्रा० ।
- ६। तरलनयनं हादशाक्षरं, यथा—
“कमलवभण तिणभण हर, गिरिवरसभण तिसुलधर ।
ससहरतिलभ पलभकर, वितरहि महु अभिमत वर ॥” प्रा० ।
- ७। अचलष्टिर्गिल्यायी वा बोड्याक्षरा, यथा—
“तरणिदुष्टिवटटरुचिरतरवसति-रमरसुनिसुखजनविहितगुतिरिह ।
मुरसिपुरभिनवजलधररुचितगु-रचलष्टिरुदयति सुक्षतिष्ठदि खलु ॥” ग० ।

(ग) समानीवर्गः । पाषाण्यनाम Trōchēē.

“ग्लिति समानी ।” पि० । सां (— —) ।

- १। सारो इक्षरः, यथा—“संसु एउ । सुक्षु देउ ॥” प्रा० ।
- २। घारि चतुरक्षरा, यथा—
“देउ देउ, सुभ देउ । जासु सीउ, चंद दीस ॥” प्रा० ।
- ३। सुमानी अन्यलुष्टिविहीनसमाक्षरा, यथा—
“कंजरा चक्रांतचा, पञ्चचा पञ्चांतचा ।
कुम्भपिष्टिकं पए, धूलि स्तर भंपए ॥” प्रा० ।

४ । समानिका मन्त्रिका वाऽष्टाक्षरा, यथा—

“यस्य क्षणपादपश्चमस्ति हृतङ्गागस्त्र ।

धीः समानिका परेण नोचितात्र मक्षरेण ॥” ग० ।

५ । श्वेनी अस्त्वलघुहीनैकादशाक्षरा, यथा—

“क्लूरद्विरायतायनासिका, चच्चला कठोरतोशनादिनी ।

युष्काङ्क्षिणी सदामिषप्रिया, श्वेनिकेव सा विगर्हिताङ्गना ॥” ह० ।

६ । चामरम्भूणकं वास्त्वलघुहीनपञ्चदशाक्षरं, यथा—

“सा सुवर्णकेतकं विकाशि भृङ्गपूरितम्,

पञ्चवाणवाणजालपूर्णहेमतूणकम् ।

राधिका वितर्क्य माधवाद्य मासि माधवे,

मोहमेति निर्भरं त्वया विना कलानिधे ॥” ग० ।

“क्षण क्षण क्षण क्षण क्षण क्षण रक्ष माम्,

क्षण क्षण क्षण क्षण क्षण क्षण पाहि माम् ।” इति चैतन्यः ।

“एहि एहि देहि देहि देवि रक्षदन्तिके,

भारताय कातराय क्षणभक्तिमन्त्रिके ।” भारतचन्द्रः ।

७ । चच्चला चित्रसंज्ञं वा षोडशाक्षरं, यथा—

“विद्वमारणाधरौष्ठशेभिवेणवाद्यहृष्ट-वस्त्रवीजनाङ्गसङ्गजातमुग्धकरणकाङ्ग ।

त्वां सदैव वासुदेव पुण्यलभ्यपादसेव, वन्यमुष्मचित्रकेश संमरामि गोपवेश ॥”

ग० ।

८ । हृष्टं गणका वा विंशत्यक्षरा, यथा—

“जन्ममात्रदुःखकारि कर्म निर्मितं भवत्यनर्थहेतु,

तेन सर्वमात्रमतुष्ममीषमाण उत्तमं सुखं लभस्त ।

विद्वि बुद्धिपूर्वकं ममोपदेशवाक्यमेतदादरेण,

हृष्टमेतदुत्तमं महाकुलप्रस्तुतजन्मना हिताय ॥” ह० ।

९ । अशोकपुष्पमस्त्ररीनामदण्डकोऽष्टाविंशत्यक्षरो तदधिकाक्षरो वा,
यथा—

“मूर्दि॑ चारुचम्पकसूजा सलीलवेष्टनं लसलवङ्गचारुचन्द्रिका कर्षेषु,
कर्णयोरयोकपुष्पमञ्जरीवतंसको गते च कान्तकेशरोपकृसदाम ।
पुष्पनागकेशरादिपुष्परेणुरुषणं तग्नी विचित्रमिल्युपात्तवेश एष,
केशवः पुनातु नः स्तुपुष्पभूषितः समूर्त्सिमानिवागतो मधुर्विहर्त्सुमद ॥” ग० ।

(घ) प्रमाणीवर्गः । पास्त्रात्मनाम Iambus.

“लिति प्रमाणी ।” पि० । सां (— —) ।

१ । मही दशरथा, यथा—“सई उमा । रहो तुमा ॥” प्रा० ।
२ । नगानी चतुरक्षरा, यथा—
“सरसई, पसस्ति॒हो । कइत्तथा, फुरंतु॒ ते ॥” प्रा० ।
३ । प्रमाणिका नगस्त्र॒रुपिणी वाष्टाक्षरा, यथा—
“णिसुंभ-सुंभ-खंडिणी, गिरीस-गेह-मेडिणी ।” प्रा० ।
४ । पञ्चचामरस्य दादशाक्षरस्य हत्तरत्राकरपरिशिष्टे लक्षणमेव दृश्यते ।
५ । नराजं पञ्चचामरं वा षोडशाक्षरं, यथा—
“सुरदुमूलमण्डपे विचित्ररत्ननिर्मिते, लसहितानभूषिते सलीलविभ्रमालसम् ।
सुराङ्गनाभवङ्गवीकरप्रपञ्चचामर-स्फुरत्तमीरवीजितं सदाच्युतं भजामि तम् ॥”
ग० ।

६ । पञ्चचामरस्य सप्तदशाक्षरस्य हत्तरत्राकरपरिशिष्टे लक्षणमेव दृश्यते ।
७ । अनङ्गशेखरास्त्रदण्डकोऽष्टाविंशत्यक्षरस्तदधिकाक्षरो वा, यथा—
“उद्देत्यसौ सुधाकरः पुरो विलोकयाद्य राधिके विजृश्माणगौरदीधितिः,
रतिस्त्रहस्तनिर्मितः कलाकुतृहस्तेन चारुचम्पकैरनङ्गशेखरः किम् ।
इति प्रमोदकारिणीं प्रियाप्रसादलक्षणां गिरं समुहिरन् सुरारिरहुताम्,
प्रदीपकालसङ्गमोङ्गसम्भाना मनोङ्गकेलिकौतुकी करोतु नः क्षतार्थताम् ॥”
ग० ।

(४) यमस्वर्गः । सां (— — —) ।

१। शशी व्रहचरा, यथा—“भवाणी इच्छती । दुरितं इरंती ॥” प्रा० ।
 २। शहनारी सोमराजी वा व्रहचरा, यथा—
 “इरे सोमराजी-समा ते यशःश्रीः । जगत्प्रकाशस्थ स्तित्वात्प्रकाशम् ॥”

ग० ।

३। भुजङ्गप्रयातं द्वादशाचरम्, यथा—

“पुरः साधुवद्वाति मिथ्याविनीतः, परोचे करोत्यर्थनाशं इताशः ।
 भुजङ्गप्रयातोपमं यस्य चित्तम्, त्यजेत्ताद्वर्णं दुर्वित्रिं जुमित्रम् ॥” इ० ।
 तथा च महानिर्वाचतव्ये,
 “त्वमेकं शरणं त्वमेकं वरेण्यं, त्वमेकं जगल्कारणं विश्वरूपम् ।
 त्वमेकं जगल्कार्त्तुं पाठू प्रहर्त्तुं, त्वमेकं परं निश्चलं निर्विकल्पम् ॥
 भयानां भयं भीषणं भोषणानां, गतिः प्राणिनां पावनं पावनानाम् ।
 महोच्चैः पदानां नियन्तु त्वमेकं, परेषां परं रक्षकं रक्षकाणाम् ॥
 तदेकं द्वारामस्तदेकं जपामः, तदेकं जगल्कार्त्तिरूपं नमामः ।
 तदेकं निधानं निरालम्बमीशं, भवाश्चोषिपोतं शरणं व्रजामः ॥”

४। कन्दमस्थगुरुहयहीनं व्रयोदशाचरं, यथा—
 “एरे कंस जापेहि हो एक बालाह, इज देवदेवुक ती दंस कालाह ।
 तहा गेखकंसो जणाणदकंदेण, जहा हत्ति दिटो खिचाणारिविंदेण ॥”

प्रा० ।

५। क्षीडुचक्रमष्टादशाचरं, यथा—

“जहोँ भूत वेताल यच्छत गावंत खाए कवंधा,
 सिवा फेर फेकार इक्कावलंता फुले कसरधा ।
 कच्छा दुह फुडेर मल्ला कवंधा यच्छता इसंता,
 तहाँ बोर इच्छोर संबाल मझे तुलंता इसंता ॥” प्रा० ।

६। क्षिंहविक्कीर्त-शामकस्तद्युक्तस्थ ब्रह्मविंशत्त्वाचरस्तद्विक्राचरस्त
 द्वादशरात्रावरपरिशिष्टे वाष्पसेव हम्मते ।

(च) रागवर्गः । सां (— — —) ।

- १ । प्रिया शृगी वा व्राण्डरा, यथा—
“संकरो, संकरो । पाण्ड्यो, पाण्ड्यो ॥” प्रा० ।
- २ । हियोधा घड़चरा, यथा—
“कंससंहारिणा, पक्षिसंचारिणा । देवैर्जिवभा, देवैर्मै शिवभा ॥” प्रा० ।
- ३ । महालक्ष्मीनवाचरा, यथा—
“मुङ्डमाला गले कंठिषा, शारदाचामा भुमा संठिषा ।
वृद्धक्षाचा किञ्चावासणा, चंडिषा पाठ सिंहासणा ॥” प्रा० ।
- ४ । स्त्रियो लक्ष्मीधरा वा दादशाचरा, यथा—
“यो रथे युहपते निर्भरं निर्भयस्यागिता यस्य सर्वस्वदानावधिः,
तं नरं वीर्यं लक्ष्मीर्यग्निः स्त्रियो, नूनमधेति सलोर्तिशङ्काशुकाः ॥” ४० ।
तथा च भागवते ४।७।४४,
- ५ । स्त्री लक्ष्मीकमाकाङ्क्षातां, दर्शनं ते परिभ्रष्टसलक्ष्मणाम् ।
कीर्त्यमाने दृभिर्नीलं यज्ञेश ते, यज्ञविज्ञाः चयं यान्ति तस्मै तमः ॥”
- ५ । मत्समातङ्गलीलाकरो नाम दण्डकः सप्तविंशत्यचरस्वदधिकाचरो
वा, यथा—
“हेमगौरे वसानोऽशुके शक्रनीलासिते वर्षणि स्त्रैदिव्यानुलेपाङ्गितः,
तारहारांशुवचो नभस्त्रिमालाङ्गितो भव्यभूषीउच्चलाङ्गः समं सीरिणा ।
चक्षुनाभाम्बरेण्डुकुस्त्राभद्रेहेन लीलापरोहासहासोर्मिकौशूहलैः,
कंसरङ्गाद्रिगः पातु नस्त्रिपाणिर्गतिक्रीड़या मत्समातङ्गलीलाकरः ॥” ८० ।

(छ) तत्त्ववर्गः । सां (— — —) ।

- १ । पञ्चाशस्यचरो, यथा—
“सो देष्ट, सुवसारैँ । संहारि, दुर्लालैँ ॥” प्रा० ।
- २ । हारीतीऽस्त्रलघुहीनः पञ्चाशरो, यथा—
“जा मत्तिजुङ्गा, धन्देहविता । जा शीर चारी, धन्दा पिचारी ॥” प्रा० ।

३ । मन्यानः षड्क्षरो, यथा—

“राशा जँहा लुक्त, पंडितहो सुख ।

किसी करे थप्प, सोराज्ज उप्पेक्ष ॥” प्रा० ।

४ । विद्वङ्गमालान्धस्त्रुविहीनैकादशाक्षरा, यथा—

“नासावधापतपाङ्गविनोदी,” रामकृष्णविलोमकाव्ये ।

५ । सारङ्गो हादशाक्षरो, यथा—

“रे गोड थक्कंतु ते हत्यिज्याइँ, पङ्गहि वजंतु पाइक्कूज्याइँ ।

कासीसराशा सरासारश्चगेण, को हत्यि की पत्ति की वीरवगेण ॥” प्रा० ।

६ । कामवाण्णमिधदण्डकस्यान्धस्त्रुहीनस्य उन्नतिंशदक्षरस्य लक्षण-
भेव दृश्यते, दर्शितच्च तत् १०४ पृष्ठे ।

(ज) सगणवर्गः । सां (— — —) । पाश्चात्यनाम Ānapēst.

१ । रमणस्त्वक्षरो, यथा—

“ससिणा, रमणी । पद्मणा, तरुणी ॥” प्रा० ।

२ । डीनं षड्क्षरं, यथा—

“पिष्मभत्ति पिश्चा, गुणमत्त सुश्रा । धणजुक्त घरा, बहु-सुक्खकरा ॥” प्रा० ।

३ । तोटकं हादशाक्षरं, यथा—

“त्यज तोटकमर्थनियोगकरं, प्रमदाधिकातं व्यसनोपहतम् ।

उपधाभिरशुद्धमतिं सचिवं, नरनायकभीरुकमायुधिकम् ॥” ह० ।

तथा च रघुवंशे टा४१,

“स तथेति विनेतुरुदारमतेः, प्रतिगृह्ण वचो विसर्ज मुनिम् ।

तदलभ्यपदं छ्वदि शोकघने, प्रतियातमिवान्तिकमस्य गुरोः ॥”

४ । भमरावली नलिनी वा पञ्चदशाक्षरा, यथा—

“तुम्ह देव दुरित्स-गणा-हरणा चरणा, जहु पान्त चंदकला-भरणा सरणा ।

परिपूजाउं तेजिष्ठ लोभमणा भमणा, सुह पेण्ठिउ लोकविणासमणा समणा ॥”

प्रा० ।

५ । दुर्भिलं चतुर्विंशत्यच्चरं, यथा—

“पहु दिल्लिभ रज्जाभ-टोप्पर मन्त्रभ कंकण बाहु किरीट सिरे,

पहि कस्त्रहि कुंडल नू रद्धमंडल ठाविभ हार फुरंत उरे ।

पह अंगुलि सुहहि हीरहि सुंदरिकंचणरज्जु सुमज्जातण्,

तमु तूणउ सुंदर किज्जाभ मंदर तावह वाणह सेसधण् ॥” प्रा० ।

६ । कुम्भमस्तवकाख्यो दण्डकः सप्तविंशत्यच्चरस्तदधिकाज्जरो वा, यथा—

“विरराज यदीयकरः कनकाद्युतिबन्धुरवामदृशः कुचकुद्धलगो,

भ्रमरप्रकरेण यथाहृतमूर्च्छिरशोकलताविलसल्युसुमस्तवकः ।

स नदीनतमालदलप्रतिमच्छवि विभ्रदतीव विलोचनहारि वपुः,

चपलारुचिरांशुकवस्त्रिधरो हरिरसु मदीयहृदम्बुजमधगतः ॥” ग० ।

(भ) जगणवर्गः । सां (— — —) । पाषाण्यनाम Āmphibrāch.

१ । मृगेन्द्रस्त्यच्चरो, यथा—“दुरंत, वसंत । सुकंत, दिगंत ॥” प्रा० ।

२ । मालती षड्चरा, यथा—

“करा पसरंत, बहुगुणमंत । पफुक्षिभ कुंद, उगू सहि चंद ॥” प्रा० ।

३ । मौलिकदाम इादशाच्चरं, यथा—

“कच्चा भभ्र दुब्बर तेज्जि गरास, खणो खण जाणिभ दीह णिसास ।

कुह्वरव ताव दुरंत वसंत, कि णिहभ्र काम कि णिहभ्र कंत ॥” प्रा० ।

(ज) भगणवर्गः । सां (— — —) । पाषाण्यनाम Dāctyl.

१ । मन्दरस्त्यच्चरो, यथा—“सो हर, तोहर । संकट संहर ॥” प्रा० ।

२ । मोदकं इादशाच्चरं, यथा—

“गज्जउ मेह कि अमर सामर, फुङ्गउ णीव कि भभउ भामर ।

एकल जीअ पराहिण अश्वह, कीलउ पाउस कीलउ मश्वह ॥” प्रा० ।

३ । मदिरास्त्यलघुहयहीना इाविंशत्यच्चरा, यथा—

“माधवमासि विकसरकेसरपुथ्यसमदिरासुदितैः ।

भृङ्गकुलैरुपगीतवने बनमालिनमालि कलोनिलयम् ।

कुञ्जगृहोदरपङ्गवकल्पिततत्त्वमनल्पमनोजरसम्,
तं भज माधविकासदुर्त्तनयामुनवातक्तोपगमा ॥” ग० ।

४ । किरीटं चतुर्विंशत्यक्षरं, यथा—

“वप्पम् उक्ति सिरे जिणि लिङ्गित्र तेजित्र रज्ज वण्ठं चले विणु
सोधर सुंदरि संगहि लिङ्गित्र एकलि मारु विराध-कवंधम् ।
संगक मारु मिङ्गित्र वालि वहिङ्गित्र रज्ज मुगीवहि दिङ्गित्र,
वहि समुहि विणासित्र रावण सो तुम्ह राहव दिङ्गित्र णित्तम् ॥” प्रा० ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ मित्रवर्गः ।

१ । मित्रवर्ग एतैरेव दशभिर्वर्गैः । एतेषां दशसंख्यकवर्गाणां मध्ये यैः
कैश्चिदपि अन्योन्योगैः सममात्रकादेशेन वा बहूनि छन्दांस्युत्पद्यन्ते ।

अथ कीर्त्य सममात्रकादेश इत्यदीच्यते—गुरीरेकस्य स्थाने लघुदयस्य, लघुदयस्य स्थाने गुरीरेकस्य वा,
एकचतुर्कालगणस्य स्थानेऽपरचतुर्कालगणस्य च सञ्चितेः सममात्रकादेशः । तथैव पञ्चकलगणस्येति ।

२ । अन्योन्य-योगोदाहरणम् । नाराचकमष्टादशाक्षरं—षड्-लघुद्वच्चर-
दमनकेन सह चतुरफस्त्रविष्णा योगात् निष्पद्म, यथा रघुवंशे, १२१०४।

इत्याः र र र र

“रघुपतिरपि जातवेदोविशुद्धां प्रगृह्ण प्रिया,
प्रियमुद्धृदि विभीषणे सङ्गमय श्रियं वैरिणः ।
रविशुतसङ्गितेन तेनानुयातः ससौमित्रिणा,
भुजविजितविमानराजाधिरूढः प्रतस्ये पुरीम् ॥”

१ । सममात्रकादेशोदाहरणम् । भागवते दशमस्तम्भे पञ्चत्रिंशी-
ध्याये, (२-२५) ।

“वामवाहुक्तवामकपोलो, वस्त्रितभुरधरार्पित-वेणुम् ।
कोमलाङ्गुलिभिराश्चित्तमार्गं, गोप्य ईरयति यत्र मुकुन्दः ॥ २ ॥
व्योमयानवनिताः सह सिंहै-विस्त्रितास्तदुपधार्थं सलज्जाः ।
काममार्गण-समर्पित-चित्ताः, कश्मलं ययुरप्स्मृतनीव्यः ॥ ३ ॥
इत्त चित्रमबलाः शृणुतेदं, हारहास उरसि स्थिरविद्युत् ।
नन्दस्तनुरयमार्त्तजनानां, नन्ददो यर्हि कूजितवेणुः ॥ ४ ॥ क
हन्दशो व्रजवृषा स्वगगावो, वेणुवायहृतचेतस भारात् ।
दन्तदक्षकवला धृतकर्णा, निद्रिता लिखितचित्रमिवासन् ॥ ५ ॥
वर्हिंश्चस्तवकधातुपलाशै-वृक्षमङ्गपरिवर्हविड़म्बः ।
कर्हिंचित्क्षबल आलि स गोपै-र्गाः समाह्रयति यत्र मुकुन्दः ॥ ६ ॥
तर्हि भनगतयः सरितो वै, तत्पदाम्बुजरजोऽनिलनीतम् ।

ख सहयतोर्वयमिवावह्युख्याः, प्रेमविपितभुजाः स्त्रिमितापः ॥ ७ ॥
ख अनुचरैः समनुवर्णितवीर्थं, आदिपूरुष इवाचलभूतिः ।
ख वनचरो गिरिटेषु चरन्ती-वेणुनाह्रयति गाः स यदा हि ॥ ८ ॥
ख वनलतास्तरव आलनि विशुं, व्यञ्जयम्य इव पुष्पफलाद्याः ।
ख प्रणतभारविटपा भधुधारां, प्रेमहृष्टतनवो वह्युः स्त्री ॥ ९ ॥
दर्शनीयतिलको वनमाला-दिव्यगम्यतुलसीमधुमत्तैः ।
ख अलिकुलैरलघु गीतमभीष्टम्, आद्रियन् यर्हि सम्भितवेणुः ॥ १० ॥ क
सरसि सारसहंसविहङ्गा-चारगोतहृतचेतस एत्य ।
हरिमुपासत ते यतचित्ता, इत्त मीलितदृशो धृतमौनाः ॥ ११ ॥
ख सहबलः स्वगवत्सविलासः, सानुभु द्वितिभृतो द्रुजदेव्यः ।
क हर्षयन् यर्हि वेणुरवेण, जातहर्षं उपरभति विश्वम् ॥ १२ ॥
ख महदतिक्रमस्त्रशङ्कितचेता, मन्दमन्दमनु गर्जति सेवः ।
ग मुहृदमन्धवर्षत् चुम्नोभि-श्लायया च विद्वत्पत्पन्नम् ॥ १३ ॥

ख विविधगोपचरणेषु विदम्बो, वेणुवाद्य उरुधा निजशिक्षा ।
तव सुतः सति यदाधरविम्बे, दत्तवेणुरनयत् स्वरजातीः ॥ १४ ॥

ख सवनशस्त्रहुपधार्थं स्तुरेणाः, शक्रशर्वपरमेष्ठिपुरोगाः ।
कवय आनतकाम्बरचित्ताः, कश्मलं युरनिश्चिततस्वाः ॥ १५ ॥
निजपदाञ्चलैर्ध्वजवच्च-नीरजाङ्गुशविचित्रलक्षामैः ।
व्रजभुवः ग्रमयन् खुरतोदं, वर्षभुर्यगतिरोड्गितवेणः ॥ १६ ॥
व्रजति तेन वयं सविलास-वीक्षणार्पितमनोभववेगाः ।
कुञ्जगतिं गमिता न विदामः, कश्मलेन कवरं वसनं वा ॥ १७ ॥
मणिधरः क्वचिदागणयन् गा, मालया दयितगन्धतुलस्याः ।
प्रणयिनोऽनुचरस्य कादांसे, प्रक्षिपन् भुजमगायत यत्र ॥ १८ ॥

ख क्षणितवेणुरववच्चित्तचित्ताः, क्षणमन्वसत क्षणगृहिण्यः ।
ख गुणगणार्णमनुगत्य हरिष्यो, गोपिका इव विमुक्तागृहाशाः ॥ १९ ॥
कुम्हदामक्षतकौतुकवेषो, गोपगोधनवृतो यमुनायाम् ।
मन्हस्त्रुतरनघे तव वक्षो, नर्मदः प्रणयिनां विजहार ॥ २० ॥
मन्हवायुरुपवात्यनुकूलं, मानयन् मलयजस्येन । क
वस्त्रिनस्तमुपदेवगणा ये, वादगीतवलिभिः परिवत्रुः ॥ २१ ॥
वत्सलो व्रजगवां यदगप्तो, वन्द्यमानचरणः पथि हृदैः ।
क्षत्स्त्रगोधनमुपोद्ध दिनान्ते, गोतवेणुरनुगेड्गितकीर्तिः ॥ २२ ॥
उत्सवं श्रमरुचापि दृशीना-मुनयन् खुररजश्चुरितस्त्रक् ।
दिक्षयैति सुद्धादाशिष एष, देवकीजठरभूरुडुराजः ॥ २३ ॥
मदविष्वर्णितलोचन ईषत्, मानदः स्वसुहृदां वनमाली ।

ख बदरपाण्डुवदनो सृदुगण्डं, मण्डयन् कनकाकुण्डललक्ष्मगा ॥ २४ ॥
ख यदुपतिर्हिरदराजविहारो, यामिनीपतिरिवैष दिनान्ते ।
ख मुदितवक्त्र उंपयाति दुरम्भं, मोचयन् व्रजगवां दिनतापम् ॥ २५ ॥”
एषां चतुर्विश्विति-स्त्रीकानां २, ३, ५, ६, २०, २२, २३ इति सप्त स्त्रोका
एव त्रिष्ठाः सामतामक्षणाः । तप्तश्चमग्रे द्रष्टव्यम् । शेषेषु सप्तदश

झोकेषु क्वचिहिलघुस्थाने गुरोरेकस्थादेशेन (४, २१) दशाक्षरपादो (क) जायते, क्वचिहुरस्थाने लघुरादेशेन (७, ८, ६, १३, १४, १५, १६, २४, २५) द्वादशाक्षरपादश्च (ख), क्वचिदेकादशाक्षरपादेऽपि (१३) लघुरुह-क्रम-विषय-र्यासो (ग) दृश्यते । क्वचिदेकमिन् पादे द्वादशाक्षराण्यमिन् पादे दशाक्षराणि च वर्त्तन्ते (१०, १२) ।

४ । मिश्र-वर्गीयाणां क्रतिपय-सुप्रसिद्धानि कृत्वा सि अत्रोदाङ्गियन्ते । दोधकमेकादशाक्षरञ्चतुर्भकारमोटकस्य अन्यत्तु लघुरुहस्थाने एकगुरोरादेशेन, यथा,—

“या न यथो प्रियमन्यवधूभ्यः, सा रतरागमनायतमानम् ।

तेन सहेह विभर्ति रहः स्त्री, सारतरागमनायत मानम् ॥” मात्रे, ४१४५।

“इथमसु विलपत्तमसु द्वीनदयालुतयावनिपालः ।

रूपमदर्शि धृतोऽसि यदर्थं, गच्छ यथेच्चमयेत्यभिधाय ॥” नैषत्रे, ११४३।

५ । खागतैकादशाक्षरा, दोधकस्य छतीयत्तुर्थयोर्वर्णयोरन्योन्य-विनिमयेन, यथा रघुवंशे,

“कुशपुराणभवः पटुरुष्णे-हच्छ्वार निनदोऽसि तस्याः ।

तत्र स हिरददृहितशङ्की शश्पातिनमिषु विससर्ज ॥” ६।७३।

६ । रथोदता चैकादशाक्षरा, खागताया नवमदशमयोर्वर्णयोरन्योन्य-विनिमयेन, यथा रघुवंशे,

“तौ पितुर्वन्धनजिन वारिणा, क्रिञ्चिदुक्षित-शिखण्डकावुभौ ।

धन्वन्तौ तस्मिमन्वगच्छतां, पौरदृष्टिक्षत-मार्गतोरणौ ॥” १।१५।

७ । द्रुतविलम्बितं द्वादशाक्षरं, मोटकस्थाद्यान्ययोर्वर्णयोरन्योन्य-विनिमयेन, यथा रघुवंशे,

“न ज्ञप्ता प्रभवत्यपि वासवे, न वितथा परिष्ठासकथाख्यपि ।

न च सप्तव्यजनेष्यपि तेन वा-गपवया पद्मपादरमीरिता ॥” ६।५।

८ । इन्द्रवज्जैकादशाद्वरा, गुरुद्वयान्ता तत्तजयुता, यथा गङ्गा०,

“अर्थो हि कन्या परकीय एव, तामद्य सम्बोध परिप्रहीतुः ।

जातो ममायं विशदः प्रकामं, प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरावा ॥” चतुर्थेऽङ्के ।

९ । उपेन्द्रवज्जा चैकादशाद्वरा, गुरुद्वयान्ता जत्तजयुता, यथा कुमार-
सम्बोधे ३१ ।

“अर्थोषधीनामधिपस्य हृषी, तिथौ च जामित्रगुणान्वितायाम् ।

समेतबन्धुर्हिमवान्मुतायाः, विवाह दीक्षा-विधिमन्त्रतिष्ठत् ॥”

तथा च जयदेवस्य गीतगोविन्दे, ४८० २० ।

“मरातुरां दैवतवैद्यहृष्य, लदङ्ग-सङ्गामृत-मात्र-साधाम् ।

विमुक्त-वाधां कुरुषे न राधा-सुविन्द्रवज्जादपि दारणोऽसि ॥”

१० । “अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ, पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ।”
तासां नामानि पृथग्लक्षणानि च पूर्वमुक्तानि, ७० षष्ठे । तत्रस्य-संख्यान्त-
क्रमेण अवस्थोदाहरणानि च बोध्यानि, यथा कुमारसम्बोधे प्रथमसर्गे,

- (१) “स मानसीं भेदसखः पितृणां, कन्यां कुलस्य स्थितये स्थितिज्ञः ।
मेनां मुनीनामपि माननीयाम्, आलानुरूपां विधिनोपयेमे ॥ १८ ॥
- (२) यः पूरयन् कोचकरभ्युभागा-न्दरीमुखोत्तेन समीरणेन ।
उद्धास्यतामिच्छति किदराणां, तानप्रदायित्वमिवोपगत्तुम् ॥ ८ ॥
- (३) कपोलकण्ठः करिभिर्विनेतुं, विष्टितानां सरलदुमाणाम् ।
यद्र स्तुतक्षीरतया प्रसूतः, सानूनि गन्धः सुरभीकरोति ॥ ८ ॥
- (४) उद्देजयव्यङ्गुलिपार्णिभागा-आर्गें शिलीभूतहिमेऽपि यद्र ।
न दुर्विश्वोचिपयोधरार्जा, मिन्दन्ति मन्दां गतिमखमुखः ॥ ११ ॥
- (५) पदं तुषारस्तुतिधौतरक्तं, यस्मिन्द्र दृष्टापि इत्प्रिपानाम् ।
विदन्ति मार्गे नखरभ्युमुक्ते-मुक्ताफलैः केशरिणां किराताः ॥ ६ ॥
- (६) सा राजाहृसैरिव सदताङ्गी, गतेषु लीलाच्छित-विभ्रमेषु ।
व्यनीयत प्रस्तुपदेश्वर्लुभ्ये-रादिकुमिन्द्रपुरश्चित्ताग्नि ॥ ३४ ॥

(७) तथा दुष्टिवा सुतरा सविद्वी, स्फुरप्रभामण्डस्या चकाश्ये ।
विदूरभूमिर्वमेवशब्दा-दुष्टिवा रब्दशसाकथेव ॥ २४ ॥

(८) यं सर्वेश्वलाः परिकल्पय वत्तं, मेरौ स्थिते दोष्वरि दोहदने ।
भास्त्रन्ति रक्षानि महीषधीष, पृथूपदिष्टां दुदुर्धरित्रीम् ॥ २ ॥

(९) दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु, सीनं दिवाभीतमिवान्वकारम् ।
चुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने, ममत्वसुचैःशिरसां सतीव ॥ १२ ॥

(१०) अस्युत्तरस्यां दिग्देवतामा, हिमालयो नाम नगाधिराजः ।
पूर्वापरां तोयनिधी वगाश्च, स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥ १ ॥

(११) अनन्तरत्रप्रभवस्य यस्य, हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।
एको हि दोषो गुणसन्धिपाते, निमज्जतीम्दोः किरणेच्चिवाङ्गः ॥ ३ ॥

(१२) यथापरोविभवममण्डनानां, सम्मादित्रीं शिखरैर्दीर्घभर्ति ।
वलाहकच्छेदविभक्त-रागा-मकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम् ॥ ४ ॥

(१३) प्रसवदिक् पांशुविविक्तवात्, शङ्खस्वनानम्भरपुष्पहृष्टि ।
शरीरिणां स्वावरजङ्गमानां, सुखाय तज्ज्वदिनं बभूव ॥ २३ ॥

(१४) यत्रांशुकान्तेपविलज्जितानां, यद्यक्ष्या किम्बुकषाङ्गनाम् ।
दरीग्नहङ्कार-विलम्बविम्बा-स्त्रिरस्त्रिरिणो जलदा भवति ॥ १४ ॥

पर्याप्तपुष्पस्वकक्षनाभ्यः, स्फुरप्रबालोष्ठमनोहराभ्यः ।
लतावधूभ्यस्तरवोऽप्यवापु-र्विनम्भशाखाभुजवस्त्रनानि ॥ ३।३८ ॥

११। शालिनी चैकादशाक्षरा, यकारहयान्ता पञ्चगुर्वाद्या, यथा
रघुवंशे, ८।६४।

“निर्धातोयैः कुञ्जलीलान् जिघांसु-र्ज्यानिर्धोर्जैः क्षीभयामास सिंहान् ।
नूनं तेषामभ्यस्त्रयापरोऽन्यू हीर्योदये राजशब्दे सृगेषु ॥”

१२। वंशस्या द्वादशाक्षरा, रेफान्ता जतजयुता, यथा रघुवंशे,
“उमाधृषाङ्गौ शरजम्भना यथा, यथा जयम्भेन शरीपुरद्वौ ।
तथा वृपः सा च मुरेन मागधी, अनदत्तुसक्षमाद्येन तक्षमौ ॥” ३।२३॥

तथा च वरहवैः नीतिरब्दे १४,

“वरं वनं व्याप्रगजेन्द्रेवितं, द्वुमालयः पव्रफलाद्युभोजनम् ।

द्वाणानि शया वसनस्त्र वल्लालम्, न वस्त्रमध्ये धनहीनजीवनम् ॥”

१३ । इन्द्रवंशा च द्वादशाक्षरा, रेफान्ता तत्त्वयुता, यथा मात्रे १५।१५।

“सम्मत्युपेयाः कुशली पुनर्युधिः, सखेहमाशीरिति भर्तृरीरिता ।

सद्यः प्रसद्य हितयेन नेत्रयोः, प्रत्याच्छव्वे गणता भट्टियाः ॥”

१४ । प्रमिताक्षरा च द्वादशाक्षरा, तोटकस्य पञ्चम-षष्ठ्योवर्ष्योद्यो-रन्धीन्यविनिमयेन, यथा शिशुपालवधे, ८।६।

“प्रतिकूलतासुपगते हि विधी, विफलत्वमेति बहुसाधनता ।

अवलम्बनाय दिनभर्तुरभूत्वं पतिष्ठतः करसहस्रमपि ॥”

१५ । सर्वेषु मावासमकेषु तीटकस्य केषाचिदर्णां समसावकादेश उपलभ्यते । यथा गौतमोविन्दे,

“सनविनिहितमपि हारसदारम् । सा मनुवै क्षत्रतुरिव भारम् ॥

सरसमद्युष्मपि भलयजपङ्कम् । पश्यति विषमिव वपुषि सशङ्कम् ॥

शसितपवनमनुपमपरिणाहम् । मदमदहनमिव वहति सदाचम् ॥

दिशि दिशि किरति सजलकण्ठात्म । नयननलिनमिव विग्लितनात्म ॥ ४८० ।

पश्यति दिशि दिशि रहस्य भवलम् । सदधरमधुरमधूर्मि पिवलम् ॥

लदभिसरणभसेन बल्कौ । पतति पदानि कियनौ चलनौ ॥

विहितविश्वदविश्वकिश्वलयवलया । जीवति परमिह तत्र रतिकलया ॥

सुपुरवलोकितमण्डललोका । मधुरिपुरहमिति भावमशीला ॥

त्वरितसुपैति न कथमर्भेसारम् । छरिरिति वदति सखीमतुवारम् ॥

श्लिष्टिति चुच्छति जलधरकालम् । छरिरपगत इति तिमिरमनस्यम् ।

भवति विलम्बिति विग्लितलज्जा । विलपति रीदिति वासकसज्जा ॥

श्रीजयदेवकवेश्वदमुदितम् । रसिकजनं तनुतामविशुदितम् ॥ ४८० ।

आरसमरीचितविरचितवेशा । गलितकामुमदरविलुवितकेशा ॥

इरिपरिरक्षवलितविकारा । कुचक्षाशीपरितरविलेशरा ॥

विचलदलकलिताननवन्दा । तदधरपानरभसक्ततन्दा ॥
 च चलकुण्डलदलितकपीला । सुखरितरसनजघनगतिलीका ॥
 दयितविलीकितलज्जितहसिता । बहुविश्वकूजितरतिरसरसिता ॥
 विपुलपुलकध्युवेष्यमहा । श्रसितनिमौलितविकसदनहा ॥
 शमजलकण्ठरमुभगशरीरा । परिपतिनीरसि रतिरणधीरा ॥
 श्रीजयदेवभिण्ठहरिश्चितम् । कलिकलुषं जनयन् परिश्चितम् ॥ ७८० ॥
 हरिरभिसरति वहति मधुपवने । किमपरमधिकसुखं सखि भवने ॥
 तालफलादपि गुरुमतिसरसम् । किं विफलीकुरवे कुचक्षसम् ॥
 कति न कथितमिदमनुपदमचिरम् । मा परिहर इरिमतिश्चयरचिरम् ॥
 किमिति विष्वैदसि रोदिषि विकला । विहसति युवतिसभा तव सकला ॥” ८८० ॥
 अब (१) इति चिङ्गेन गुरीरिकस आने लघुवयस्, (२) लघुवयस् आने गुरीरिकस, (३) सगणस्
 स्थानेऽपरचतुर्कालगणस्य चादेशी ज्ञायने ।

१६ । जलोदतगतिर्द्वादशाक्षरा, द्विराहस-जगणसगणा, यथा मात्रे—

ज स ज स

“समीरशिशिरः शिरः सु वसतां, सतां जवनिका निकामसुखिनाम् ।
 विभर्ति जनयन्नयं सुदमपा-मपायधवलावलाहकततीः ॥” ४।५।४।

१७ । षट्वी सप्तदशाक्षरा, जलोदतगतौ अन्धगुरुहीनयकारहययुता,
 यथा भर्तृहीर्नीतिशतके, ३ ।

“लभेत सिकतासु तैलमपि यद्ध्रतः पीड्यन्,
 पिवेच्च सगृष्णिकासु सलिलं पिपासादितः ।
 कदाचिदपि पर्यटन् शशविषाणमासादये-
 त्र तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत् ॥”

१८ । प्रहर्षिणी ब्रयोदशाक्षरा, गुरुहयामा विगुरु-चतुर्लघु-गुरुक्षु-
 गुरुक्षुयुता, यथा रघुवंशे, १।२।७।८।

“क्रोशार्द्धं प्रकृतिपुरः सरेण गत्वा, काङ्क्षत्स्यः स्त्रिमितजवेन पुष्पकेण ।
 शत्रुप्रतिविहितोपकार्यमार्थः, साकेतोपवनमुदारमधुवास ॥”

१९ । रुचिरा ब्रयोदशाक्षरा, प्रमाणीवर्गीय-हादशाक्षर-पञ्चचामरास्य-
 हतस्य गुरुपठाक्षरस्याने लघुवयस्यादेशीन, यथाभिन्नान्यजुन्तसमाप्ती ।

“प्रवर्सतां प्रकृतिहिताय पार्थिवः, सरस्वती श्रुतमहतां महीयताम् ।
समापि च चृपयतु नोत्तलोहितः, पुनर्भवं परिगतशक्तिरात्मभूः ॥”

२० । कनकप्रभा मञ्जुभाषिष्ठी वा त्रयोदशाक्षरा, रुचिराया द्वितीया-
क्षरस्य दृतीयेन, चतुर्थस्य पञ्चमेन च विनिमयात्, यथा रघुवंशे, ८।६६।

“इति विस्मृतान्यकरणीयमात्मनः, सचिवावलम्बितधुरं धराधिपम् ।
परिहृष्टरागमनुबन्धसेवया, सृगया जहार चतुरेव कामिनी ॥”

३१ । मत्तमयूरच्च त्रयोदशाक्षरं, पञ्चगुरु-सम्मोहरूपया द्विराहत्त-
लघुइयगुरुहय इत्यष्टाक्षराणां योगेनोपलभ्यते । एभिरष्टाक्षरैरपि पिङ्गला-
चार्योऽन्यतमं वितानात्यं दृतमुदाहरत् । यथा—

“द्वृदयं यस्य विश्रालं, गगनाभोगसमानम् ।
लभतेऽसौ मणिचिक्रं, दृपतिर्मूर्द्धिं वितानम् ॥” ४० ।
मत्तमयूरोदाहरणं रघुवंशे, ८।७५ ।

“इति तातेति क्रादितमाकर्ण्य विष्णु-स्तस्यान्विष्यन् वेतसगूढं प्रभवं सः ।
शश्वप्रोतं प्रेत्य सकुर्मं मुनिपुत्रं, तापादन्तःशत्य इवासीत् ज्ञितिपोऽपि ॥”

२२ । वसन्ततिलका चतुर्दशाक्षरा, गुरुहयान्ता तकार-भकार-जकार-
हययुता, यथा रघुवंशे, ५।६६।

“रातिर्गता मतिमतां वर मुच्च शर्यां, धात्रा द्विधैव ननु धूर्जगतो विभक्ता ।
तामेकतस्वप्न विभर्त्ति गुरुर्विनिद्र-स्तस्या भवानपरधृत्यपदावलम्बी ॥”

२३ । मालिनी पञ्चदशाक्षरा, यकारहयान्ता घड्लघु-त्रिगुरुयुता, यथा
रघुवंशे, ६।८५।

“ग्निश्चिन्मुषगतीयं कौमुदी मेवसुक्तं, जसनिधिमनुरूपं जङ्गुकन्यावतीर्णा ।
इति समगुणयोगप्रीतयस्त्रवं पौरा:, अवणकटु वृपाणमेकवाक्यं विवदुः ॥”

२४ । मन्दकान्ता सप्तदशाक्षरा, गुरुहयान्ता चतुर्गुरु-पञ्चलघु-तकार-
हययुता, धात्रा वरदचेन्नीतिरत्ने, १५ ।

“साक्षीस्तीर्णां दयितविरहे मानिनां मानभङ्ग,
सज्जोकानामपि जनरवे निप्रहे पण्डितानाम् ।
अन्योद्वेके कुटिलमनसां निर्गुणानां विदेशे,
भृत्याभावे भवति भरणं हक्त सम्भावितानाम् ॥”

२५ । शिखरिणी च सप्तदशाक्षरा, सघूदाया पञ्चगुरु-पञ्चलघु-तकार-
सकारयुता, यथा उत्तरचरिते, प्रथमेऽङ्के ।

“अशीदं रक्षोभिः कनकहरिणच्छश्विधिना,
तथा हत्तं पापैर्व्यथयति यथा स्नालितमपि ।
जनस्थाने शून्ये विकलकरणैरार्थ्यचरितै-
रपि ग्रावा रोदित्यपि दलति वज्रस्य हृदयम् ॥”

२६ । हरिणी च सप्तदशाक्षरा, गुर्वन्ता पञ्चलघु-पञ्चगुरु-जकारहय-
युता, यथा रघुवंशे, ३।७० ।

“अथ स विषयव्याङ्गसामा यथाविधि सूतवे,
नृपतिकाङ्कुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम् ।
मुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह शिश्रिये,
गलितवयसामिक्षाकुणामिदं हि कुलव्रतम् ॥”

२७ । शार्दूलविक्रीडितमेकोनविंशत्यच्चरं, मसजसतकारहययुतं गुर्वन्तच्च,
यथा भर्तृहरनीर्तिशतके, ४७ ।

“एते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थं परित्यज्य ये,
सामान्यात् परार्थमुद्यमभृतः स्वार्थविरोधेन ये ।
तेऽमी मानुषराजसाः परहितं स्वार्थाय विज्ञप्ति ये,
ये तु ज्ञन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे ॥”

२८ । रुद्धरैकविंशत्यच्चरा गुरुचतुष्टय-यकार-पञ्चलघु-यकारहययुता,
यथाभिक्षानश्कुन्तलप्रारम्भे ।

“या स्फुटिः स्त्रष्टुराद्या वहति विविहृतं या हविर्या च होती,
ये हे कालं विधतः श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्ति विज्ञम् ।
यामाहुः सर्ववीजप्रकृतिरिति यथा प्राणिनः प्राणवन्तः,
प्रत्यक्षाभिः प्रपञ्चसत्तुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीशः ॥”

२६ । चण्डवृष्टिप्रपातो नाम दण्डकाः सप्तविंशत्यक्षरः, षड्ग्रन्थाद्यः
सप्तरेफालतस्य, यथा—

“इह हि भवति दण्डकारण्डदेशे स्थितिः पुण्यभाजां मुनीनां मनोहारिणी,
द्विदशविजयिवीर्यद्वादशशीवलक्ष्मेविरामेण रामेण संसेविते ।
जगकायजनभूमिसम्भूतसोमन्तिनीसीमसीतापदस्यर्थपूताश्वभी,
भुवनमितपादपश्चाभिधानाम्बिकातीर्थयात्रागतानेकसिद्धाकुले ॥” ह० ।

३० । प्रचितो नाम दण्डको, रेफोपलक्ष्मिताक्षरत्रयेण वर्द्धितो, यथा—
“प्रथमकायितदण्डकस्त्रष्टुष्टिप्रपाताभिधानो मुनेः पिङ्गलाचार्यनान्नो मतः,
प्रचित इति ततः परं दण्डकानामियं जातिरेकैकरेफाभिवृद्या यथेष्टं भवेत् ।
स्वरुचिरचित्संज्ञया तद्विशेषेवरशेषैः पुनः काव्यमन्येऽपि कुर्वेन्तु वागीश्वराः,
भवति यदि समानसङ्गाक्षरैर्यत्र पादव्यवस्था ततो दण्डकः पूज्यतेऽसौ जनैः ॥”

ह० ।

तृतीयोऽध्यायः ।

अथाहसमवृत्तम् ।

१ । सुन्दर्यपरवक्ष्मो हे वैतालीयान्तर्गते । हयोरप्यन्ते लां वर्तन्ते
शेषाः षष्ठमात्रा अयुक्तपादे सुन्दर्याः सकारलघुयुग्मैरपरवक्ष्मस्य च नकाराभ्यामेव,
युक्तपादेऽष्टमात्राः सुन्दर्याः सकारभकाराभ्यामपरवक्ष्मस्य चतुर्लघुभकारै-
रेव, परिदूर्यन्ते ।

२ । सर्वेष्वेव वैतालीयेषु एतयोः श्रेष्ठाणां वर्णानां केषाच्चिदपि सम-
मालकादेश उपलभ्यते । उदाहरणैसत् स्फुटीक्रियते, यथा सुन्दर्याः;

“अथ मोहपरायणा सतो, विवशा कामवधूर्चिद्विधिता ।

विधिना प्रतिपादिव्यर्थता, नवर्वैधमसज्जवेदनम् ॥” कु० स०, ४१ ।

“क्व वयं क्व परोक्षमन्यथो, मृगशर्वैः सममेधितो जनः ।

परिहासविजल्यितं सखे, परमार्थेन न गृह्णतां वचः ॥” शकु०, २४ ।

“कुमुमैहपशोभितां सितैर्वनमुक्ताम्बुलवप्रकाशितैः ।

मधुनः समवेच्य कालतां, भमरशुभ्यति यूथिकालताम् ॥”

घटकर्परः, १८ ।

अपरवक्षस्य, रामायणे अयोध्याकाण्डे,

“भृशमसुखमर्षिता यदा, वहु विललाप समीच्य राघवम् ।

व्यसनमुपनिशाम्य सा महत्, सुतमिव बद्धमवेच्य किन्नरी ॥” २०।५५।

“मुरजपणवमेघोषव-हशरथवेशम् बभूव यत्पुरा ।

विलपितपरिदेवनाकुलं, व्यसनगतं तदभूत् सुदुःखितम् ॥” ३६।४१।

“अनुमतगमना शकुन्तला, तस्मिरियं वनवासबन्धुभिः ।

परभृतविरुतं कलं यथा, प्रतिवचनोक्तमेभिरीदृशम् ॥” शकु० ४४ ।

वैतालीयस्य,

“हृत्कौणशरीरसञ्चया, व्यक्तीभृतशिरास्थिपञ्चराः ।

केशैः पर्वैस्तवारयो, वैतालीयतनुं वितन्वते ॥” ह० ।

३ । पुण्यिताया-मालभारिणी-भद्रविराज श्रीपच्छन्दसकान्तर्गताः ।

पुण्यितायाऽपरवक्षस्यान्ते, मालभारिणी तु सुन्दर्यन्ते, गुरुयुता । मालभारिण्या
आद्यलघुद्यस्याने गुरोरेकस्यादेशाङ्गविराङुत्पद्यते । उदाहरणैसत्यरि-
स्फुटीक्रियते, यथा पुण्यितायाया भागवते, १।६।४२।

“तमिममहमं शरीरभाजां, हृदि हृदि धिष्ठितमामकल्यितानाम् ।

प्रतिट्टशमिव नैकधार्कमेकं, समधिगतोऽस्मि विभूतमेदमोहः ॥”

“तुरगसुरहतस्ताहि रेणुर्विटपविषत्तजालाद्रवस्तालेतु ।

पतति परिषतारणप्रकाशः, शतभसमूह इवाश्वमद्वमेतु ॥” शतु० १३० ।

“कतिपयकुसुमोहमः कदम्बः, प्रियतमया परिवर्द्धितो य आसीत् ।

मारति गिरिमयूर एष देष्टाः, स्वजन इवात्रे यतः प्रमोदमेति ॥” उ० च० ।

मालभारिष्ठाः,

“अपरिज्ञतकोमलस्य यावत्, कुसुमस्येव नवस्य घटपदेन ।

अधरस्य पिपासता मया ते, सद्यं सुन्दरि गृह्णते रसोऽस्य ॥” शतु० ३३० ।

“सतडिज्जलदार्पितं नगेषु, स्वनदम्बोधरभीतपद्मगेषु ।

परिधीरवं जलं दरीषु, प्रपतल्यहुतरूपसुन्दरीषु ॥” घटकर्परः, ४ ।

“अपवर्त्तत एष बालवीरः, पृतनानिर्मयनास्थयोपहृतः ।

स्वनयित्तुरवादिभावलीनामवर्मईदिव द्वस्सिंहशावः ॥” उ० च० ।

भद्रविराज उदारणं ५४ इष्टे दर्शतम् ।

४ । सर्वत्रैवैपच्छन्दस्के एतेषां शेषवर्णानां केषाच्चिदपि सममात्रका-
देश उपलभ्यते । यथा घटकर्परक्षतयमककाव्ये, १८ ।

“तत्त्वर विनताऽस्मि ते सदाहृं, हृदयं मे प्रकरोषि किं सदाहृम् ।

तव कुसुमनिरीक्षणे पदेहं विच्छजेयं सहस्रैव नीपदेहम् ।”

चतुर्थोऽध्यायः ।

—००—

अथ विषमद्वत्तम् ।

१ । विषमद्वत्तेषु द्वये वहुतप्रद्योगा । तस्मा भेदाः सवितरं वितीयेऽस्मि वितीयेऽस्माते प्रदर्शिताः ।

२ । आर्याभेदात्र विषमद्वत्तातु द्वयाः । ते च प्रथमेऽस्मि वितीयेऽस्माय पैदात्मद्वयन्याशुमताः इत्याशुभ-
हस्तुमताय चक्षिताः । पैदात्मप्राकातयन्ये तु सदेशानां कतिपया चमिद्रवत्या भिन्नामात्रान् एव हस्तन्ये
यथा पश्चात्यादा नामाकरणेष्व गाङ्गा, उमीतैर्विंगाङ्गा, गौतेवगाङ्गा, आर्याभेदेष्व चक्षिते ।

३ । परन्तु पैदलप्राक्तनतयस्मात्तां कलिपदमादाच्छब्दसां नामानि वाचवानि वा सुवर्णने न हुम्लने, यथा गाहिणी, सीहिणी, चक्रच्छा, रीता, गंधा इत्यादयः । संख्यते उदाहरणाप्राप्तावपि वैद्यनहुम्लासेन * छन्दोंसम्बन्धर्थात्यये दीक्षा दीड़िका-नामाद्वयवित्ताः, अत यस्य च २७ पृष्ठे दर्शिता । पञ्चालिका नारायणभट्टेन उत्तरदाकरटीकायस्य पञ्चटिका-नामा स्वरूपैव दर्शीता, गङ्गादाविन तु शाहरमोहमझर-प्रयोगात्मतं लक्षणं लक्ष्यम् । उमे इपे च प्रथमेऽस्ये चतुर्वेद्याये दर्शिते । अस्याच्चा बहुतिथमादाच्छब्दीभेदाः पैदलप्राक्तनतयस्ये सीदाहरणालक्षणा उल्लेखे, परन्तु केनचिदपि संख्यतस्कान्दसिक्षेन नाववित्ताः, अत यस्य च कलेवरठिभ्यामीडूताः ।

४ । गायत्रादिविद्युपर्यात्मानि याचाप्यच्छब्दासि वैदिकिभ्यो खौकिके गृहीतानि, तात्पर्यिविम-डतानि ६६ पृष्ठे दर्शितानि ।

५ । सकलात्यपि वैदिकच्छब्दासि विषमठतात्मुरुपाणि । अत तानि सहेपतएव प्रदर्शितानि । पाद-व्यवस्थादि सविसरविवरणे पैदलप्रत्ययस्य इत्यायुधडतेयाद्यायायतये, अपिपुराणे ११८, ११९ चाच्चाययीः, सत्यत्रसामन्वयितात्मां भन्नवाक्षण-टीकाभूमिकायाच्च द्रष्टव्यम् ।

अच्छरसंख्या छन्दोनामानि

१	दैवी गायत्री
२	” उषिक्
३	” अनुष्टुप्
४	” छहती
५	” पञ्चतः
६	” त्रिष्टुप्
७	याजुषी गायत्री च
८	याजुषी उषिक्
९	दैवी जगती च
१०	प्राजापत्या गायत्री
११	याजुष्युष्टुप् च
१२	याजुषी छहती
१३	साम्बो गायत्री च
१४	प्रासुर्युषिक्
१५	सामुर्युषिक् च
१६	प्रासुरी गायत्री च

अच्छरसंख्या छन्दोनामानि

१०	चासुरी त्रिष्टुप्
११	याजुषी पञ्चतः
१२	” त्रिष्टुप्
१३	चासुरी पञ्चतः
१४	” छहती
१५	याजुषी जगती
१६	प्राजापत्योषिक्
१७	साम्बो गायत्री च
१८	प्रासुर्युषिक्
१९	सामुर्युषिक् च
२०	प्रासुरी गायत्री

अक्षरसंख्या कृष्णोनामानि

अक्षरसंख्या कृष्णोनामानि

१६	{ प्राजापत्यानुष्टुप् साम्नी च	२४	आर्ची गायत्री
			आर्चनुष्टुप्
१८	{ आर्ची गायत्री साम्नी हृषती च	२५	प्राजापत्या पङ्क्तिः
			साम्नी जगती
१९	{ पिपीलिकमध्या गायत्री ङ्गसीयसी पदपङ्क्तिः	२६	त्रिपाज्ञायत्री
			नागो ”
२०	{ अक्षरपङ्क्तिः साम्नी पङ्क्तिः प्राजापत्या हृषती पिपीलिकमध्या गायत्री हिपाहिराङ्	२७	वाराही ”
			पदपङ्क्तिः
२१	{ आर्चुषिणिक् पादनिचृहायत्री अतिपादनिचृहायत्री वर्षमाना प्रतिष्ठा	२८	{ पदपङ्क्तिर्गयत्री खराङ् ”
			विराङ् षिणिक्
२२	{ साम्नी त्रिष्टुप् ककुष्मती गायत्री	२९	{ न्यज्ञुशिरोषिणिक् आर्ची हृषती
			{ चतुष्पादुषिणिक् ककुषुषिणिक्
२३	शङ्खमती	३०	{ पुर उषिणिक् परोषिणिक् तनुमध्योषिणिक् प्राजापत्या त्रिष्टुप्
			{ अनुष्टुव्गभीषिणिक् पिपीलिकमध्योषिणिक्
	आर्ची पङ्क्तिः कविराङ्गनुष्टुप् विराङ्गनुष्टुप्		

वैदिकसंख्यासंहेयः ।

१५६

प्रक्षरसंख्या	हन्दोनामानि	प्रक्षरसंख्या	हन्दोनामानि
३१	{ महापद्मंडत्तिरुषुप् विराङ्गुषुप्	४१	विराङ्गुषुप् विष्टुप्
३२	{ प्राजापत्या जगती चतुष्पादुषुप् त्रिपादुषुप् पिपीलिकमध्यातुषुप्	४२	ब्राह्मुग्राण्यक्
३३	{ विराङ्गगयती आर्ची विष्टुप्	४३	{ पुरोज्योतिस्तिष्ठुप् मध्येज्योतिस्तिष्ठुप्
३४	पिपीलिकमध्या वृहती आर्ची जगती आर्ची वृहती पथा "	४४	{ उपरिष्टाज्ज्योतिस्तिष्ठुप् आर्ची विष्टुप् पुरोज्योतिर्जगती मध्येज्योति-
३५	न्यङ्गुसारणी स्त्रम्भोग्रीवी उरोवृहती वा	४८	{ उपरिष्टाज्ज्योति- आर्ची जगती ब्राह्मुग्रुषुप् षट्पदी जगती
३६	उपरिष्टाद्वृहती पुरस्ताद् "	५२	महासतोवृहती
३७	महावृहती सतोवृहती वा ब्राह्मी गायती विराट्स्थाना विष्टुप्	५४	महापङ्क्तिः
३८	आर्ची पङ्क्तिः पथा "	५८	अतिजगती
३९	सतः "	५६	ब्राह्मी वृहती
४०	{ आस्तार-" प्रस्तार-" विष्टार-" संस्तार-"	६०	शक्तरी
		६४	{ ब्राह्मी पङ्क्तिः अतिशक्तरी
		६८	अष्टिः
		७६	ब्राह्मी विष्टुप्
		७८	अत्यष्टिः
		७२	{ ब्राह्मी जगती ष्टतिः

१६०

छन्दःसारसंघः ।

अन्तरसंख्या	छन्दोनामानि	अन्तरसंख्या	छन्दोनामानि
३६	अतिष्ठिः	८२	विष्ठिः
८०	ज्ञातिः	८६	संज्ञातिः
८४	प्रज्ञातिः	१००	अभिज्ञातिः
८८	आज्ञातिः	१०४	उज्ञृतिः

इति धीषकृते छन्दःसारसंघे जातिहनसमाहारी नाम चतुर्योऽशः ।

समाप्तियां यत्थः ।

Recd. on..... ३. ६. ८०
 R. R. No..... ७८२०
 G. R. No..... ३०१२७१

अकारादि-वर्णक्रमेण सूची ।

	पुस्तकी	पुस्तकी		पुस्तकी	पुस्तकी
अचरक्षणः	६	१२	अपराजिता	८१	१८
अचरपद्धतिः	८१	१	अपरानिका	१८	२०
अचरप्रतिः	८८	५	अपवाहकः	१०२	१
”	१०७	१४	अभिकृतिः	७४	८
अतिक्षदासि	७१	११	”	१०१	१५
अतिजगती	७४	१०	अमतगतिः	८८	११
”	७६	१४	” धारा	४५	१५
अतिष्ठितिः	०४	१५	” वारि	११	२०
”	८५	११	अर्णः	१०२	१७
अतिक्षिरा	२०	११	अर्णवः	१०२	१७
अतिश्वरी	७४	१६	अईसमहतम्	५५	११
”	८४	१६	”	५०	१
अतिश्वरीनी	८१	३	”	११४	१८
अत्यष्टिः	७४	१६	अवितथम्	८१	७
”	८०	१	अशीक्षपृथमज्ञरी	१०६	११
अत्युक्ष्या	५८	८	”	१०८	१५
अद्रितनया	१००	८	अशीक्षमज्ञरी	१०६	१८
अनप्राप्तीडा	१७	१	अवशगतिः	८७	११
” श्रीहरः	१०२	११	”	४५	८
” ”	१०६	१८	अव्रत्यतिम्	१००	७
अनप्रिता	७२	१५	अटिः	७४	१४
अतुक्ष्या	७१	३	”	८७	१४
अतुष्टप्	५७	४	असम्बाधा	८१	१६
”	४४	१	आकृतिः	७४	१०
अव्योऽव्ययीः	११४	११	”	८८	११
अपरवत्तम्	५१	११	आस्थानकी	५०	१०, ११
”	१२४	१६	”	१०	११

	पृष्ठे	पद्धती		पृष्ठे	पद्धती
आख्यानिकी	५०	१५	उपचिव्रम्	७२	१५
"	७०	१०	उपचिव्रा	२२	४
आनन्दः	१०३	२	उपशातिः	७०	६
आपाततिका	१०	१६	"	११८	११
आपीङः	४२	५	उपमालिनी	८२	१३
आरामः	१०२	१६	उपस्थितम्	७२	११
आद्री	७०	१६	"	८१	१
आर्या	७	३	उपस्थितप्रचुपितम्	४८	८
आर्यानीतिः	१०	१७	उपस्थिता	६८	१२
आर्षम्	१६	५	उपेन्द्रवज्रा	७०	१
आसारः	१०३	१	"	११८	४
आदिरा	७२	२३	उषिक्	६२	११
आनन्दवदना	८२	२२	कृद्विः	७०	११
आनन्दवशा	७२	१	कृषभः	८६	१
"	११०	४	कृषभगजविलसितम्	८०	१५
आनन्दवज्रा	८८	२२	कृषभविलसितम्	८०	७
"	११८	१	एला	८५	२४
उक्त्या	५८	६	औपच्छन्दसकम् (सिकम् वा)	१०	१०
उग्नांशा	११६	२२	"	११६	१६
उक्त्यवला	७७	५	कनकप्रभा	८०	६
उत्तक्तिः	७४	१	"	१२२	१
"	१०१	१०	कन्दम्	११०	१६
उत्तिली	८०	१५	कन्दः	८०	१८
उहामा	१०२	१७	कन्तुकम्	८०	११
उद्दीप्तिः	१८	११	कन्धा	६०	१५
उद्धता	४७	१३	"	१०५	१६
उद्गीतिः	१०	१३	कमलः	६०	११
उद्धर्ष्याणी	८२	११	"	८५	६
उपर्णीतिः	१०	७	"	१००	१६
उपर्णिवकम्	५०	१६	कमला	८५	११
उपचिव्रम्	५०	१४	करहस्यम्	८५	८

अकारादि-वर्णमेष्ट सूची ।

१३६

	इष्टे	पद्मा		प्रष्टे	पद्मा
कालहंसः	८२	१	शोकिलकम्	८१	८
कालिका	८५	१५	कौमुदी	५१	१५
कामा	८१	११	क्रौञ्चकम्	११०	१०
कामीपीडा	७५	११	"	८१	१५
कामः	५८	६	क्रौञ्चक्रम्	८२	११
कामक्रीडः	१०६	१७	क्रौञ्चपदा	१०१	१६
कामक्रीडा	८५	७	चमा	८०	१४
कामवाचः	१०४	१	खङ्गा	५६	११
"	११२	९	खङ्गा	११६	११
कासारः	१०३	१	गच्छति:	८५	१
किरीटम्	१०१	१	गच्छन्दः	८	१०
"	११४	३	गणमावाच्छदसाँ गुरुषुसंस्था-		
कीर्ति:	७०	१६	निःपणम्	१४	८
कुटञ्जगतिः	८२	१	गणका	८७	१०
कुटिलम्	८४	६	"	१०८	१०
कुटिलगतिः	८०	१२	गणकृतम्	८८	१३
कुटिला	८३	१	गाढा	२६	११
कुडमलदनी	७१	१	गायती	८१	११
कुपुरवजनिता	७२	१४	गाहा	११६	११
कुमारखलिता	८२	१२	गाह	"	"
कुमारी	८४	८	गौता	८८	११
कुंररीषता	८४	२३	गौति:	१०	१
कुमुमविचिरा	७५	१८	गौतिका	८८	१६
कुमुमसवकम्	१०३	१५	गौत्यार्था	१५	५
"	११३	५	"	१०७	१४
कुमुमितखतावेणिता	८१	१८	गुर्वेचरवर्णः	१०५	८
कृतिः	७४	११	गौविष्टः	१०२	१
"	८७	१७	गौरी	७५	४
कैतुमरी	५०	११	"	८०	११
केदारः	१०३	१	घारि	८०	१५
केसरम्	८६	१०	"	१००	" १०

	पृष्ठे	पद्भाषी		पृष्ठे	पद्भाषी
चकिता	८८	१, २	चिदलेखा	८५	२
चक्रपदम्	८४	११	चिदसंज्ञम्	८८	४, ५
चक्री	८३	१८	"	१०८	१६
चक्रिकावली	८०	१७	चिता	११	१
चक्रला	८८	८	"	८५	१
"	१०८	१५	चूलिका	२७	४
चक्रलाचिका	७६	३	कन्दिलकण्ठम्	१	१५
चक्रविप्रयातः	१०२	०	काया	८५	११, १२
"	१२४	५	जगणवर्णः	११२	११
चक्री	८१	१	जगती	७४	१८
चतुर्कालगत्याः	५	१८	जलधरमाला	७६	१७
चतुर्वेश्या	४१	१५	जलीज्ञतगतिः	७६	६
चन्द्रकाला	८७	६	"	१२१	१२
चन्द्रमाला	८७	३	जाया	७०	१८
चन्द्ररेत्ता	८०	१८	जीमूतः	१०२	१७
चन्द्रलेखा	८४	११	ज्योतिः	२६	११
"	८३	८	जीवम्	४१	३
चन्द्रवर्म	७७	१	"	११२	१४
चन्द्रवर्णा	८४	८	तगणवर्णः	१११	२१
चन्द्रिका	८०	१५	ततम्	७६	१
चन्द्रीरसः	८३	३	तत्त्वमध्या	६१	११
चपलाय्या	८	४	तत्त्वी	१००	२३
चपलावज्ञम्	१७	१६	तरलमयगम्	७७	११
चपलमाला	८८	५	"	१०७	११
चलम्	८५	४	तामरसम्	७७	६
चामरम्	८७	२	तारका	८२	१
"	१०८	७	तात्त्वी	५८	१६
चाहाचिनी	१८	१७	"	१०५	११
चिदपदा	८४	६	तीर्णा	५०	१४
चिदलेखा	८१	४	"	१०५	१२
"	८३	८	तुङ्गः	८५	४

अकारारादि-वर्णकमिश सूची ।

१३५

पुस्तकम्	पृष्ठ	पड़ताली	पुस्तक	पड़ताली	
गुणकम्	८०	१	गणसकपिशी	१४	११
"	१०८	७	"	१०४	१०
दीटकम्	७५	७	गवानी	६०	२१
"	११२	१६	"	१०८	८
तीमरम्	६०	५	गटी	८४	३
विकागशाः	५	१५	गटम्	८६	११
विभडी	१०४	११	गदिनी	८१	४
विदुष्	३६	१६	गराजम्	८८	१५
"	६८	२१	"	१०५	१५
त्वरितगतिः	६४	२०	गरिदः	८६	७
दल्लकाः	१०२	७	गर्दंकम्	८१	८
दमनकम्	६२	७	गलिनी	८६	६
"	७१	१७	"	११२	२१
"	१०७	९	गवमालिका	७६	१४
दीपकमाला	६८	१६	गवमालिनी	७६	१३
दर्शकौलम्	१०१	८	गादौसुखी	८४	४
"	११३	१	गाराचः	८८	१०
दीधकम्	७०	२२	गाराचकम्	८३	१४
"	११७	०	गाराचिका	६५	३
दीहडिका	२७	१८	गारी	५८	१७
द्रसपदम्	००	७	"	१०५	११
द्रसमध्या	५१	३	गिरिपालकम्	८०	८
द्रसविलम्बितम्	७५	४	गीहारः	१०५	१
"	११७	२१	गहावती	८२	६
द्रता	७२	२२	पड़क्तिः	५०	२६
विद्यधा	६२	४	"	५७	२०
"	१११	४	पञ्चटिका	१२	८
धवलाकः	६७	७	पञ्चामरम्	७७	११
वीरखिता	८८	२१	"	८८	१४, १५
हृतिः	७४	१६	"	८१	१७
"	८१	१७	पञ्चामरः	८७	१

	पृष्ठे	पद्धतौ		पृष्ठे	पद्धतौ
पञ्चामरः (इस्)	१०६	१२, १३, १७	प्रमाणिका	१०६	१०
पञ्चालः	६०	६	प्रमाणी	५७	१८
"	१११	१२	"	१०६	६
प्रयावः	६८	१	प्रमाणीवर्गः	१०६	५
प्रया	८४	१३	प्रमिताचरा	७५	१०
प्रयार्या	७	१५	"	१२०	७
प्रयावक्त्रम्	१७	१३	प्रमुदितवदना	७६	५
प्रदत्ततुरुषम्	४५	२	प्रवरसलितम्	८८	२२
प्रयम्	६	१३	प्रठतकम्	१८	१४
प्रिभाषा	३	३	प्रहरणकलिकाता)	८२	२०, २१
प्रिविता	४६	२१	प्रहिष्ठी	७५	१२
प्रादाकुलकम्	२२	६	"	१२१	२३
पुटः	७५	२०	प्राच्यठितिः	१८	८
प्रप्यदाम	८५	२४	प्रियंवदा	७०	२
प्रप्तिताया	५१	१८	प्रिया	५९	१८
"	११५	२०	"	६१	३
पृष्ठी	६०	१३	"	१११	२
"	१११	१७	प्रेमा	७०	२०
प्रकृतिः	७४	११	प्रवितकः	१०३	६
"	८८	१८	प्रुत्तदाम	८६	१
प्रचितः	१०२	८	प्रसु	७०	२४
"	११४	११	प्राला	७०	१६
प्रचितकः	१०३	४	प्रुष्ठिः	७०	२१
प्रतिष्ठा	६०	१३	प्रद्वाहपम्	८८	१६
प्रत्यापौङ्कः	४५	८	"	१०६	१३
प्रतीषिता	८०	८	भग्यवर्गः	११३	१८
प्रभ्रकम्	८५	१५	भद्रकम्	८८	१५
प्रभा	७६	६	भद्रविराटः	५०	८
प्रभावती	७८	१८	"	११५	२०
प्रभदा	८४	८	भद्रा	७०	१६
प्रमाणिका	८४	१७	भद्रिका	८८	९

अकारादि-वर्णक्रमिण सूची ।

१३७

	पृष्ठ	पञ्चमी		पृष्ठ	पञ्चमी
भद्रिका	७२	८	मणाक्रीडा(डस)	१००	११, १२
भाराकाना	८१	१५	मनेभवित्तीडितम्	८८	८
भुजगश्युस्ता	६६	२	मदगलिता	८८	१४
भुजङ्गप्रथातम्	७५	१३	मदलीखा	६२	१
"	११०	६	मदिरा	८८	१७
भुजङ्गविजृभितं	१०१	२१	"	१११	१६
भुजङ्गविलासः	१०३	२६	मद्रकम्	८८	१४
भुजङ्गसङ्गता	६६	१०	मधु	५८	११
भमरपदकम्	८५	७	"	१०७	५
भमरविलसिता(त)	७१	१५	मधुमती	६२	४
भमरावली	८६	२	मध्याकामा	८३	१
"	११२	२२	मथा	५८	१५
मकरन्दिका	८६	१	मगीरमा	८८	१५
मञ्जरी	४५	१५	मग्नीहंसः	८४	१८
"	८४	७	मग्नाः	४१	५
मञ्जीरम्	८३	३	"	११२	१
मञ्जुभाषणी	८०	७	मद्रः	५०	८
"	१२२	३	"	१०३	१
मञ्जुसौरभम्	५२	७	"	११२	१८
मञ्जुहासिनी	८१	३	मद्वकिनी	७६	५
मणिकल्पलता	८८	१	मद्वकाना	८०	१८
मणिगुणनिकरः	८५	१३	"	१२२	१५
मणिमञ्जरी	८६	४	मयूरसारिणी	८८	८
मणिमध्यम्	६६	६	मङ्गिका	४४	१४
मणिमाला	७७	३	"	१०८	१
मणिमणगालिनी	८७	१३	महामालिका	८१	१५
मणिमूरम्	८०	८	महालज्जीः	५६	१०
"	१२२	७	"	१११	४
मणिमत्तलीलाकारः	१०३	११	महामध्यरा	१००	१
"	१११	१५	मही	५८	११
मथा	८८	१०	"	१०८	०

	पृष्ठ	पद्धती		पृष्ठ	पद्धती
माकन्दः	१०३	२	मौकिकदाम	११३	१५
माणवकाकीडितकम्	६४	२	मौकिकमाला	७२	२
माताच्छन्दः	६	११	यगशब्दः	११०	१
मातासमकम्	११	१०	यतिः	५	१६
"	१२०	११	यत्युपदेशीपनिषत्	५	२१
मानसहस्रः	८५	११	यमकम्	६१	८
माया	७०	१८	"	१०७	७
मालती	६२	६	यवमती	५२	२१५
"	७६	१६	यामिनी	८७	१३
"	११३	१३	रगणवर्णः	१११	१
मालतीमाला	७२	१८	रणधरणी	२१	१५
"	१०६	१०	रथोदिता	७१	८
मालभारिणी	५१	१४	"	११७	१७
"	१२५	१०	रमणः	६०	४
माला	७०	१७	"	११२	१२
"	८५	११	रामा	७०	२०
मालाधरः	९१	१८	कृमवती	६८	४
मालिनी	८४	१०	हचिरा	८०	४
"	१२२	१४	"	१२१	२७
मिथ्यवर्णः	११४	९	हृषमाली	६६	१५
मही	५८	१०	"	१०६	०
"	१११	२	अनुष्टुप्मेदानाम्	३९	
महीन्दः	६०	८	अर्षसमहत्तानाम्	५३	
"	११३	१२	अष्टाचरसमहत्तानाम्	६५	
महीन्दसुखम्	८०	२३	अष्टादशाचरसमहत्तानाम्	८४	
मेघविस्फुर्जिता	८५	११	आर्यमेदानाम्	९	
मीटकम्	७७	१८	उद्धतानाम्	४८	
मीटनकम्	७१	९	उपस्थितप्रचुपितानाम्	४९	
मीटकम्	७०	१९	कानविश्वत्यचरसमहत्तानाम्	४६	
"	११३	१०	एकादशाचरसमहत्तानाम्	७१	
मौकिकदाम	०७	१५	गीतिमेदानाम्	११	

अकारादि-वर्णकलेण सूची ।

१३६

	पृष्ठे	पद्धतौ		पृष्ठे	पद्धतौ
गीत्यार्थादीनाम्	२८		सौलाखेषः	८५	८
न्तुर्दशाचरसमवत्तानाम्	८३		”	१०६	१७
तयीदशाचरसमवत्तानाम्	८१		लीला	८४	१
दशाचरसमवत्तानाम्	८९		सौकिकक्षदः	६	७
दादशाचरसमवत्तानाम्	७८		वंशपवतितम्	८१	१
मावाचरसमवत्तानाम्	८७		वंशस्थितिम्(स्था)	७४	२०, २१
पञ्चदशाचरसमवत्तानाम्	८६		”	११८	२१
रेखाप्रसंक्षिप्त	पदचतुर्हार्दीनाम्	४६	वक्तम्	३७	७
	पारिभाषिकशब्दानाम्	५	वरतनः	७६	१५
	मावासमकभेदानाम्	२३	वरयुषती	८७	१७
	वैतालीयभेदानाम्	१९	वरसुन्दरी	८२	२१
	शिखाखवज्यीः	५७	वर्हमानम्	४८	९
	षड्चरसमवत्तानाम्	६२	वसन्ततिलका	८२	१०
	षोडशाचरसमवत्तानाम्	८८	”	१२२	१५
	सप्तदशाचरसमवत्तानाम्	९२	वसुमती	६१	११
	सप्तमाचरसमवत्तानाम्	६३	वाणी	६१	१०
	सप्तमीः	८४	”	७०	१६
संक्षिप्त	लच्छीधरा	७५	”	१०५	१७
	”	७६	वाणिनी	८८	१
	”	१११	वातीर्थी	७१	६
	खपूरवर्गः	१०७	वानवासिका	२१	१४
	लता	८३	वार्जाहरिका	५०	१६
	ललना	७६	वासन्ती	८४	१४, १५
	लिलितम्	४८	वाहिनी	७५	१२
	”	७६	विक्रतिः	०४	१०
	ललिता	००	”	१००	६
	लवली	४५	विश्वाषा	१२६	२२
संक्षिप्त	लालसा	८३	वितानम्	५०	१६
	लालितम्	८९	”	६५	१
	लीला	८७	विद्याधारः	००	८
	लीलाकरः	१०२	”	१०६	१३

	पृष्ठे	पद्धती		पृष्ठे	पद्धती
विद्युत्	८०	१६	वैकुण्ठः	१०१	१९
विद्युत्माला	६४	८	वैतालीयम्	१७	३
"	१०६	४	"	१२५	१
विद्युत्केद्वा	६१	१६	वैदिकच्छन्दःसंहेपः	१२७	१३
"	१०५	१७	वैश्वदेवी	७५	१६
विद्युत्माला	७२	१६	व्यालः	१०१	१७
"	११२	५	शङ्खः	१०२	१८
विपरीताख्यानकी	५०	१८, २०	शङ्खारी	६२	१
"	७०	१६	"	११०	३
विपरीताख्यानिकी	५१	१	शम्भुः	८७	११
"	७०	१८	शर्करी	७४	१७
विप्रतिवक्तम्	८७	८	"	८२	९
विपुलार्था	७	२१	शशिकला	८५	१०
विपुलावक्त्रम्	६८	१	शशिवदना	६१	१६
विपुष्प्रिया	६३	१७	"	८९	२
विष्वम्	६५	१८	शशी	६०	२
विष्वः	६७	१	"	११०	२
वियोगिनी	५०	४	शार्दूलः	८४	१
विलासिनी	७१	२१	शार्दूललितम्	८३	२३
विश्वीकः	२१	१७	शार्दूलविक्रीडितम्	८५	११
विषमवक्तम्	६५	१६	"	१२२	१०
"	३६	५	शाला	७०	१०
"	१२६	१८	शालिनी	७१	३
विसारः	१०३	१	"	११६	१६
विविता	८५	२०	शिखरिष्ठितम्	७२	१२
डत्तम्	३५	४	शिखरिषी	८०	८
"	८७	१८	"	१२२	५
"	१०८	२०	शिखा	२६	८
डत्ता	७१	१७	"	५६	१
डही	६६	१	शीर्षकृष्म	६३	१०
देववती	५०	५	"	१०६	१

अकारादि-वर्णक्रमेण सूची ।

१४१

	पृष्ठे	पद्धती		पृष्ठे	पद्धती
यज्ञविराट्	६७	२१	समानी	५७	१८
यज्ञविराट्ृष्टम्	४८	९	”	६३	६
यज्ञा वर्गः	१०५	४	”	१०७	११
शेषा	६१	१८	समानीवर्गः	१०७	१७
”	१०५	१०	समुद्रतता	८६	६
शैलग्रिहा	८७	१९	सच्चीहा	६१	४
शीभा	८८	७	”	१०५	१५
श्वेती	७१	१९	सरसी	८८	४
”	१०८	४	सुलिलगिधिः	८९	३
श्रीः	५८	६	साष्ठरम्	१०४	५
”	७२	२	सानन्दः	१०३	१
”	१०५	९	सान्दपदम्	७२	४
श्रीकः	३८	२०	सारः	५६	१४
संक्रान्तिः	७४	१०	”	१०२	१९
”	१००	२२	”	१०७	१९
संयामः	१०२	१९	सारङ्गः	७७	११
संयुक्ता	६८	२३	”	११२	६
संस्कारः	१०३	२	सारङ्गिका	६६	१९
संहारः	१०३	१	”	८५	२
संगणावर्गः	११२	११	सारवती	६९	१
सती	६०	१०	सिंहकम्	८६	५
सत्कारः	१०३	१	सिंहगाढः	८२	१
सन्दीहः	१०३	२	सिंहविकासः	१०३	८
सप्तशतयः	८७	१६	सिंहविक्रीडः	१०४	१०
समसावकारेणः	११४	१२	”	११०	१५
समरूपम्	१५	११	सिंहविष्णुर्जितम्	८१	१
”	५७	१०	सिंहद्रता (हता)	८२	१०, १५
”	५९	३	सुकेसरम्	८४	१०
”	१०५	६	सुखेलकम्	८५	१७
समानिका	६४	१६	सुधा	८५	१
”	१०८	१	सुदरिका	१००	१५

	पृष्ठ	पद्धती		पृष्ठ	पद्धती
सुद्धरी	५०	३	सम्बिधी	१११	—
”	७५	२२	स्वागता	७१	११
”	१२४	१९	”	११७	११
सुपविवम्	८४	५	इसः	६०	२५
सुप्रतिष्ठा	६०	२४	इसमाला	६२	—
मुमुखी	७१	५	इसरतम्	६४	११
सुरसा	८६	८	इती	६८	१६
सुरामः	१०२	१५	”	७०	१९
सुवंशा	८८	४	”	८८	२६
सुवदना	८८	१	हरनर्तनम्	९३	१५
सुवासः	६३	८	इति:	८१	११
सुषमा	६८	३	हरिष्यपुतम्	९३	२१
सौमराजी	६२	२	हरिष्यापुता	५१	६
”	११०	३	हरिष्यवलभा	”	६
सौम्या	२६	१४	हरिषी	६०	२
सौरभकम्	४८	३	”	१२३	११
स्त्री	५५	१०	इलमुखी	६६	४
”	१०५	१०	हारिषी	८१	१३
स्त्रक	८५	१२	हारीतः	६१	६
स्त्रभरा	९८	१९	”	१११	२४
”	१२३	२३	हीरकम्	८५	६
सम्बिधी	७६	७			

